CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S. D. P. 13
Coll. No. 327

Title Bhatta Dipika

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 327 Subject: Pūrva mimāṃsā

Title: Bhaṭṭa Dīpikā

Author: Khaṇḍadeva Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. 3<89

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10.1" by 4.8" Extent: 125 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgari

Remarks: —

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अथातः॥ एवं षट्प्रमाणावेद्यकर्म्मभेदे निरूपिते संप्रति शेषविनिरू
पितशेषत्वापरपर्यायमंगत्वं निरूप्यते। भिन्नानां चत्तत्संभवेत्तन्नाभिन्नानामिति निरू
पणस्य तत्र हेतुत्वं। यद्यपि द्व्यक्तमेणाभिधाऽङ्गाङ्गिभावेन पूर्वोक्तो निरूपणस्य हेतुतात
थापि अंगत्वसामानाधिकरण्येन हेतुतामात्रमेव संगत्युपयुक्तमवच्छेदकावच्छेदेन
तत्सत्त्वेपि न क्षतिः द्विरोधः। अंशत्रयेव हेतुत्वमंशान्तरस्य तु तत्सत्त्वे गाढिरूपणमित्यपि
वाच्यं ध्येयम्॥ अंगत्वमेव वाच्याया यथार्थोऽङ्गत्वलक्षणात् तत्र षट्प्रमाणसाध्यषट्प्रमाणकं अ
तिरेकशेषप्रमाणकस्येहाविवायत्वात् ततश्चानेकप्रकारकं विचार्यते। अंगत्वलक्षणं शे
षपरशेषकतावच्छेदकं। अंगाङ्गितया स्ववच्छेदकं। अनुत्पादीनि वक्ष्यन्ते। अंगत्वे प्रमाणा
नि तथा विरोधे बलाबलं विरोधप्रश्नो। लिंगं नास्तीत्यादि॥ शेषः॥ ॥इह द्वंद्वप्रकारे
यं निरूप्यते। यदेव हि अंगत्वलक्षणं तदेव शेषपरशेषकतावच्छेदकं नान्यत् तत्रांगत्वं
नामपारार्थ्यं तच्च परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितं परत्वं तदंगत्वं स्वर्गोद्देशप्र

वृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां कारकत्वेन विध्यन्वयाद्यागोऽपि स्वर्गं प्रति अंगत्वम्। प्रधानोद्देशप्र
वृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलायां प्रयाजादेः कारकत्वेन विध्यन्वयात्प्रयाजादेरपि प्र
धानं प्रति अंगत्वं काले देशे द्रव्ये यागादौ उद्देश्यकयागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृत्वाधिकरण
त्वादिकारकत्वेन विधेयत्वाद्यागांगत्वाविधातः। यत्रोद्देश्यत्वेन संबंधसामान्याभिधानेप
कारकत्वपर्यवसानान्न व्याप्तिः। निमित्तस्य चाक्रियात्वेपि नोपिकारकत्वाभावादंगत्वा
पत्तिः। निमित्तस्यानुद्देश्यकत्वात्स्वोद्देश्यत्वेपि उद्भिततया स्वोद्देश्यत्वाभावाच्च न यागस्या
भित्तांगत्वं लक्षणे तादृश्यादेवोद्देश्यतापाविवक्षितत्वात् उद्देश्यतापरे नैवचकर्मकारक
त्वाभावः। विकृपरं तदितिन्न्यायेनापि यागकर्तृकारकत्वादंगत्वप्रसक्तौ विधेयत्वं
तेषु यथाचास्य नक्षत्रप्रयुक्तमिति व्याप्तौ न यागे उभे विस्तरः। एवं च यत्रेद नलस्तांप यागा
यागादेर्भावनादिप्रसक्तितत्र भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः। शाब्दीयं यद्यपि च नेदं शमंगत्वं भूत्यादिप्रमा
णकं कारकत्वमात्राभिधायित्वान्न तथापि यस्य दृष्टं स्वर्गादेरपरार्थत्वमुद्देश्यत्वं

संसर्गादिनाकृतिरस्यात्तात। कारकत्वेनतौ पादैः। विधान्यपि त्वं विधिपरस्समभिव्याहारा स्मावि
षिद्धिर्विशिष्टभावनाविरचनयाद्विशेषणान्यपिविधेयत्वेइतिरर्थैषामुद्देश्यत्वेनविधेयत्वे
नवाविध्यन्वयः। अतएवांगत्वद्वयकोन्तपरार्थतरगोप्रमाणान्तरेणाप्राप्तिसिद्धावोपत
द्वैरकारकत्वस्यास्तुसाहित्यमत्वान्नेषामंगत्वप्रमाणापव्यवहारः। द्रव्यगुणादिप्रयाप
याणार्थमंगत्वेनयापिनयागाद्रेलेकृत्यता। समानपरस्तु साधयागाद्देवभावनाभाव्यत्वेन
तस्यस्वर्गादेशेनविहितत्वाभावात्। विधेः प्रवृत्तिस्वरूपपोपपत्त्वेनैवालङ्घतयाद्रव्यसाध
नत्वानापेक्षत्वात्। आक्षेपकत्वेपिवाक्यप्रमाणसाधारणपनेषसाधनत्वाज्ञानस्यैववका
रणात्तयाद्रव्यसाधनत्वसिद्धौपमाणाभावात्। स्वर्गकामपदस्यतुद्दौकामः प्रायश्चित्तं वु
र्याद्इतिवत्कृतंपरत्वादिनाप्युपपत्तेर्न भाव्यपरत्वावश्यकता। अतोयागादेर्नत्वस्य त्वे। राम
वस्तुतउपकारत्वमेवशेषत्वं। तदरपेक्ष्यपकारकेशेषत्वव्यवहाराभावात्। तेन्नद्युतिंग २
वाक्यरूपप्रमाणत्रयगम्यमेव। अतएवद्वाहारेद्व्यस्यारुणायादेर्गुणस्यचद्वातारः संम

रस्यचोपकारकस्यनयागशेषत्वोपपत्तिरितितेषामेवलक्षणत्वमितिप्राप्तेत्वरणीनाद्योपकेवोपो
प्तेगादिसंस्काररस्यतुद्रौ नांगत्वासंभवेपिश्रुतिवाक्याभ्यामंगत्वप्रतीतेस्तद्द्वतेनैवोपका
कत्वेनयागशेषत्वोपपत्तिरितितेषामेवलक्षणत्वमितिप्राप्ते। नोपकारकत्वंशेषत्वंगोदोहनस्य
नपशोरपिप्रणयनवाजिनयागांगत्वापत्तेः। अपितुपारार्थ्यमेव। अपकारकस्यलेउत्त
पकारकस्यचशेषत्वेनोद्देश्यता न तु तस्येतिनतदर्थेपुष्ष्यपकारकेशेषत्वव्यवहारः। तदपिश्रुत्यादिय
रपूमाणगम्यमितिवक्ष्यते। अतएवश्रुवाक्यायागोपिफलांगतयाहि। यद्यपिविधेः स्वरूपयो
ग्यतयैवप्रवृत्तस्यनुहोलेत्वेलिङावगम्यतेतथापिकदाचिदपिप्रवृत्त्यभावेविधिवैयर्थ्यप
त्तेरवश्यंकदाचित्प्रवर्तितव्यमितिएवेष्टसाधनताज्ञानविनातदसंभवात्तस्यचबाधकाभावे
स्वमत्वायागादेरिष्टसाधनत्वेतावद्यागस्याविधिबलादवगम्यते। तोहुतविशेषसाधनत्वंचस्व
र्गकामादिपदसमभिव्याहारादिनियागस्यस्वर्गाद्यंगत्वसिद्धिः। एवंफलस्यापिभोक्तृपुरु
षांगत्वंभोक्तृत्वोद्देशंगीतोविधिवशात्कामनावशाद्वानेपरत्वशाद्वकैवैवाप्रमाणामस
त्वेतत्वम्। अतोंगत्वव्यवहारोभोक्तरितुश्रेयमापुरुषःपुनःकर्तृत्वादिनापागापुरुषस्य

भा०२
३

कृतिकारकत्वाहाक्या रेवत्संगामित्यविवारमेव। तेषां। तदेवेन रूपितेद्गत्वे प्रसक्तेनिषु
प्रमाणानामुक्तं तत्रश्रुतिर्नाम गत्वव्रत्कौमू तो रुपताकृतिकारके त्वयां रन्पत रस्य प्राधान्ये
नवाचकः शब्दः। एवं द्वितीयातृतीयादिविभक्तिरूपः श्रुतेरतनिघात ज्ञारव्याव सधर्मप्राधान्ये
नेवेति। तस्यकारकत्वविशिष्टद्रव्यवादित्वेन प्राधान्येन कारकत्वाविवक्षाभावात्। अतस्त्व
प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तिवाक्ये। पशुनावचरतृत्यः। रेवाकवीयप्रवायविनियो
गोनश्रौतः। तत्र द्वितीयाउरस्यत्वपरामर्शप्रोक्षणरेण्गत्वहेतुः। व स्तात स्तुडिञ्जितत्वाख्या
याउरुपतायास्साधनतामात्रवाविदितीयाधान्यत्वाभावान्नत्रापिन मुख्याश्रुतिः। अ
पितु मात्रै एवतत्रश्रुतिव्यवहारः। ईक्षितलांशेन श्रुणांगीकारात्। अतश्चारुपताप
रमापिनैवलस्रगोरेपं। एवं षष्ठ्या एवपिकारकत्वलक्षणत्वाभावाच्छ्रुतित्वक्ष हानोभावा
एवा एवं पश्चापिविभक्त्यालक्षणायैवकारकातरप्रतिपादनं तत्रापिवाक्यीयएवविनि
नियोगो नश्रौतः। एवं समानपरश्रुत्याद्विधापि रूपव्यांतरेचंश्रुतेविनियोजकत्वे त राम
मृताधिकारोनेवासिद्धेश्रुनागोणमुख्यसाधारणं श्रुतिविनियोगापयोगाश्रुतंगत ३

पोरवच्छेदकविवाहः। त्रिपतो दर्शपूर्णमासयोर्ब्रीहीनवहन्तिश्रावयेत्युनातीसारपशुाज्यो
षधसान्नाय्यसंवृध्विनः तस्कारः श्रुताः। तेषु किंसर्वे साधारणामेवश्रीतविधावुरुपतावच्छेद
कउतान्याद्वाव्यात्मनां स्वेसमन्यत्रापीतिविचारः। तत्र नतावच्छुतेव्रीहित्वादिरूपमेवोरुपतावच्छेद
कोऽत्रानर्थक्यापत्तेः। अवघातप्रोक्षणादिश्रुतिरुवेणापिव्रीहित्वावच्छिन्नाः रुङ्गीयमान
त्वात्। एवं मनापं [illegible] तानवमाधिकरणान्यापिनव्रीहित्वावच्छिन्नयाअपूर्वसाधनत्व
लक्षणापात्राव्यपकत्वातत्रफलप्रत्यासन्नत्वादेवत्वाराएउपकारकेप्रकेनयोजकत्व
त्रिमत्वाद्वपरमापूर्वस्यतत्साधनत्वमेवप्रदेयघटकेनसंबंधेनलक्ष्यते। अश्विवाग्ने
यारेतत्वस्यापिसाधनता। अतएवनवारिनयममन्यायोपि। अतश्चोरुपतावच्छेदकत्वम
पूर्वसाधारणत्वारान्याद्यिष्यवघातारुसंकरःनवप्रतिनियतानरुशातव्यवस्थातथा
त्वव्रीहित्वादिविधेस्सापात्रावश्यकत्वेनीवारादिष्वनापत्तेरितिप्रोक्षणपघपिविधिरविशे
षप्रवृत्तःस्यात्तथापिरक्षणीयत्वनिघमविधितायवाघनतोयेनाविशेषेव्यवस्थाप्यताक्रि

भा·दी·
४

मुत्परत्वेपि विशेषप्रवृत्त एवाव्रीह्यादिपदेषु त्वा सत्याश्चाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यै
वलक्ष्यत्वात् तस्याप्यनिवृत्तिप्रकारत्वेन धर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेरानर्थक्याभावेन तत्र
तिक्रमकारणाभावात् परं परापूर्वलक्षणा। अतो व्रीहिपदेन व्रीहिमाध्यमा नियामिका
नियामनीयो माध्यैः द्वागतोत्पत्त्यपूर्वी शितविधकायेतानिरूपितयागादिनिष्ठकारणता
तासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयप्रकृतिभूततण्डुलादिरूपव्यापारक साधन
तासामान्याश्रयत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वान्नाद्यादिषु प्रसंगः। अत्र
चापूर्वत्रयस्यैकानुगमकाभावेपि एकपदोपादानात् वाक्यभेदः। तत्र घापादकसाध
नताएवचविवक्ष्यते। ननु साधनतावच्छेदकाद्यन्यपि तेनयागत्वपुरोडाशत्वव्री
हित्वाद्यभावेपि न क्षतिः पशाव व्रीहियवयोः कारणताभेदेपि यवसाधकतापत्त्या
कैरूत्त्वभेदित्तः। तत्रेतत्रनवमाद्येवाय पारयिष्यते। इत्थं दर्शपूर्णमासयोः स्यस्यस्य राम
कपालानिचतिदर्शद्व्याणपनुक्रम्यतानि वैदर्शयत्वायुधानीतिस्क्रेतेतत्वाक्येन दर्शा ४

चोत्पत्तिसंयोगात् तदर्थमेव चोद्यते

श्रीः ४

नामपरत्वापात्। यत्तु साधनत्वेन विधानादुत्पत्तिविशिष्टपुरोडाशाद्यवरोधेन वसा ााघागसा
धनत्वायोगादंगेष्ववनाराधिकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसाकांक्षत्वाच्च क्रियात्वावच्छिन्नोद्देशेन द्रव्यगणवि
धीयते। स्वयेनाधंतोस्यादिविशेषावनियोगास्तुवमुत्पत्त्यनुवादाप्राप्तेनतेन प्रत्यक्षविधिनाऽऽनीया
१५ श्रुतिसहकृतेन स्फ्यादीनां विशिष्यविनियोगाद्यत्रानुपवाक्यमेवैकं तत्र श्रुतविधिकं वैशेषि
यवत्वमनुवादिकं॥ वक्ष्यमाणमनुवादानां वैयर्थ्यात्॥ अस्य चयज्ञायुधानि संभवतीत्येतत्दिध्ययो
वादत्वेन साधिकत्वात्॥ तस्माद्द्धननमात्रजन्यव्यापारके प्रकृतापूर्वसाधनतास्त्रपत्त्वमेवो
ध्वननपदेन लक्ष्यत्वात् दुरुद्धेनैव स्फ्यादिविधिः॥ नत्रैवं कत्वा। ज्योतिष्टोमे नत्रैरुणायाएक
हायन्यापिंगाक्ष्या सोमं क्रीणातीति श्रुतं॥ तत्रारुणाशब्दोरुणगुणवचनोरुणत्वजातिव
चनोवा॥ ननु विशिष्टव्यक्तिवचनः॥ इतीयथावशाब्दै स्यैव करणत्वमुच्यते नतु तरपेद्र
व्यलक्षणा। तवाघर्णाविनतैवसामानाधिकरण्येनान्वीयतेनतु तेदर्थं मयि व्यक्ति लक्षणा॥

द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात्

भा॰टी॰ अव्युत्पन्नेः प्रधाचैवं सति गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्याद्यनुशास-
५ नोपपत्तिस्तथा कौस्तुभे दृष्टं व्याख्यानं हायन्यादीनां तु बहुव्रीहित्वादवयवार्थविशिष्टान्य-
पदार्थस्यैवाव्यस्य शक्तिरिति प्राचः। अन्यपदार्थपरत्वे यस्यत्स्वरोत्तिर्बहुव्रीहेः। न चव्य-
स्येकेनैव पदेनाविधिविसंभवेदत एवाविधानानुपपत्तिरेवं प्रत्यये वेति वाच्यं। उभयोरपि गम-
कत्वे विहितविधानाभावात्। गुणान्तरपरत्वेन सार्थक्याच्च। शकलेत्वत्रापि अश्वत्था-
म्नायेन लक्षणापि नेति वक्तुं। समासानुशासनस्य मतुबाद्यनुशासनवदुपपत्तेः। पु-
र्वोपाधिकगुणसंबंधोपस्थानं च प्रमाणान्तरात्प्रमितं उभयमात्रोपपादनीयमिति
न कश्चिद्विरोधः। तदिह रूढापस्य योगप्रत्वेऽपि कारकत्वेन अवयवार्थस्यानन्वयस्य वा कल्पायद्-
व्याख्यवद्यस्यायोगाद्युत्पन्नत्वेऽपि वा मतं तेन वाचो गपस्य वाक्यायद्धिपाद्व यायोगात्तता
विशिष्टस्य प्रकरणात्स्थितस्फुतानुमितेन केशनिषेधेन वाक्येन स्नातादाविवैतायर्व्वंसा राम
धनीमत्त द्व्यपदिष्टे रमावपदित्याकारकेणाप्राकरणिक स्ववेद्यागत्वमिति प्राप्तेनेप- ५

गपताज्ञानेन शाब्दबोधहेतुरपि तु अबोपगतानि स्वपस्य प्रतिबंधकतामात्रं। अत एव प्रतिबंध-
काभावसत्वे अश्वारूढपस्यापि त्रिपानुपबोधोपपन्नेव स्वार्थत्वयोगपता गवेषणायामारूढापस्य
यास्थिव द्व्यसंधबोधेप पत्तेन्नतता विच्छेद शंक्या। अत एव प्रत्यमतः सोमक्रयारूढाया
द्विसकलकारकेविशिष्टभावनाविधानोत्तरं क्रयस्य सोमसंबंध बोलपरामारूढापा। द्वि-
कस्य मत्वर्थत्तस्रणायाक्रयसंबंधावगतोपपत्त्या ह्रिशेषणविधिवयकल्पनया तेबात्क्रयेषा
गत्वावगमे जाते पश्चात्स्वरिष्ठेरकी मत्तद्व्याद्ययेक्षार्थयाथिकोरूढौस्कहायन्या परस्य
रेविशेषणविशेष्यभावमात्रेण संबंधो द्व्यविशेषसंबंधश्चैति द्वष्टव्यं। अत एव पन्के
कपसाधनी भेतेकहायन्यामेव निवेश आरूढापस्य न तु वास प्रभृति पुक्रयद्व्यान्तरेषु न
वयवेष्टिवसोमप्राप्तिसाधनक्रयद्व्यत्वाविशेषात् स्यादाशंका। तेषां क्रयोत्तरद्व्यता
तमित्ताहि गुणस्वैकपा। न च विक्रेतेन तिवशादुत्पत्ति शिष्टद्व्यावरोधेपि द्व्यांतरनिवे-
शसंभवः। एकद्व्यानतसंपबदिकेतुः संप्रदानीयत्वात्। अन्यथा हरिद्राणामपि प्रसंग

भा.टी. बाधाद्यनापत्तेः। न च रश्मिः श्रीणातीति वचनमेव निवेशतात्पर्यग्राहकं तस्य कल्पकत्वमुक्तप
६ यत्त्वेनाप्युपपत्तेः। गुणान्यायस्तु भेदप्रवाहकत्वायोगात्। न चैकत्वे रश्मिपदवैकल्यमप्रा
सर्थत्वाद्विशेषानुक्रियातरश्चेपि आरुणस्य निवेशाशंका। आरुण्यविशिष्टविजाती
यकपादिव्यवस्थयानुपपत्तिकल्पितस्य विशेषणादिबाधः यो हि कारवं युतस्यवान अतिप्रसक्ते
स्यैव कल्पनीयतया विजातीयकपूज्यानन्तिविशेषस्य विजातीयकेपत्वस्यैव वाचि
बाहितत्वेनातिप्रसंगाशंकानुपपत्तेः। यथा चैवं सति त्रिवत्से सर्वत्र परश्च स्थानापत्ते
निवेशस्तथा वोत्स्यते इत्युक्तं॥ ॥एकत्वयुक्तं॥ ॥ज्योतिष्टोमारिपुरस्तहं हसमा यस्त्वाहि
सुतांतत्र संमार्गादि प्रतिग्रहत्ववदेकत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकता उततस्यैवमा य
कत्वेनुकथमपि विध्यनुयासंभवाद्विवक्षितमिति चिंतायां पूर्वपक्षे कत्वेवत् ग्रहे कत्व
स्यापि ग्रहविशेषाकाराभावादुद्देश्यतावच्छेदकता॥ अतएवैकस्य वाग्रहस्य संमार्गाद ग्रह
तिप्राप्त॥ यत्रहि सन्मार्गेष्य पदस्याग्रव योज्यत्वोपयापश्चानिर्धानी याकं चिंता सामानि ६
तमित्यादौ तत्र भवतस्यैव विशिष्टोद्देशः अतएव पश्चात्तत्रापि पदस्यान्वयेनावशिष्टोद्देश

अनुसन्धानत्वप्रतिबंधनवाक्यभेदापत्तेर्न विशिष्टोद्देशः। यथा पशुना यजेतेति विधात्रिर्माद्वेत
ग्रहमिति चाक्षुषयोः श्रुतत्वेपि भावनान्वयस्यैवानुसंधेनेन पशुस्याग्रयस्यान्यस्यासंभवादिति अन्यथा
यं च रशनास्याः स्थानीसत्त्वापि विशिष्टविधानापत्तेः। एकत्ववचनाद्युपात्तसंख्यारैक्य समाना
भिधानश्रुत्या करणत्वकमेवादिरूपेण स्वयाथार्थ्यान्वितस्य परश्रुत्या प्राप्तिपरिका
धौवृयोनैव श्रुतत्वात् एवं सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविस्यादौ वेदपरिधत्तानेकार्यप्रती
सुत्त्रेत्तेन्न तया प्राप्तिपरिकारेव साहस्यप्रतीतिस्तत्रापि साहस्यस्य प्रसपाद्येरेवा
न्वयोन प्रातिपदिकार्थ इतिकारणे स्पष्टा अतएव नेतादृशस्थले विशिष्टोद्देश इम भ
वयोन प्रातिपदिकोद्देशासंभवेपि उभयोरपि प्रातिपदिकैकवचनाद्येयाः पुरुषयाप्येकत्व
कान्वयविशिष्टोद्देशासंभवेपि तद्द्वारा भावनान्वयोपपत्तेः संमार्गस्य साध्यं कोद्देश्यद्वयसंबंधे बाधकाभा
त्वात् एवं द्वयेन तद्द्वारा भावनायामनेककारकसंबंधे च चतेऽनेकोद्देश्यसंबंधे बा
वा नवो रश्यानेकत्वे वाक्यभेदः भावनायामनेककारकसंबंधे च चतेऽनेकोद्देश्यसंबंधे बा
धकाभावात् न च तस्मामेकोद्देश्यतावच्छेदकैकत्वनियमः। प्रयैथ्यो दर्शपूर्णमासा वि
त्यादौ पुरुषद्वयमन्वारेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् विधेयस्यानेकोद्देश्यकत्वे नैवकावि

भा॰र॰
१

सति॥ नैवैकत्वावच्छिन्नस्यविनियोगाभावात्संस्कार्यता। पशुत्वेनावनियुक्तस्यापितो
हितात्संस्कार्यत्वबद्धः॥ एकत्वावच्छेदेनविनियुक्तस्यापिग्रहस्यैकत्वावच्छेदेनसंस्कार्य
त्वोपपत्तेः॥ नचैवमपिद्वयोरुद्देश्ययोर्विप्रधानत्वापत्त्यावैशिष्ट्याभावात्कल्पेपरस्पर
निरपेक्षतिवाच्यंवैकल्पितोगवहेतानुरोधेनापिपुरुषस्यैवचाप्रधानयोरप्याकांक्षोप
कल्प्यतदुपपत्तेः॥ इष्यतेचपरन्नमिन्नवाक्यस्थलेपिश्राणेनपंचतुर्दशकरोतीतिपुरोडाशं
चतुर्द्धाकरोतीत्यादौगुणानुरोधेनप्रधानयोरभेदेऽपस्तेचैकवाक्यस्यतेसुतरांश्रा
वणबोधेपस्यविशेषणभूततयान्विपयावशीकारः॥ एकैकस्याविवक्षायेष्टपाचवशीका
रकल्पनायोनकोऽपिदोषः॥ अतएकत्वादेरपिस्वातंत्र्येणोद्देश्यतावच्छेदकत्वायप
क्तिरितिचेत्। भावनायांकरोतिपर्यायत्वेनैककर्मकत्वावसायादुद्देश्यानेकत्वेतस्य
गानिर्वंधनवाक्यभेदापत्तेः॥ एककर्मकत्वंचैकबोधविषयकर्मत्वपर्याप्त्यधिकर सुग
णतावच्छेदकंधर्मवत्वा॥ अत्रचसर्वेभ्योदर्शपूर्णमासाविल्यादौसत्स्वपिपुरुषपशु १

त्वादीनांकर्मत्वपर्यवसन्निवकरणानांधर्माणांभेदेऽप्येकैनैवसर्वपदेनयुगपद्बोधान्नैककर्मत्व
हानिरिसाद्यविवक्षायेसंतापक्षाद्विपरहस्यैतुकोस्तिभेदः॥ एवंश्रुतस्यफलद्वयेसंस्कार्यद्वय
फलसंस्कार्यद्वयेवातावतवाक्यभेदोयथाऽहस्पृष्टानिमित्तद्वयस्थलेपियावज्जीवाधि
काराम्नायेनैमित्तिकद्वयस्यफलद्वयाश्रयोपपत्ताद्वाक्यभेदापत्तेरुक्त्यापत्त्याचनानानि
मित्तद्वयेनैकस्यैवफलस्याश्रयपत्तयाकोस्तिभेदः॥ अतस्यानिमित्तफलस्थलेनिमित्तसं
स्कार्यस्थलेवाएककर्मकत्वेनगाभावान्नवाक्यभेदः॥ नवाकालदेशादुद्देश्यानेक
त्वेसत्यपत्यापत्तिर्द्दाहित्यस्यनैकबोधाविषयतातत्याकोस्तिभेदः॥ अतएवतत्सा
हित्यविवक्षायांवाक्यभेदेहेतुःपश्चाहदृष्टाद्यन्यत्रविस्तरः॥ ननुतथापिनैकत्वादीनाम
विवक्षासमाप्तभावनायांगुणत्वेनविवक्षोपपत्तेः॥ नचैवमेकत्वादेशद्वितीयप्रकारणत्व
लक्षणाततद्ग्रहांशेत्रप्राधान्याभिधानाद्वैरूप्यापत्तिर्युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तिर्वे
तिवाच्यं॥ ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्रेद्वितीयायाःशक्तत्वेनप्रमाणांतराद्धि

मी॰ २॰ शेषत्वावगमेपि शेषरूपेणानयोरन्वयोपपत्तेः नैवेवमपि संमार्गाणां मृतस्यैव त्वम
८ तरंगानामृतमहत्त्वाकल्पनं भवः। अंगानामपि शेषत्वाद्यभावेपि संबंधितामात्रेणानामति
मंत्रे स्वर्गास्य वाग्हस्यापि दारत्वोपपत्तेः। अतएव विहितमेकत्वमिति वेद गुणानेतेव
वचनाद्यनुरोधेन प्रत्ययेषु राणा त्वत्स्य ग्राहकत्वापिषु गायद्वृत्तिदूपवितोथवैरूप्यारे
स्वान्याप्यत्वात् तद्वारमनुवादकेतस्मिन्नेवयाशाखि वेरणान्यापेनत्वस्यापि मात्रे। नचैवमि
तानोपिंतसाधारणकमत्वमात्राभिधानात्मकत्वे तेषुप्रयोगः तथात्वे निरूढत्वेकं कमत्व
मंगोद्भूतगोनवाक्यभेदापत्तेः। अतएव गुणत्वासिद्ध्यर्थं स्वगतान्त्रयत्रोपूर्वोक्तेः
यापत्तेरेक वचनेवद्धत्वत्तरगार्थं मत्माधुत्वार्थं मनुवादे विवक्षितं। पश्वावैव
समर्थ वंषवास्तगमनुपनयीतेत्यादौ अष्टवर्षत्वादेर्विवक्षितत्वात् पावकोस्त मरस्वोपपा
दितं। संमार्गाद्यास्वत्वविवक्षुरूत्वस्यापि अविवक्षितत्वात्वे समार्गस्यसोमावसेकानि राम
हेणाप्रयोजनदत्वावगमेन होमपात्रमात्रस्य संस्कार्यत्वावगतेः। उभयोरपि महत्त्वमसंपो ८

गुणानामव्यवस्थास्यात्॥

तदंगेषु

कृत्योत्तिषोमाप्पूर्वं साधनत्वेनयवेवि वचनमसेष्वपि संमार्गाद्यपत्तेः अद्वितिप्राप्तेः प्रागहत्वविवक्षा
यांवाक्यभेदाद्यभावात्स्यापि स्योतिष्टोमे कृतेतत्तरस्यासापूर्वीणांभेदात्स्य समासेत्रावगतास्त्र
गातोतिवद्धहेत्न्याप्पूर्वं साधनत्वस्यैवलस्योपपत्तेनैव समसेषु संमार्गः॥ आग्नेयका
लम्ब्रद्रशारत्निर्यांगेपयस्य पपट्टस्यान्यविहितत्वात्प्रधानत्वात्करणानुग्रहात्वस्य
दशारत्नित्वंवाजपेयारशेनपष्ठीश्रुत्याविधीयते। नपपारशेनअतिप्रसंगापत्तेः। वाजपेन
विशेषणोविशिष्टारशानं। अतःसप्तदशारत्नित्वंवाजपेयारशेनविधीयमानेनतदीयोद्दे
पात्रद्वाराणानिविशते। पपपरमारभ्याहुगणामतिप्राप्ते। पपपरमगोणात्वेप्रमाणाभावा
त्पपरेनत्वकार्यत्वस्यापिवात्तद्दशेनसप्तदशारत्निद्व्यंविधीयते। यद्यपि च उभयं आर
त्वियागमाणाचातिरेशतः संनवस्थाप्निर्वेतत्यापतरनुवादेनसंख्याविधानेएकप्रमाता
भंगापतेस्ततः पूर्वंप्रवृत्तस्यगोप्यकारेणाविशिष्टं द्रव्यमेवसंख्याविधिफलंकेलोहितोष्णी
षास्त्याद्विवाहद्धयापते। पपकार्यत्वरूपत्वानर्थकास्वकेरणाद्वाजपेयापूर्वसाधनत्वलग

तुक्रमीसमाप्तश्रुत्वा नेदस्यात

भा॰ सि॰ तायावाजयेयापूर्वं संबंधि पूर्पलामाह्यजपेयस्मेस्मनुवात्ःःमक्षीवपरंपरामेवं धेयुपप
५ क्षानपुरी रेवस्तस्मा यामि तिवेतत्व्यवहितत्वाद्विवो गात्वा पेक्षयानरो वःतं वेदेगुणोद
र्धेपूर्णामामेयाःभ्रूयज्ञसमी पेश्रुतमनिक्षामेजुहोतितीतत्रा भिक्रमणा स्यामपूर्वत्वा
ज्जुहोत्युपाते प्रयाजहोमेव पानुपपत्तेरास्यापवद्धेहूवके देरप्समस्यइत्यस्यानुपपत्तेर्ल्लाततद्दा
राण्यनुपानुपपतेत्तती विशिष्टस्यान्नागा वक समवेहामो गात्वेतत्देपवकुंजैराहवनीयपुरा
सति रूपरवकार्यहारेतिपानेनुपान्नस्यापिक्षा रव्यातगास्यप्रस्यम्माचानुहारेवजुहो
तीत्यन्नुपोपपत्तेःश्रुयाजहोमागत्वमेवेतिभाव्यकारेणाभिहितं तत्तमाप्रुलेतस्मात्स्मप
वेकालताऽसंबंधेनजुहोमनप्रयेनेशकाश्लाभावाज्जुहोते स्रुवपाजहोमेमात्रवाधि
लेधूमामाणाभावा दरूणाविककारेतानगतप्रायप्लाह्रवाद्विककारेतामप्याव्याप्यातेसा राम
त्पिवाक्यपेहे। म नको वे प्रमाणाभावात्वेद्याह वीक्षानि वनपाक ञ्चिक सर्वं होमा ५
गत्ववावनिकांगारस्रूपावातताधिकारस्यवाक्य संकोचकत्वानुपपत्तेः। परिहितास्य

संरशमध्येभिक्रमतीवसप्रूपेताततोवांतरप्रकरणोनस्यादपिप्रयाजांगत्वं वस्ततत्तनोगो
धुरितिकर्तव्यताकांक्षालेशतोप्रकरणोफलाभावात्। अन्यथाप्रयाजाभिक्रमणादीना
मप्यनुपाजाद्यंगत्वापत्तेःवाचनिकांगासंबंधुसिध्यर्थं च कल्पितापात्राकांक्षायास्त्मा
त्रमाहृत्य त्वेनाभिक्रमणागमाहत्वलानुपपत्तेरितिप्राप्तेभावनासाभाव्यनोगाभावना
कृतपकारभाव्यकाक्षितिकर्तव्यताकांक्षपपत्तेरागनामस्येवसापराधानागतफलव
त्वेनप्रतिवध्यते मनिद्याम्नातविषयोऽश्रुतोनपरार्स्मतो गत्वप्रसंगःतरात क्रियन्त्रिरति
शेनासपलत्यत्वंस्यारनेनमाधारणोवाक्याचमनादिलिंगपरत्वेनुवावचनिकांगासंर
लत्रयेनांगाकांक्षालीवेनश्रुतिमनुचननाशः नानुमापापादिववावनिकांगानाप
स्यैव मुक्तेर्तवकनातावर नावकूरुप्रवेगोरवात् तद्दृदि हव्यनिचाराभावाच्च अतोवाचनि
कस्यैर शेश्रुतानामवीत रप्रकरणोनवत्वेतांगांगत्वमेवाप्रकृतेतुहोमानुवादेनवि
हितेभिक्रमणाहोमस्य रूपेश्चानर्थक्यप्रसंगो न्यूपूर्वं साधनत्वलक्षणातास्यैराह

अथायातसामिधेन्यस्मातनी

भा. टी.
१०

कतपावाचुनिकोगासेरेश रूपावंतराधिकारस्यवतत्वना श्रीपतेनतुत्वानाधिकारोगाप्र
धानाधिकारोवावेद्यामितिवेत्। आग्निचात्रसमानयतेजुतामोपमतमित्याप्तुपत्रस्यम
ध्येभिन्नमेणाविधायांतेप्रयाजशेषेणाहवीष्यपतीतिमूत्रगातत्स्मः। अतोतिन्नमेणप्रयाज
होमागमेवानत्रपृथक्तेप्युहोमाभावः। पृथक्सेपागप्यन्मेवत्सादृगास्यव्रद्धव्यवहारेणायाज्ञि
पदार्थत्वावसायाग्नेसेपगाष्टपमाणोयाजिमावेहोमाप्राम्युपपत्तेः॥ ॥ सामिधेन्यः ॥ ॥
रशीयगामास्यपोः पंचदशसामिधेनीरन्वाहेत्यादिस्मनेनसामिधानीर्दधायतासांवाचनि
कागुणोविहिताः। तेतानिविहेना। मंत्राश्रैवद्वादशास्यः। ततएकविंशतिरनुब्रूयात्स्वति
हाकामस्येत्यादेः काम्याः काम्याः सामिधेनीकल्पाः। ततउपवीतेउपव्ययतेदेवतम
मेवततत्वंनरेतट्ठितिततःपुनः सामिधेनीगुणात्त्रनरात्स्यंमरेवत्वायेत्यादयः। तत्रोपवी
तसामिधेन्यंगतरवातरप्रकरणात्तानवतरवातरप्रकरणास्यकाम्यकल्पानिवृत्त्वे
बीविशेषः। गोरीहृनारीनांरूपपतीमासप्रकरणाविकृतरकलवदकाम्यानामपितादृक्ष्ये सान
वानुपपत्तेः। प्रवानुमंत्रागामेवंविधविन्नेत्रसापितरनुपपत्तेश्रावसतततेलिंगारौनम १०

मिद्वत्वरूपसामिधेनीफलप्रकाशकानामपिअवंतराप्रकरणात्सामीध्येन्यंगात्वोपपत्ते
र्नविशेषः रवत्वशंकादृश्यतएवहि। अग्नमेतिमंत्रस्यपाराजस्यफलप्रकाशकत्वेनपांगा
त्वमितिप्रा[illegible]निविद्ध्यंवधानात्रोपवीतस्पसामिधेन्यंगतानवपृषानुमंत्रणामंत्रस्यापि
पत्वीहेतुकालत्वंनिवावनिकोन्यगामितंत्वैवस्यपृषानुमंत्रणामंत्रारेःपरप्रकरणास्य
तत्कल्पनापत्रेउविशेषरकानिवृत्तेः। निउन्नेकालत्ववाचनिकोगस्वत्यतत्रवाचनिकोग
त्वेवानारभ्याधीतन्यायेनांगत्वोपपत्तेनप्रकरणानुवृत्तिविकल्पनो। अन्यथा। वस्तुत्रिरा
रेत्पिरशोगत्वापत्तेः। प्रकृतेचनिविन्मंत्राणामवद्त्वाद्वाचनिकोत्रगानांस्वत्यत्वेन
नप्रकरणानुवृत्तिविकल्पनावस्तितत्ससंतरानुच्यामित्यारेनांसामिधेनीमात्रोरेशेन
विधानप्रमाणाभावात्र्पतुअनुवचनेसामान्यारेशेनश्रुतस्पसामिधेनीनांविशिष्यो
पस्थितसभावानुप्रकरणानुवृत्तिः। यत्वंतेरवावेसामिधेनीरन्वेत्यादिसंकोचेनेतरा
घाघवारत्वारस्याधवं। अतएवोतेवावनिकोगाभावारेवनानिविदासामिधेन्यानात्वर्गी

भा॰ळे कालसन्निधिमात्रेणातदंगत्वशंकानुपपत्तेस्तदंगत्वापत्तेः प्रकरणेन बाध्यत्वाच्चापुनराधेयमा
११ ग्न्याधानवत्काम्यपुणफलसंबंधानुपपत्तेः तत्रानुवचनमंतरस्यैव फलोद्देशेन विहित
त्वात् तस्य च सत्त्वाद्युक्तानुवचनत्वेसामान्यात्स्य चद्देशे सत्याद्वानि स्यानुवचनप्रकृति
कत्वाद्वगतेस्तदेवधर्मान्तरांग्निस्याप्राप्तिनांतदेयच्चैवप्राप्नोतीत्यमेवं च नच श्याम
नुवचनं प्रतिज्ञाधान्यत्वोपमतिदेशः प्रकृतो वित्रस्यासमुक्तेयादद्वेतावत्तं त्वपेक्षे
ष्टामप्यर्थाद्धानुवचनस्य प्राप्त्युपपत्तेः एवं दर्शपूर्णमासयोरिध्मेनीरनुब्रूयादिति वचनं चैव एवं
पत्तेरगत्यासक्तेः न्यायेन विनियोगाभेगाभंगाप्रवृत्तेस्य मंत्रविशिष्टानुवचनस्यैव धेयत्वे
नतदंगत्वे तानामवच्छेदाप्राप्त्युपपत्तेः गुणत्वमपि चर्मीनां नुवचन फलप्रकाशकतयैवापि तत्र न
वचनजन्यतयाताघवात् ॥ अतश्च न द्वादशोपादानां हि होदा । अनुशब्देन च दर्शपूर्णमासां
गभूतस्यैव सामिधेनीनंतरं स्मोक्तत्वात् स्वयं प्रयुक्तेनैव हि केनं प्रयोगे नुष्ठातुमशक्तेः केन राम
मध्यमप्रयोगासिद्धिर्वेद्यतानुवचनेनैव प्रसंगात्प्राकृतानुवचनकार्यसिद्धेनैतस्य प्रयोगानुष्ठाने ११

परार्थत्वात्

अतस्तेषामपि न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिः न च दर्शपूर्णमासाहितत्वमेवोपवीतस्य किं न स्यात् तेषां दिक्
त्वेन प्राकृतानामनिराकांक्षत्वात्सोपकारकत्वाभावात् नोचनिकानां संदेशाभावाच्च अतो महाप्रक
रणात् दर्शपूर्णमासांगे उपवीते तत्कृतसंस्कारकतया तत्कृतमिः सर्वप्रयोगारंभेकार्यमिति सिद्धं दाना
नां आधाने पवमानेष्टिप्रदेशान्तरेवारणीयत्वान्न च तद्वैकल्यकं तोयत्तावत् इति श्रुतेस्तत्र यज्ञसाध
नत्वेन श्रुतानां वारणानां साक्षाद्यज्ञस्वरूप आधाने निवेशसंभवाद्दानयोक्तं तदंगत्यापेन प
१ वमानेष्टिरूपैष्टिनिवेश इति प्राप्ते भाष्यकारेणातावदेव सिद्धं तितां आधानप्रकरणोपठिते
न पदहविनीयं जुहोतीतिवाक्येन पवमानहविषामग्न्यंगत्वावगतेराधानांगत्वाभावेनानर्थक्ये
तदंगस्य पासंभवात्त्वरूपेणापवमानेष्टीनामसेनिहितत्वाद्धारणावैकल्यकृतादीनां सर्वत्र प्राप्तिप
तां गात्वं सर्वयज्ञांगत्वे चेति वार्तिककारस्तु नेतावदेनारभ्यवाक्येन पवमानाहविषामग्न्यंगत्वे
तेन सर्वहोमानुवादेनाहवनीयविधानात् पवमानेष्टीनां मिवविशिष्टोपस्थिताभावे स प्र
म्याप्राधान्यलक्षणायां प्रमाणाभावात् नापि पवमानेष्टिप्रकरणे वाक्यान्तरकल्पता ॥ न

भा॰ तं॰

१२ रभावेपिवारणादीनांसर्वयज्ञार्थत्वोपपत्तेः॥ अस्तु वा आधानप्रक्रमोततातथापितेनाधातो
ग्नेरुतहोमानामाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धिरेवनतुअग्न्यंगत्वसिद्धिः॥ सप्रमालासिद्धिक
त्वापत्तेः॥ अतएवतत्रसमाहवनीयपदेआधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्निलक्षकमेवाप
रमापूर्वविशिष्टाग्निरूपमस्याहवनीयस्यतत्राग्नीसमत्वात् नचैवंपवमानेष्टिहविः अप
ताग्रेगार्हपत्यासिद्यापकोभावाः॥ तत्रमुख्यगार्हपत्यसाधाधिकरणत्ववाधेपिसतिसंभवेमु
ख्यतिरुषगागार्हपत्यादिवीधेप्रमाणाभावात् अतएवसत्यांपवद्वनातरेपवमानेष्टीनाम
ग्न्यंगत्वेप्रमाणाभावाराधानांगेवेपिवारणादीनांसर्वयज्ञार्थतेदमुपपारणीया॥ सर्वे
त्रस्वोरेशपस्यापूर्वव्यभिचारेपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थपूर्वकरणानुप्रवेशोयथाश्रीहो
नियाहे॥ अतएवताशस्थलेआनयेकपतरंगन्यायाः प्रकृतेतुयज्ञपज्ञयरैवाव्यभिच
हिताष्टवेसाधनत्वायस्थितौतदर्थप्रकरणानुप्रवेशाभावात्प्रधानसंबंधस्यैवाप्रसक्तो श्रुत
रंगावताः॥ एवंसत्यपिपरिष्ट्यमानेष्टिसन्निधौपाठात् आम्नायेरंस्तहानुवादस्यततिसनवेंते राम
निहितगामित्वाद्ब्रीहिनियंजेतेत्यादिवत्सर्वेष्टिकृतमात्रविषयत्वेनलेतरेति॥ पवमानेष्टीनांप्र १२

५

अनर्थसंबंधात्

रेशांतरस्थत्वात्॥ अतोवारणादीनांसर्वयज्ञार्थत्वमेवाप्रयोजनांपवमानेष्टचनंतरंपात्राणांनाशे
रंशाघर्येअनिपतानामुत्पत्तिः॥ सिद्धांतेवारणादीनामेवेति॥ मिपञ्चा॥ अस्यभागक्रमेस्केतानो
वार्त्रघ्नीउपधवतीमंत्राणांलिंगक्रमोबाधित्वावार्त्रघ्नीयोर्गामास्यामनध्येते वृधन्वतीअमावास्या
यामितिवाक्यान्यप्रधानांगंतदुच्यतेचलिंगास्यापिमंत्रागतस्यवाकेनापिद्याहलगातेनबाधो
पद्यप्यन्यरेवसद्रुसारिनेतिप्राप्तेअवाधेनोपपद्नोबाधायोगात्प्रधानांगत्वात्॥ नहिसोमदेव
तस्यमंत्रस्यलिंगाविरोधःसंभवति॥ सोमस्यदेवतात्वाभावात्॥ अमावास्यायामधिष्ठानत्वस्या
प्यंसभवाहव्यवस्कृतस्तावाक्यस्यापिव्यवस्थामात्रकरत्वेनाप्यवान्नप्रधानांगत्वाबोधकत्वांव्य
वस्थाचपौर्णमास्यायामुपमागोतचवीवृधीस्यादिरूपेणाकालेन्नतौपौर्णमासीसंबन्धेप्रधा
नांगभूतात्पमागयोवार्त्रघ्नीसेवेवकर्मज्ञतावेत्यादिविशेषकौस्तुभेद्रष्टव्याः॥ आनंतर्यात्॥ दर्शपू मयोन्नात्
र्णमासयोर्हस्तावचनेनित्ते उलपुराडेरत्ताणांतीतितयाज्योतिष्टोमेमुष्टीकरणेतिवाचंपठ्यतिदे
क्षितमावेरयतीतिश्रुतंतत्रहस्तावनेजनंहस्तसंस्कारार्थमुष्टीकरणावापमोदमनभ्यामिधाना

गुणसंकरः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसंबंधात्॥

भा॰ दी॰ यौ। अत एतदुत्पत्तिपक्षे ताव्दक्रियमाणाकर्मोर्थमिति संदिग्धेत अक्रियमाणाकर्मानंतर्यादेकवाक्यत्वाद्वा उत्
१३ पत्तिशिष्टत्वाच्छीघ्रस्थितावेदनरूपमेवेति प्राप्ते। आनंतर्यस्यावगुंठनीयत्वाद्रागतामाहकत्वानुपपत्तेर्नाह
कत्वेपि वाप्रकरणेन बाधापत्तेर्नागुणाधावतीतिवद्वाक्यप्रमाविहितावाक्यात्तद्रूपस्य पक्षद्वाक्यप
संबंधाभावे एकवाक्यत्वानुपपत्तेः कर्तृसंस्कारकवस्मास्य प्रकरणाद्रागप्रधानसाधारणत्वात्तप
रार्थोगात्वं इत्यादवचेऽनेनोत्सृष्टोके राणावापणसंयोगात् आगुलित्वाप्रवितणेप्राक्कालीनपरार्थमात्रांग
त्वे शिवत्वे। देश पूर्णमासमोरांसेयंचतुष्टकरोतीत्यत्रनाग्निदेवताकहविष्यमुद्देश्यतावच्छेद
कविशिष्टोद्देशवाक्यमेदापत्तेः। आपततद्धितेऽपाद्वहविष्यमेवकपंचिद्वाअग्निसंबंधि
हविद्द्वंतथा। अतिचाग्निसंबंधाग्नीषोमीयादेवपि अपवायुरोडाशंचतुर्धाकरोतीत्यनेनोपसं
हाराद्दाग्निसंबंधिपुरोडाशस्यैवततः। नत्वाज्यस्यापीति। अस्तवा देवतात्वस्यापिकपोर्दोहविष्टात
पाणिद्दिदेवत्वेऽप्यग्नेरसंबंदेवतात्वं इदंतेद्रूपमाराध्यतद्धितस्य प्रत्येकंति संबंधात् अतः स राम
वेषीवत्तुर्द्धाकरणमितिप्राप्ते प्रचुरप्रयोगात्तद्धितस्य देवतात्वं एव शक्तत्वस्य संबंधमात्रलक्षणावत् १३

त्वानुपपत्तेर्न तावदग्निसंबंधित्वस्य विवक्षा। नच देवतात्वं द्विदेवत्येष्वप्रत्येकं वज्रि इत रेतरयोगाद्
पचार्थविहितं द्वंद्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात्साहित्यदेवत्यासत्त्वस्य एवं डेयादिरूप देवतात्व
स्योकाराता। अतस्वं देहद्वितद्देत्यादिप्रवाद्दत्तयत्त्रोद्देश्यत्वेन सांहसाविवक्षातं इतिध्येयं। अतः
केवलाग्निपदादुत्पन्नस्ततद्धितोनान्यसायेक्षतमभिवदितुमसंगत्तामध्ये विघातापत्तेः। पतु अ
ग्निदेवताकत्वमविवक्षितमिति तन्न तथात्वेनतावस्यकृतं इ व्यत्वमात्रे अपूर्वे साधनत्वलक्षणे
तस्यदेवतात्वाद्धितेनानुक्तेः। नापिहविष्यांतस्य रस्य देवतावाचित्वप्रतीतिविनानुपपत्तेः। नाह
हविषिवाच्यदेवतातद्धितं एवेतिस्वर्णानयम्यतेतद्वाविल्वेपि संबंधसामान्यतद्धितस्य सत्वा
त्। अतः प्रथमावगतस्य देवतात्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वं। तस्यवानुयोगिप्रतियोगिसापेक्ष
त्वोद्विताश्रिमायेनाद्दमंतर्वेदीतिवदग्निदेवताकहविष्यस्यैवलक्षणायोद्देश्यतावच्छेदकत्व
सिद्धिः। तेनच पुरोडाशंचतुर्द्धाकरोतीति सामान्यवचनस्योपसंहारः। तस्मादाग्नेयस्यैव पुरोडाश
स्यचतुर्द्धाकरणं॥ ॥इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां तृतीयस्य प्रथमः पादः॥ ॥ अथाग्नि

संयोगान्मंत्रे मुख्योऽथ भावः स्यादुत्पत्तिसंयोगोऽत्र निमित्तसंयोगात्

भा॰दी॰ १४ नैवं कस्यु प्रयोगि क्रियारेवते तु नालिंगोपयोगिक्रियाकाप्रकृतप्रतीतत्वाल्लिंगनामांगत्वप्रकर्षे स्तत्वा
रेशप्रता इति कारकत्ववाचकप्रकृत्यमानुष्ठेतात्कृप्तप्रकर्षे निष्ठा प्रयोगप्रता। यथा सर्वे गाव दं
तौ सत्वत्वनिकारकप्रकल्पनानुष्ठेत्य एवं मंत्रे मुख्यार्थे सु रेशप्रतावाचि प्रकल्पनानुष्ठेला
स्ववृत्तिकारकत्ववाचिप्रकल्पनानुष्ठेलाचयोगपत्ता लिंगः साचेय रूपश्रुतिकल्पकत्वान्न द्वा
नि तरथं विनियोगप्रमाणांतरवत्तो सामर्थ्यरूपस्यालिंगस्याविशेषविचारासंभवान्मंत्रसामर्थ्यरू
पस्य किंशकास्ववार्थविनियोजकत्वमुतजघन्यत्वप्रतिपाद्यपीति संदेहे केलुप्रकरणान्ना
तमंत्रस्य बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादेर्मुख्यवज्जघन्येऽपि उलपराज्यादौ स्मारकाकांक्षादिरूपसामर्थ्या
विशेषात्तत्साधारण्येनैव विनियोगः। बर्हिष्प्रवेशपरत्वादिवदाकांक्षादिरूपतासर्थ्यमाहकसत्वे
मुख्यार्थे वा घस्य। किं विकारत्वादिति प्राप्ते शंका। मेवं घास ह सापेक्षत्वेन जघन्यार्थप्रतीते
विलंबितत्वात्त्वमुख्यप्रतीतमुख्यविनियोगेनचरितार्थस्य मंत्रादेर्जघन्यार्थविनियोजकत्वा राम १४
नुपपत्तेः। अतएतस्मारकाकांक्षाया ध्यानाद्युपायांतरेणोपनिवृत्तेः। अतएव पत्र प्रकरणो

व

वयथार्थं मैत्री स्यात्

मुख्यार्थोपयोगो न तत्र प्रस्तवमंत्राणां नवनास्वतत्कल्पनापत्त्यनुविरोधिगुणांतरावरोधः प्रकरणे तत्रसा
मान्यसंबंधबोधकप्रमाणमत्वेऽत्कर्षः। यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातपूषानुमंत्रणमंत्रादिः। यथा गाले
मंत्रेणा समाख्यया एवसामान्यसंबंधबोधकत्वात् उत्कर्षस्याप्यसंभवे प्रकरणादेव जघन्यार्थविनि
योगः। यथा मनोतादौ। अग्रयुक्त्वे ल स्याहादिना तस्याप्यसंभवे तु यथाभिधानस्यैवाद्दयाभत्वे यथावतया
रो॥ ॥ वेदनात॥ ॥ यत्र तु गौणार्थे तात्पर्यं ग्राहकं वचनं विद्यते यथा अग्नेः का हाचनस्त गिरमोति ऐंद्रया
गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यादौ तत्र गौणार्थ एव गार्हपत्ये विनियोगः। अर्थं ध्येति उपक्रम्य प्रकृत हितमुख्य
मुख्यसामर्थ्यां जीवनाज्जघन्यद्वितीयाया एवतत्र न्यायेन प्रतियोगित्वेलक्षणा। गार्हपत्यसमीपस्य
त्वेति। गुणामन्तप्राप्तिपरिक एववायत्तसाधनत्वमाहश्यापौ गाया गार्हपतित्वयोगेनचेद्द्रप्रकाश
कत्वे। अस्तु वा रूढत्वा दृग्वेदवधातुवाच्यसमीपार्थ इति प्रतिकर्मत्वं न तु मंत्रमाध्याभिधानं प्रतितस्य
अशाब्दत्वात्। नचोपान्मंत्रकरणादिति सम्प्रत्याल्मनेपदविधानेन धातोर्मंत्रकरणकत्वावगतेस्त
स्याभिधानत्वकत्वावगतिः। आत्मनेपदबलेन समीपस्थितेरभिधानप्रयोजनकत्वावगतेर्मंत्रस्य

भा० सं० स्वसाध्याभिधानांगत्वसंबंधेन समीपस्थितिविशेषणालोपपन्नेरभिधानलक्षणायां प्रमाणाभावा
१५ त्। अतश्च शक्यार्थस्यैव समीपस्थितौ गार्हपत्यस्यस्यकर्मत्वांऽनुपलार्थे वेऽभिधानेऽतिचेत्। न
नविरोधः। यथा चास्य धातोः सकर्मकत्वं तथाकोस्तु मे एवं प्रपेचितो अतः कथं मंत्रस्य गौणत्वे
विनियोग इति चेत्। नाशंसोतित हितेनैकपदे विशेष्यतया प्रतिपाद्यमानस्य मंत्रस्य स्ववपनानुपपे
गौणांगत्वबोधानुपपत्तेः अतस्तस्य शक्यबोधककालीनेऽप्रकाशकत्वानुवादत्वेनाप्युपपन्नेन
हितोयारैतद्वैतेन लक्षणाप्रयत्नाऽरूढिसागौवा नच समीपस्थितिप्रतिओनः कर्मत्वं। तथात्वेत
स्या अभिधाने प्रत्यंगत्वेऽउर्श्यानेकत्वक्षेतवाक्यभेदापन्नेगात्मनेपदे विरोधेन धातुनैव स्वशक्यार्थ
विशिष्टाभिधानलक्षणावशंभावाद्विशिष्येष्यमताभिधान एव मंत्रस्य करणत्वप्रतीतेर्गार्हपस
स्यवचपनसंस्कार्यस्य कर्मत्वप्रतीतेरर्थाद्बसामीप्यप्रतियोगित्वेन तस्यैवाग्रहणोपपन्नेस्तास
पस्माहकत्वहणागुरोधेन मंत्रस्यैव गौणतयावत्सा गार्हपत्ये विनियोग इति सिद्धम्। तथा दर्शपूर्णमा राम १५
सयोर्हविष्यरेहीति विरवयमाह्वपतीति श्रुतं तत्र नायं मंत्र आह्वानमात्रस्य पत्न्येव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति

कोनमपीति वेतसमिन मन्त्रलिंगविरोधो
दितत्वात्

स्तारेवानभिप्लुत्यावहंतीति वचनानुसारेणाभावप्रतीतेः अत इतिकरणेनावघातांगमेवात्रातश्चासमि
वाक्येत्रिरभ्यासपुंस्त्वमंत्रविशिष्टावघातविधिर्वे पत्नीवाक्येचगतादेवकर्तृविधिः। नतेपुंस्त्व
वघातयोर्व्रीहीनवहंतीत्यनेन संस्कार्यमंवधेपि रहार्यत्वादिवेकल्पः। पत्नीकर्तृके चावघातेच
वरसोरिव इति मंत्रः। अतश्चानेन वाक्येनावघाते गौण एवायं मंत्रो विनियुज्यते गौणा
त्वोपपादनेकोस्तमेऽद्यद्याम्राह्वयतिस्त्रुतरचमुडूलेवं शक्यार्थबोधकालीनाह्वा
नप्रकाशनानुवाद इति प्राप्ते। मुख्य एवाह्वाने विनियोगः संभवे मंत्रस्याह्वपतिपदस्य
चैगौणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्। मंत्रवार्णिकविनियोगाद्विधिकल्पनया सध्या
समित्साहिनाग्रहणोरेरिवाह्वानस्यापि नियमेन प्राप्तत्वात्। पत्न्येवेत्यस्य तु नायमर्थः।
यत्त्वपत्नेवोत्तिष्ठति नत्वाह्वयेतेति अपितु पत्न्येव नान्येति। अतो नेरमपितरभावबोधकं
अतश्चाह्वाने मंत्रस्य लिंगादेव प्राप्तत्वादाह्वानस्य च सहापार्थत्वेनावघातकाल एव प्राप्ते

भा० सं १६ मे

स्वकृन्निरस्यस्याप्यनुवर्तित्वात्केवलं त्रिरभ्यासमात्रं विधीयते। इति न गौणोऽवघाते विनियोगात्
यात्यानौ सौ उति चन्द्वाहा हरगौ निवहरेति। तथा ङ्कंतं कृणुतेतिवावु विसृजति। दर्शपूर्णमासयोः
प्रणीताः प्रणीयन्नावं यच्छतितां सह हविष्कृता विसृजतीति श्रुता तत्रापि पूर्ववद्देवमंत्राणां
मुख्येऽर्थे विनियोगान्तु गौणयोरुत्थानवाग्विसर्गयोः प्रबलस्यापि ब्राह्मणवाक्यस्यका
लविधापित्वेनाप्युपपत्तौ गौणत्वतात्पर्यग्रहकत्वाभावात्। नचैल क्षणा। शतस्थलस्य
स्यकालिकसंबंधेनोपलक्षणार्थत्वमंगीकृत्य सम्भृतौ वानुपपन्ने। अतश्च। स्थानका
लेविहरणामंत्रपठनोपरतिकालविधिरेवापवृत्तं कृणुतेत्यत्रेति करणस्यापि मंत्रस्वरूप
यात्वात्कालिकसंबंधस्यैव संसर्गविधयाभानोपपत्तेर्न लक्षणा। हविष्कृद्वाक्ये तृतीयाया
स्तु वागयमायेप्सितावच्छिन्नसमर्पकत्वेनतेद्देकवाक्यतोपपत्तौ वाक्यभेदप्रमाणाभावात्। स्व रान १६
भ्रतलक्षणार्थतामंगीकृत्यकालविधिपरत्वं। अतश्च तद्वाक्ययोः पाठक्रमावगतत्तन्मंत्र

वाकालविधिःपदार्थत्वात्.१

पाठकाले वाग्विसर्गः कर्तव्य इति सोऽपि तत्र कालविधिरेवा सूक्तवाकेन॥ दर्शपूर्णमासयोः सूक्त
वाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति श्रुतं। तत्र सूक्तवाकपदवाच्यस्य मंत्रस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन कृतार्थ
त्वात्प्रस्तरप्रहरणस्य चाप्युपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्तित्वेन कृतार्थत्वात्। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमे
न यजेतेतिवत्कालार्थः संबंधः। तृतीयाचैकं मतलक्षणात्वपास्तीति सूक्तवाकस्य कालिकसंबं
धेन प्रहरणोपलक्षणात्वेनावयवं बोधयतीतानुपपत्ता। नचैवं लक्षणा। तस्याप्यानुशासनिकत्वे
न शक्यत्वात्। अतश्चानुयाजोत्तरं सूक्तवाकपाठात्। अतश्चानुयाजोत्तरं सूक्तवाकपाठत्वात्का
लेविशिष्टं प्रस्तरोद्देशेन प्रहरणमेव विधीयते। ननु सूक्तवाकस्य प्रहरणांगत्वमिति प्राप्ते प्रद्रु
रुपयोगात्प्राप्त वाधकाभावात्स्वतृतीयाया श्रुत्यैव तु इष्टदेवतलक्षणोतेस्यानुवासनिकत्वेपि ल
क्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः। अतश्च श्रुत्या प्रहरणांगत्वस्याप्यवगतेः प्रहरतिमंत्रवर्णिकदे
वताकल्पनमात्रस्यापिकर्मरूपहोमलक्षकेन विरुध्यते। अत एव सूक्तवाकस्य पाठ्येपि

भा·दी·
१७

यालिंगमपि तेनाकृष्यतो यद्यपि वनास्य मंत्रत्वादिवदभिधुक्तप्रसिद्धिविषयत्वात्स्वमुख्यप्रयोजकत्वं
स्तंभविद्यवकारोपबद्धत्वेन तल्लिंगस्य याज्यात्वासाधकत्वात्प्रयोगविधिगतसाधनत्वमात्रेणाय
ज्यात्वव्यपदेशयोग्यतालिंगात्वोपयुक्तस्त्वस्थामंत्रस्य प्रहरणांगत्वेपि मुख्यसामर्थ्यस्यन
त्रवाधः प्रहरणोपितदुपपन्नं ॥ ॥ लिंगापदेशात् ॥ ॥ स्रुक्सोलिंगोपपद्यप्रहरणांगत्वाव
गमान्नलिंगमात्रेणाहृतेनवाकस्य पि देवतास्मरणार्थत्वानवात्राविरोधोपि अर्थे तत्प्रमि
ध्यासमस्तानुवाके सूक्तवाकशब्दस्य रूढत्वेनावयवस्क्तविभज्यविनियोगः अत्र दुर्बलत्व
णापत्या श्रुतिविरोधापत्तेः नवासोमसूक्ते देवंक्षीतिव्युत्पत्त्येव देवतावाचिपदस्य मुख्ययोगि
कः पाठयाराध्ययनाद्येकतियपद रूपयोगेनापि सूक्तवाकपदार्थसंयत्निप्रहांगे न समस्तानु
वाके न देवश्रयभावात् अस्त्वेव देवताप्रकाशनमानुषंगिकं फलं प्रहरणामेव तु श्रुतिवि राम
नियोगात्सर्वानुवाकप्रयोजकं इति शेषोपोरमासस्य सर्वः प्रयोक्तृव्यपदेशपोषेनवलपापि श्रुत्या १७

लिंगस्य बाधे प्रहरतिलस्य होमांतर्गतदेवतोद्देशस्यारादुपकारकत्वापत्तेर्देवविद्यपासन्निपत्यो
पकारकत्वलाभार्थं श्रुतिर्वैलैंगिकेन देवताप्रकाशनार्थत्वं मंत्रस्यानुमन्यते। अतस्य च श्रुतिव
लीयस्त्वात्प्रहरणप्रयुक्तः सूक्तवाकप्रश्रुतिर्हरणाभावे अननुष्ठीयमानोपि विभज्यविनियो
गांशे तु देवताप्रकाशनरूपलैंगिककार्यस्यैव प्रयोजकत्वमनुमन्यते तेन चैवं सूक्तवाकश
ब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वापत्तिः सूक्तवाकपरस्य मुख्युक्तेर्वक्षीतिव्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाश
कमंत्रविशेषे योगारूढत्वात् तेन यत्र यावत्यो देवतास्त्वाप्राक्तयो वैकल्पो वा तत्रेतावानेव सूक्त
वाकः अतएव सूक्तवाकप्रातिपदिकमुत्पन्नोध्येनापि लिंगबाधः नवाध्ययनादियोगबाधा
उदितमात्रकल्पनात् च तत्रानीतं नवैदिकप्रसिध्यनुरोधेन दर्शपूर्णमासिकदेवतापरस्य मु
युक्ते एव मंत्रे निरूढत्वलक्षणागौकारात् अत्र च कश्चिदेशकप्रसंबंधप्रतीत्येभावाल्लक्षणादयप्रवश
क्तिवाधेनाप्युपतिश्चितशक्तिकल्पनमिति विशेषः ॥ प्रयोजनं विभज्य विनियोगः ॥ लिंगा ॥ काम्येष्टिकां

क्रमसमाख्यानात्काम्ययुगळसमाम्नानम्

भा॰ त॰ १८

देवं ग्न्यादिदेवसाकांक्षेष्व एकस्मान्नाता तानेव क्रमेण मंत्रकांडे तल्लिंगास्य काम्यपाठ्यानुवा
क्याकांडमित्येवं समाख्याता याज्यानुवाक्या मंत्राः समाम्नाताः ते लिंगादिदं ग्न्यादिदेवताकर्ममा
त्रांगनंतु दुर्बलक्रमसमाख्यानरोधेन काम्येष्टिमात्रांगनं च सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणा
भावे लिंगमात्रेणाविनियोगापातः मंत्राणां तत्प्रयोजनाकांक्षासहकृतलिंगेन सामान्यसंबंधबो
धकप्रमाणाभावेपि दं ग्न्यादिदेवताप्रकाशने मंत्रविनियोगोपपत्तेः न चैवं ग्नौ स्वरूपेणान
र्थक्यात् स्यात् एवं साधनत्वलक्षणायं क्रमादयमस्येति वाच्यादं ग्न्यादिदेवतानां तु क्रत्वव्यभिचा
रित्वेन लक्षणोपपत्तेः व्यभिचारित्वेपि वा तो किंचन्यासमारे वैयर्थ्याद् उनिवारणोपपत्ते
परिशेषादेवापूर्वीयत्वोपस्थितेः अतो लिंगमात्रेणाक्रमसमाख्यायोर्बोधात् सर्वार्थत्वमिति
प्राप्ते आकांक्षाभावे योग्यतारूपस्य लिंगस्य विनियोजकत्वानुपपत्तेः मंत्राणां तत्प्रयोजनाकांक्षा
याश्च सर्वमंत्राणां वावतां मे विनियोगे न निराकांक्षतया अभावान्न लिंगमात्रात्सर्वार्थत्वाप राम १८
पत्तेः अतश्च वाक्यप्रकरणाक्रमादिना सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणेन तत्र एकांक्षोत्थाप

नात्तत्क्रतुसंबंधे ज्ञाते द्वारविशेषस्य लिंगाद् व्याप्यतेन च वा वक्तोमीयवाक्येन प्रकरणाद्विधायमं
त्रविशेषविषयाणां तेषां मंत्रपाठकालोत्पन्नमंत्रप्रयोजनाकांक्षावेलायामनुपस्थितेन तेन वाक्येन
बाधायोगात् न चैवं प्रबलेन विनियुक्तस्यापि दुर्बलेन विनियोगो ऽलक्ष्यस्यापि पूषानुमंत्रणमंत्रस्य
प्रकरणेनोनाम्नाध्ये विनियोगापत्तिः प्रमाणद्वयस्याप्येकविषयत्वान्मंत्रप्रयोजनाकांक्षावेला
यां प्रबलप्रमाणस्योपस्थितत्वाच्च बाधकत्वोपपत्तेः अतश्च प्रकृते बाधायोगात् क्रमस
माख्यानरोधात् काम्येष्टिविषयत्वमेव मंत्राणां न चान्यत्राकांक्षोत्थापकं किंचिदस्ति अव्य
भिचरितक्रतुसंबंधादेराकांक्षोत्थापकत्वे प्रमाणाभावात् वस्तुतस्तु नात्राव्यभिचारोपि
गुह्याशेनांहि न तत्वेनास्य च कारणातेतित स्यायुक्तं क्रतुनाव्यभिचरितः संबंधः देवतात्म
यस्य आग्न्यादिशब्दस्य तु आनुपूर्वीविशिष्टवर्णत्वेन क्रतौ प्रतीयस्वार्थप्रतिपादनं प्रत्यु
पकारणात्वात् तेनाव्यभिचरितः क्रतुसंबंधः इति चेत् स्वरूपं अतश्च व्यभिचारादव्यभिचारोपि

वाक्यार्थाकांक्षायाः छागपाकत्वानुपपत्तेर्नान्यत्र विनियोगः। अत एव स्वारसिकी आकांक्षा यत्रानिव
र्तते यथार्थत्वानेनुपनिषज्ज्ञान्यात्मज्ञाने वा तत्र आकांक्षोत्थापनप्रयोजनाभावात् सामान्यसंबंध
बोधकप्रमाणं विनापि भवत्येव लिंगमात्रादिनियोगः। प्रकृते तु स्वारसिकाकांक्षानिवृत्तेः आकां
क्षोत्थापकसामान्यसंबंधबोधकप्रमाणं विनापि भवत्येवातिगमश्च इति चेत् यथानंतरं चैवं प्र
बलक्रममात्रेणोचेत्तदुपपत्तेः समाख्यावैयर्थ्यं। यत्र साम्र इत्यव रमिन्द्रवसवकमंत्रके मे आग्नेयम
ब्रह्मपाठ्नानंतत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् समाविरोधाच्च सान्निध्येनोपस्थिते शेषप्राप्ते समा
ख्यया याज्यानुवाक्याकार्ये निवेशः। सान्निध्येनोपसमन्यासामागमेन चैवेंद्रमोयस्यामैंदव्य
र्थ्यं। यत्राप्येवस्य पूर्वे छियाज्याक्तानामंतरं उत्तरे छियाज्यातः पूर्वं आमेयो ऋचः पठितास्त
त्र तन्नलिंगात्क मंत्रेणायाज्याकार्ये निवेशासंभवात् समाख्यावाधेपि क्रमानेणोत्तरेष्ठि सा राम १९
न्निधेनीकार्ये निवेशः। तत्सान्निध्येऽगीस्यानपठितत्वात्। अतः सिद्धं काम्येष्टौ पूर्वविनियोग इति
॥ ॥ अधिकारे॥ ॥ ज्योतिष्टोमे आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते इत्यत्र किं प्रकृता प्रकृतसाधारणे

नआग्नीध्रमागनीध्रोपस्थानांगं उत प्रकृतास्वेव पात्तोत्राह त्वपि विनिपुक्तात्तास्वेतीचिंतायामाद्यमेवे
परस्य विशेषणस्य स्वंपरत्वास्त्वकरणस्य तल्लंकोचकत्वानुपपत्तेः अनिन्द्रवसत्रघात्रैस्य विशिष्ट
विधानुत्तरकालीनविशेषणाविधिनाग्नीध्रोपस्थानांगत्वेन विधानान्नत्यात्रागनेयो उद्देश्यावे
न आनर्थक्यमिया ब्राह्मिवस्यकरणोन संकोच्यताता तौ यथो यारेपत्वावगमात्। यत्रेवोपस्थानस्य
स्यै आनर्थक्याशंकात त्र प्रकरणानुप्रवेशेपि नागेन यो यरस्य प्रकृतपरत्वापत्तिः। न चाग्नेयी
परस्ययोगात्कत्वान्न ह्येतान त्वाह संनिहितपरत्वं योगिकानामेव यवार्थविशिष्ट्यत्र श्रौ मा
त्रवाचित्वेन सन्निहितवाचित्वे प्रमाणाभावात्। न ह्येतस्य तद्वाचित्वेपि प्रकृतानामवाम्येक
प्रकरणास्थत्वेपि प्रदेशांतरस्थत्वेन सन्निहितत्वाभावात्। अस्तु वा प्रकरणसन्निहितस्य
व तद्धितेन ग्रहणं तथापि यत्र न तद्धितश्च चरणाय थाध्वरेनाह न प्राशनादौ वत्तोत्राह्मणा
नौ जपे इत्यादौ तत्र प्रकृतत्वप्रकृतत्वग्राहकत्वे ग्राहणे प्रमाणाभावः॥ न च प्रकृतानामपूर्वी यत्न

भा·तं
२०

स्यस्य प्रत्वात्केवलं द्वाररूपाग्नीषोमीयस्यानसंबंधकारीलाघवाद्द्वारप्रकृतानां वोभयकर्तो
स्यापत्तेः प्रकृतनियमटतिवाच्यं। प्रकृतग्रहणोपयुपस्थानस्वरूपस्यद्वारत्वेतत्कार्यापत्तेऽह
घनापत्तेः अपूर्वेपूर्वसाधनत्वलक्षणापा आवश्यकत्वात्। नहि प्रकृतविषयेपिप्रका
णोनवाक्यांतरकल्पनया अपूर्वार्थत्वबोधः। तथात्वेव्रीहीणांस्वरूपेणाद्वारत्वायतोप
वानांतरनापत्तेः। अतोलाघवादपूर्वसाधनीभूतत्रोत्रत्वेनेवोद्देश्यतातावताचापूर्वसा
धनत्वस्यवावापिनोपस्थानजन्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वेलाभः प्रकृतानो अतः सर्वं
सामेवग्रहणां अपूर्वार्थत्वस्यापिवी प्रकृतानामेववाकार्यसाकांक्षत्वादित्रिपाप्ते अप
कृजग्रहणेताता सामपूर्वसाधनीभूतोयस्थानार्थत्वस्यपानुपपत्त्या अपूर्वार्थत्वस्यापि
व्रीह्यादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः प्रकृतानां चकार्यांतरसंबंधबोधकविधावेवापूर्वार्थ राम २०
त्वस्यापिव्रीह्यादिवत्कल्पनीयत्वापत्तेः प्रकृतानांवकार्यांतरसंबंधवोधकविधावेवाप

वीर्थत्वस्यकृप्तत्वाल्लाघवोपजीविनाप्रकृतनियमः संभवतिवप्रकृतानामप्यग्नेरुक्थीनां वाक्षि
यमन्यायेनस्तोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वसंबंधासंभवेपिकार्यांतरद्वारामः। आग्नेयीनांस्तोत्रा
र्थेविनियोगेपिपार्थक्येन ज्योतिष्टोमप्रकरणेपाठ एववातदपूर्वसंबंधावगमः। अयमे
ववद्वस्तोरनग्राशतेकाविकृत्वानियामकस्यापूः। नचैवमात्रेयापहिरण्यंदद्यात्तस्त्रापित
न्नियमापत्तिः। अलिङ्ग पुत्रात्रेयत्वस्यनियमेनाप्राप्तेः। अतएवबाग्नेरुपधायस्तवीतेला
हवाह्ये यणीयस्तोत्रापूर्वसंबंधस्याहवनीयादेवप्राप्तत्वान्नतन्नियमोऽपितुविनावचनं आ
पतनवृद्धिर्मावायागाहैवो किञ्च स्येवेनिवस्पतेअतः। सद्धलाघवानुरोधेनप्रकृतस्पेव
ग्रहणं। लिङ्गसमाख्यानोध्याः। सोममस्तोहिमाविशेत्यादिर्मस्यानुवाकइत्येवंसमाख्या
तोमंत्रः अतस्तत्रपस्ताव इसां शांभ स्तानामेवप्रतियारपतिसूतत्रैवविनियुज्यते। मह
णावेसणासम्पदजरणाप्रतिपादकानांत्वंशानांकिंग्रहणाणावेवविनियोगोपवाम-श्री

णमंत्रैकवाक्यतया भस्य रुच्वेवेति चिंतायां महत्वादेर्विहितत्वेनापूर्वप्रतिपत्त्यंगत्वज्ञातत्व
त्वस्याप्यभावाद्ग्रहणस्यार्थोऽभ्यंजनकत्वेन यक्षप्रभावपि वा द्वयोर्मध्यासमित्य नेनोक्तस्य वा
द्रव्यकरणकस्य ग्रहणस्य कथमप्यप्राप्तेरवेक्षणस्यैव भस्मोजनकत्वेनैवाप्राप्तेः सम्प
कूपग्रहणस्यतरूरनुकूलव्यापारस्यैवाभ्यंजनस्य भावितया भस्मोजनकत्वेन तेषामपूर्वप्रयो
जकत्वस्याप्यभावाद्ग्रहणस्य घृतार्थत्वे श्वानयोग्यं कोपपत्तेर्भस्मंत्रैकवाक्यतया भस्मार्थत्वमेवे
यां एवं च समाख्ययाप्युपपन्ना भवतीति प्राप्ते ग्रहणादिप्रत्यक्षस्य विध्यभावेपि समाख्या
सहकृतावांतरप्रकरणेन भस्मसंबंधेतत्र मंत्राणामवगतेर्लिंगवत्वेन मंत्रवर्णिक म
हणादिविधिकल्पनया तत्वोपपत्तेस्तदर्थत्वेनैव मंत्रविनियोगोपपत्तेर्न स्वतो निराकां
क्षयोर्द्वयोरास्यात्परस्परयोस्कंधर्थविरहेकवाक्यतां परिकल्प्य गौणार्थं भस्मार्थत्वकल्पने शक्ये राम
वैवाभस्मविशेषणत्वेन ग्रहणादिप्रकाशकत्वकल्पनमुपपतिमत् नैवैवमपि सम्पकत्वा २१

रागस्य कृतसाध्यत्वान्नविधिर्हि भक्षस्य ग्रहणानुकूलव्यापारस्यासन्नविशेषस्यैवानुक्षेपस्य विधेय
त्वात्। वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्तान्नामानाच्च सम्यग्ज्ञारणपर्यंतमेवलक्षणप्रतिपत्तिरिति सम
भक्षोपयोगितागुणाभिधानात्। तस्मिन्नेवानुवाकेनेष्टानिष्टेति स्मार्हिसत्प्यविसंततस्तत्वो विनियो
क्षेत्यादि ग्रहणादिविवेकतित्रीभक्षग्रहणादिवद्गुणेष्टत्वाभावात् स्त्रैः प्रकाश्यत्वं। न च समस्य ग्रहणावत
स्यानुकूलव्यापारस्यैपभक्षणावाड्यत्वात्सेपकत्वं भक्षयतीति वचनविरोधेन तत्कल्पनानुपप
त्तेः। अत एवत्वं प्रेमभक्षातोवाञ्जननाकृतस्यास्वगावज्ञन्यात्वमात्रेणाप्रकाशपत्वोपपत्तेः। अत
एवलिंगाविनियोगासंभवात्तस्यापि श्रव्यातद्वयस्य स्वतोनिराकांक्षत्वेऽर्तिकरणाध्याहारोण
तत्कल्पितस्येतरत्थं भक्षपार्मीत्येवं भक्षमंत्रैकवाक्यतां प्रकल्प्य स्वार्थविशिष्टभक्षणप्रकाश
कत्वमेवांगीक्रियते व्यं स्वार्थस्य स्तुत्यात्। किं चैव तत्प्रकाशनांशे चारस्थार्थत्वं श्रव्यपवाल्पस्याग
यासु तिः। सर्वथानालिंगादिभिर्नियोगः लिंगविशेषनिर्देशात् भक्षणामंत्रः। किं इदनुरेवस्याभ्यासस्य

वांगतन्निराम्यासे च मंत्रके अभ्यासांउततेस्य हे नोताग्ने हुनवेति चिंतायां प्रकरणान्नस्य मंत्रस्य
र्वैप्रदानार्थत्वावगमेपि इंद्रपीतस्येति लिंगेनेंद्रदेवत्यप्रदानमात्रांगत्वं न चेंद्रायमित्रत्ववने
पीत इति बहुव्रीहिस्वीकारेण सर्वसोमसंबंधिसवनविशेषणत्वांगीकारात् लिंगाविरोध इति
वाच्यं पदद्वयलक्षणायाः एकलक्षणानुगतत्वव्यधिकरणबहुव्रीह्यपेक्षयाप्येवं च सवनसं
बंधिलक्षणाया एकस्य लक्षणानुगतस्येंद्रपीतस्यैतः स्वीकृतत्वेऽपि तत्स्वरूपस्यैव लब्धत्वभ
त्वात्। विधौ ते च देवताया अप्रतिमहाभावेपि देवसंबंधनामधेयाहि वचनबलेन संबंधविशेष
रूपः स्वीकारः न च स्थूलपृषतीपदवत्त्वाद्देवबहुव्रीहित्वनिर्णयः तद्धि हरमासस्य
लक्षणानुगतत्वाभावेन स्वास्यैव बाध्यत्वात् यावत्स्वरूपपक्षेपि स्वरविरोधस्त
थाकोस्त्युभेत्रपयादिति। अतएव लिंगेनेंद्रदेवत्यप्रदानस्यैव मंत्रस्यांगत्वावगमादेनेंद्रा राम २२
णां च कर्मणामस्य कृत्वे प्रकृतिविकारभावासंभवादूहानुपपत्तेर्व्रीहीणामेघ इति वदनेंद्रा

णाममंत्रकं अभ्यासात् इत्याद्यः पक्षः द्वितीयस्तु सस्यापि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वाद्विरुद्धप्रकृ
तिविकारभावः इंद्रपत्वाद स्तु मत इत्यादिमानस्य ऊहेण मंत्राणां च लिंगादिंद्रमात्रविषयत्वान्न वि
रोधे न च तत्त्व काश्यपो मानेन ग्रहणायोस्तत्संस्कार्यस्य सोमस्य तत्संस्कारणां वाभिषवादी
नां तन्निश्चाराणां वा नगंतरणामैंद्रमात्रविषयत्वप्रतीतेरिति रेषामधर्मकाणां पुनरीति ऐश—
भवति वांगावशेनापि प्रधानसंकोचः अभ्यासाद्यनुरोधेन ग्रहणानामाहितानिविषयत्वात्।
अतएव प्रकृतावप्यविपरे देवताप्रकाशकस्य भक्षमंत्रस्य कार्यमुखेन विकृतावागत
स्य भक्षस्य व पक्षा देवतम् इहेति। एवं स्थिते तेराचिंता। पुनरभ्युन्नीते षुः सवनमुखीये षुव
मसेषु प्रे इषु सर्वेषु ऊतेषु ये हो वनकाणामैत्रावरुणादीनां च ससास्यभ्यामिते च्छे वयुनः सो
मोभ्युन्नीय देवतांतरेभ्ये मित्रावरुणादिभ्यो उत्वा [illegible] रूपते तत्र पूर्वप्रदानदेवतामतदंद्रायु
पलक्षणीयो नवेति चिंतायांउन्नयनकालेन देवतांतरोद्देशः पेनोन्नीतस्यैव तत्संबंधात्पूर्व

भा॰ टी॰
२३

शेषस्य पूर्वदेवतासंबंधो नापैपात् प्रदानकाले तु संसर्गस्यैव देवतेतरासंबंधात्वे देव
तासंबंधापनयप्रतीतेर्नोपलक्षणमिति प्राप्ते उत्पन्नकाले देवतासंबंधस्याभावेपि साम
र्थ्याद्देवान्तरपनस्य कुशिस्यमानाकर्मार्थत्वप्रतीतेः। पूर्वशेषस्य संसर्गत्वेप्येतदर्थत्वे
प्रमाणाभावान्नयनीतसंबंधापूर्वदेवताप्युपलक्षणीया। पात्नीवते तु द्विदेवत्याना
मैंद्रवायवादीनां शेषा आदित्यस्थाल्यामागस्ततोप्याग्रयणस्थालीमागच्छंति पा
त्नीवतश्चाग्रयणाद्ग्रहतेतस्मिन्नस्य मागे द्विदेवत्या अपि उपलक्षणीयाः। पूर्व
वदाग्रयणस्यैव पत्नीवद्देवतासंबंधादिति प्राप्ते पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाती
त्यपादानत्वश्रवणात्तस्मादपेतस्य पात्नीवतत्वेनाग्रयणस्यैव श्रवणात्
वद्वानामग्रयणमपि संसर्गत्वात्तस्मादपेतमिति द्विदेवत्यस्यापि देवतांतरसंबंधे पुराण
वं देवतासंबंधापनयात् अभूतपूर्वागमाच्च प्रकृतावदुपलक्षणत्वान्नोपलक्षणीयाः। त्वष्टा दे

त्वष्टुः पात्नीवतस्याग्रयणग्राह्यपत्नीवत्त्वाद्देवेन त्वष्टा सोमं पिबेति मंत्रात् त्वष्टुरपि देवतात्वं अत
सोप्यसौ पिनवदुपलक्षणीय इति प्राप्ते युक्तं मनोपत्नीवच्छब्दस्य यौगिकत्वेन विशेष्यसाकांक्ष
स्य सामानाधिकरण्येन विशेष्यग्राहकत्वात् त्वष्टुः तृतीययासहभावमात्रप्रतीतेर्न
चासौ पात्नीवते पादेयाव्यभिचारी। मद्देवदर्शाभियुक्तोभीर्वहतीति गंदेवीः सारे व्यभिचारात्। सत
पि पाने देवतात्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च। अतः पात्नीवतमिति निरपेक्ष तद्धितेन पत्नीवतोऽन्ये
२४ देवतात्वमिति तस्यैवोपलक्षणीयो न त्वष्टा। त्रिंशद्व तस्मिन्नेव याज्यामंत्रे एभिरग्ने सरथं या
ह्यर्वाङ् नानारथं वापि विभवो ह्यश्वाः। पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादय
स्वेत्यत्र पत्नीवतः त्रिंदेवानां पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्यादनिवद्धविशेष्यत्वेऽपि यत्रेमे दे
वतास्तत्र पात्नीवते पत्रिंशद्देवतात्वावगमात्तेषामप्युपलक्षणतां मन्यते। अग्ने मोदपितत्व
श्रवणात्तैऽग्निर्देवेन कामं मादयंतु यजमानस्य। अनयस्य श्रवणाद्दर्शितीस्यवगमात्रस्यैव देवता

त्वं तत्र पत्निशालां स्वं च पत्नीवतमिति तद्धितोप्यसति वड्वचनमाहकप्रमाणो स्कं च चनेनैव
विराहितो भुक्तौ सपिला घवे अतो नो पलस्नणीयाते ॥ वषट्कार स्विष्टकृदनुवषट्कारयोरस्य
मयाणा त्को नेतरसूपस्य पूर्वयागोपस्थो मध्यतिपत्नि भृतस्य हविर्विधानत्वेनातिदेशाकस्यत्वा
तदुपदे + रयाग स्वेतायाश्च नैर्वतात्वस्यानि संदिग्धत्वादुपलक्षणं प्रकृतौ त्वं सो विधमा
नापिनो पलक्षिता अनुवषट्कार + शेनकथं विमक्षणा प्राप्नावपि त्वौ होराणा मेध्य इतिवदेकं
वत्सशास्य नुपपत्ते स्त्व अत स्विष्टकृतावपिप्राज्ञान देवतैव तत्कार्यापन्नो पलक्षणीयाना
नुवषट्कार देवता ॥ छं ॥ एवमहं विचार्याधुना पूर्वपक्षवादी पुनस्यं दूषयति नोक्त
कर्मणारूकत्वात् अस्यासानामपि फलवमत्वे स्मानविधानत्वेप्रणाभावाद्वा नहि
मानान्तराणां संचानुष्ठेनतदुदेश्यानां संकोचो युक्तः अग्निविधयोस्तु स्वस्वविधिप्रयुक्तौ
नैकेतु विधिप्रयुक्तौ त्वाभावा युक्तः पराप्रयुक्ताग्निविधेपजीवकतयाकेवलाधिकारसंकोचः साम
अतो मानान्तरहृणामंत्रावेवकामं संदेहमात्रप्रहाणविषयोभवेतां नतु मानाद्यपिवस्तुतस्तु वक्तुम स्थ

तदस्यनेन देवतान्तरस्याप्युपस्थानात्रयोरपि सर्वार्थत्वमेव अतो मस्मंत्र स्यैवैंद्रप्रदानमात्रवि
षयत्वादेनेप्रणाम मंत्रकंभक्षणा ॥ छं ॥ एवं स्थिते पुनश्चिंतितादैद्राग्नेप्यपासंद्वयीतस्येत्येवं
समंत्रकं भक्षणात्यागस्यत्यात्स्वत्रिसत्वेपि पानस्यैतत्परत्वसितत्वीकारस्यवाप्रसेकेव
त्रित्वेतदिसमात्र देकेनैव परेशकत्वात् त्यागस्य चरुताद्ततस्मुरूपाविषयत्वेनभक्ष
माणाद्रूतावपवमात्रविषयत्वाभावान्नपीतपरेनस्यकेवलक्षणा अतत्वस्तु धाकरणाधि
करणाविषयत्वाभावान्नस्यापि समंत्रकं भक्षणामिति प्राप्ते सत्यंपीतपरेनत्वाकालक्षणा
पानस्यनत्वमेनिधेत्स्य मानत्वात् त्यागस्यत्वतुदैहीस्मात्लक्षपितु मशक्यत्वाच्चास्वीकार
स्यतु देवस्यादिप्रदत्वेवनतयाकेल्प्यमानत्वादात्यागस्यत्वतुदैहीस्मात्लक्षपितु मशक्य
त्वाच्चास्वीकारस्यतु देवस्यादिप्रदत्वेवनतयाकेल्प्यमानस्यकृतावाशेष एवकल्यनी
यत्वाद्युक्तालक्षणा तथापितस्यवाधवेनव्याप्तत्वतिनएवकल्प्यनेनप्रत्येकत्रित्वे
प्रमाणाभावाद्वनुधीकरणाधिकरणाविषयत्वोपपत्तेर्नतस्य समंत्रकं भक्षणं ॥ छं ॥ रस्यन

भा॰ट॰
२५

तत्रैव मंत्रे गायत्रछंदस्कत्वस्यापि श्रुतत्वान्न ह्येकस्मो मंत्रविशेषणमेवास्मिन्नृर्धेयस्य। अतश्च केवलमेव
त्रेष्टुप्रगाणे गायत्रछंदस्त्वस्य च बृहस्पतिसवादौ गायत्रमेतद्दृष्टं भवतीति श्रुतेस्तत्रैवास्यास्तीति चेन्न
तुल्योपि छंदोभेदविशेषः केवलगायत्रछंदस्कप्रमाणाभावात्। न च सामान्यसंबंधबोधकप्र
माणाभावः ऐंद्रं देवत्ययुक्तं प्रातःसवनादिनामन्त्रलोकादावभावे न याज्ञिकैश्चायैरवरुद्ध
स्यापि सर्वोपरिष्ठितिसंभवादिति प्राप्ते बृहस्पतिसवेपि सवनमुख्यैः पेक्षगतैरस्य पठितत्वा
द्गायत्रमेतदित्यादेश्च मन्त्रापि व्याख्यातानामपपन्ने प्रश्नतो विहितो वा केवलगायत्रछंदस्क
त्वाभावात्त्रिंशत्सायेस्तत्त्वेन समासोपपत्तेः प्रश्नतावेवानेवेशः॥ एवं तत्र गायत्र्याः प्र
सेकमेव साधनत्वात्तस्यापि स्त्रगतेन समं समंभागांशेकापि संबंधः॥ ॥ स्थिता तु तत्र ऐंद्रे
पीतपरे तत्स्तुरुषोपि तु बहुव्रीहिरेवा। तत्पुरुषोपि पूर्वपदेतावदेकासंबंधिलक्षणापीत
परेवस्तोक्ता तावयवलक्षणा गायत्र्यपि वेपंसिद्धांतिनोपि स्वीकारं लक्षणानुल्पात पाणि राम २५
नेवपदवस्तीकारःसा वपविस्वीकारःसायेस्तत्त्वेन स्वविलंबोपस्थितिकल्पीरवल्पत्वे

अतश्च पीतपरे स्वर्णांधुन प्रत्ययमत्वर्थीयं कृत्वा पाधातुनावावयवविगतमेव तत्संबंधिस्वीकारेल
क्षणापि लाइंद्रःपीतस्वीकारकल्पोपस्मितत्त्वनद्दांतेब्युत्पत्त्या समानाधिकरणा बहुव्रीहिरगीति
यतो प्रकरणाविशेषाच्च निर्णोपः॥ अतः सर्वेस्वेव सोमस्योक्त विधप्रातःसवनीयसंबंधिता
द्वेनेन्द्राणामपि सिद्धत्वमेवाविकारेणाभक्षणाः॥ यदि तु पीतपरस्य पूर्वनिपातापत्तिरेका
ते तदा तु ऐंद्रःपीतं पानमस्मिन्निति सप्तमी बहुव्रीहिः॥ यदि तु तत्रापि निष्ठांतत्वेन पूर्वनिपा
तापत्तिरविशिष्टेति विभाव्य तेन तदा पीनपरस्य च्छ्र तिगणात्वेनाहिताग्न्यादिगणांतःपात
मंगीकृत्य वाहिताग्न्यादिषु तिष्ठेत्यैंद्रपदस्य पूर्वनिपातः॥ अथवास्य यतस्तु रूप सव
तदापि तुल्यलक्षणापासोमसंबंधिसवनपरत्वेन च तत्संप्रमाणाभावः॥ तेनैरोपशास्वा
याप्राप्तःस्वनादिमेरेनरेंद्रपीतपितपीतेनराशंसे पीतपदानं॥ त्रिवारं पाठस्येवप्रमाणत्वा
त्सोममात्रपरत्वेहितत्रेस्यदानेपुल्लिंगादेवेंद्रपीतादिपदानांसकृत्पठितानामेव पाठोपप
त्तेस्तत्रयोपतेयेवमातःसवनादिपदानांसकृत्पठितानामेव यावोपपत्तेस्तत्रयोगपतेयेवप्रातः

सवनादिपदानां विभागेन विशेषणत्वोपपत्तिः । अत एव प्रातःसवनादिभेदेन त्रिधा व्यपाठ
स्ववैषम्यमपि पासवनपदलक्षणात्तात्पर्यग्राहकः । अत एवैन्द्रपीतादि विशेषणात्तत्पु
नः स्यतन्त्रसदनस्य संबंधिने होममन्त्रे एवंमपि भक्षयमीति मंत्रार्थो वगते सवनैकव
मन्त्रम । विभागोपि चैतैत्तिरीयशाखाम्नातक्रमेणावबोध्यः ।। कल्पसूत्रकारस्तु हमेवा
मनंति ।। ।। इति खंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां तृतीयस्य द्वितीयोंघ्रिः ।। अतः सवलिा
विनियोगे निरूपिते इह वाक्यादि विनियोगा निरूप्यते तत्र वाक्यं नामांगत्वबोधकी भूतप
दैकपताक्रतिकारकतान्वतायपदार्थैकल्पनानुकूलः । अत एव परस्मिन्नधिवेः धेनुरेसिगा
उद्देश्यत्वात्रिपतेत्रयाजशेषेणाभ्यासे अत्र च कल्पनाशब्देन कंमत्वकरणादि विध
यकं तं संसर्गविधालक्षणादि रूपा धारावपेन शक्तिजन्यपदार्थोपस्थितिमित्रं बोधमा
त्रे विवक्षितं तेन धेनुरेस्मिन्नेसादेः संसर्गविधया भासमानकारणतायावेनात्याप्तिः । वस्तुत
स्तुक्तं तपरैः पाः यास्मात्वपमाव्युत्पन्नत्वा इवशपकल्प्यभावनान्वपानुरोधेन धेनुगि राम
२६

मर्थमपाकरणत्वलक्षणाद्दिरूपायपदेन च तत्कार्यवत्त्रिकमत्वलक्षणात्कल्पनापदेन लक्षणा
जन्योपस्थितिर्वाभिप्रेता उद्देशित्वादेनु पदविधायकार्यस्य करणत्वस्य प्रतिपादिके नेवलक्षणा व्वा
व्याप्तिः । अत एवोद्देशित्वादेकरणत्वस्य संसर्गविधयैव भानोपपत्तेः कल्पनापदेनन्नुभपं विवक्षि
तं प्रयाजशेषेणेत्यादेस्तदीयपाकर्मत्वस्य धातुना करणत्वस्य लक्षणा कल्पनास्तु एवमत्र
परस्मिन्निधेम्व्यापाद्यता ज्ञानेन विना कर्मत्वादि कल्पकत्वानुपपन्नेर्योग्यता रूपलिंगानुप्राप
त्वं अत एव परस्य कर्मत्वादिलक्षकत्वं योगीकारेण तद्वाचकपदरूपश्रुतिकल्पकत्वाभा
वेपि च श्रुतपदस्य तत्तात्पर्यकत्वरूपं च मंत्रे शिष्यरूपेण कल्पनाच्छ्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः ।
अत एव वाक्यं लिंगं श्रुतिं च कल्पयित्वा अंगत्वे प्रमाणं तदिह ज्योतिष्टोमे श्रुतेनोद्देशेन वा
क्षिप्त इत्यादि वाक्येन विधीयमानस्योद्देश्यद्रव्ये रूपेण समर्पकेन जगादिपदेन विंकमा
दीनामंत्राणामेवोद्देश्यत्वं प्रतिपाद्यते उत तत्पाबेदा अत्राय्पेतेत्याधुपक्रमस्य प्रायवादिवशे
रून लक्षणापात्येवहविहितकर्मांगभूतमंत्रमात्रस्येति चिंतायां उपक्रमस्य प्रायवादे वे दप

भा. त.
२७

इत्यगुणभूतानामपार्थक्यवाक्यत्वेन प्रधानभूतविध्युद्देशस्थस्रगादिपरत्वे निःसंदिग्धेऽङ्गगु
णाविरोधन्यायेन लक्षणातात्पर्यमाहकत्वायोगादित्यपरस्यवत्तत्वैकदेशस्रगादिलक्षणावल
तस्मिंवद्देशवत्सावयवेपिनलक्षणा।।वेदत्वस्यप्रत्येकवन्नित्वात्।इतरथा स्रगादेरेकवाक्य
त्ववशेन शेषानापन्नेरितिप्राप्ते उपक्रमे वेदपदस्य वशात्पर्यवेतावत्वगम्यते।न त्वमत्रवेद
त्वं समानत्वादुद्देशपत्वं विधेयत्वं वा तस्यावशेषं वाक्येविवक्षितमिति।तत्र च विधेयपक्षे
द्वैध्याद्देलोभाभ्यामाशेषा द्वेवतस्यावेशपत्वावतार्थमुक्तोस्रगादिपदमनुवादत्ववत्तदुद्देश्यता
पत्तेः श्रुतस्य स्वयंजातविरोधिनोनुपपत्तेस्तस्यवेदपदस्यैवतात्पर्यमाहकत्वस्यसत्वात्स्रगा
दिपदेनस्रवचस्त्वेनअवेदार्थविहितकर्मांगभूतमंत्रलक्षणा।।नचोपक्रमावगतस्यापिश्रु
यश्रेष्टाविकरणान्यायेन परेणावाधः तस्येहविधेयत्वेतिस्यापेक्षत्वेतात्पर्यवादेकवाक्यतापा
त्ववश्यकत्वात्सर्वविरोधे परस्यानुसरणात्वादेवाप्रवृत्तेः।न चैवं वेदत्वस्यस्रगादिष्वपि राम
पर्यायत्वादुपक्रमाविरोधः विदत्वस्य मात्रस्य इत्तामत्तमुद्दायात्यवेदमपविशेषस्यपर्या २७

यत्वेनावयवपर्यायत्वाभावात्।इतरणास्यवाक्याध्यापनेनापि श्रुध्यपत्तविध्यर्थसंपत्ता
पत्तेः।।स्यादस्य कपरत्वतानिषेधस्तुवेदत्वाकावयवावारितिषेधवत्वानुपपत्तेः।यथा दैतारशवि
षयेनिषेधस्य विध्यपेक्षमावेलक्षणापंतथात्रे।सत्रमेऽदृष्टव्यं।तस्मादुपक्रमानुमताद्वेदाश्र
यद्विहितकर्मांगभूतमंत्रांगत्वमेवाद्वेस्याद्दीनांरूपं चवेदत्वस्यप्रकारणाद्देवाक्यमा
त्रेषत्रेषपर्यायत्वात्स्वकारेणनवाक्यस्यत्वविषयेऽउपसंहारऽनुपपत्तेर्वेदत्वावच्छिन्नविहि
तकर्ममात्रोद्देशेन वाक्येनस्वरविधानावगतेःप्रकारणावाधोपिनस्यादिति।गुणमुख्य।।वा
जुर्वैदिकेऽप्राधानेस्तामवेदपठितानिधारयेतीयादीनिसामान्यगात्वेनश्रुतानिते पुरस्ताम
वैदिकः स्वरः स्ववेदनिबंधनत्वातशीघ्रमुपस्थितानप्रधानविधिसंबंधनोयाजुर्वेदिके
प्रधानैकवाक्यतापेक्षत्वेनाविलम्बिनोपस्थितिकत्वादिगिप्राप्तेसांगस्यैवाधानस्ययजु
र्वेदिकेनविधानादंगेष्वविलोपस्थितिरप्ययं प्रधानाश्रियत्वाद्दुत्तायोना।अत ते पुयाजु
र्वेदिकस्वरस्वरऽयांशुत्वमिति भाष्यकारः।वार्तिककारस्तुप्रयोगविध्याश्रितत्वात्स्यप्र

भा·त· घानेश्रुतस्याप्यंगोकस्यप्यत्वेनारोर्वल्यमेवाद्दतरयान्येतिष्ठोमंगाम्नतहोत्रारेरप्यधपूर्वकत्वेवला
२८ पत्रेःवारंवतीयस्मापिपयनुर्वेरेवारवंतीयंगापंकोतिविनियोगाविधेधिाल्गानांश्चेवंचितनीयम
यत्रवेदीतरेउत्सन्निर्वेदीतरेचविनियोगस्तत्रवाराघितीत्पादेकस्वाहातिचिंतायाउत्सतेःएवंभा
वित्वारस्तजातविंरोधित्वानतन्निबंधनएवस्वागंबलीयात्।अतश्वत्रचाखाखेरेनक्रिय
तेउत्साघतदतिश्रुत्यर्थंदतिप्रासिद्धाम्नानमात्रेणमंत्रस्यप्रयोजनामांकवणेनप्रयो
ज्यत्वानवगतेस्वरावपेक्षत्वाद्धिनियोगोन्नारकालमेवस्वासंबंधात्क्रियतइत्यस्यप्रयुज्य
तइत्यर्थावगतेःप्रयोगस्यचविनियोगाधीनत्वेनविनियोगस्येवाभ्यवहितत्वंपूर्वंपुरस्त
न्निकत्वातद्धिचिनिर्वधएवस्वरोयतिवाचकेनुच्चैःपदस्यहा।स्वपत्नेनपत्नेकमेवकर्म
मेकंपुरस्कृततत्त्वकोत्सन्निःस्केचनतरनुवादेनगुणार्थंस्त्रवणमितिजिज्ञासायांपत्रेणावा
उत्संतत्त्वोत्सन्निस्तेवकवाउदत्यनएजावस्थाननिर्णायवत्वस्तितरानुकमेवरूपपाविवा राम
पकउच्चैर्देवताहिमावत्यस्येवनिर्णायकत्वेतत्रापिद्वैविध्येसहिरंगत्वेप्यभिचा २८

रोर्वतायारएवनउच्चैरस्येत्याघूरवां।अतश्चैवंविधनिर्णायकत्वेतत्त्वेवोत्सन्निःअन्यत्रतदनु
वादेनाविरोधिगुणांतरविधानेतेधिनितुगुणानेदःएववाएषंपत्रकव्यलिरविनियामकत्वा
भावस्तत्रापिप्रमाणांतरेणमूलकल्पनाघत्वातरमायेनसत्यपिसर्वेषामुत्पत्तिपरत्वेकर्मैकत्वे
तद्दिहिताद्येतमेदमावात्।अतोनियामकबलेनपत्रैवोत्सन्निस्वेद्दर्शनिबंधनएवस्वारः
तिसिद्धं॥ अंतःपत्ने॥ ॥ एवंवाक्यैर्निरूपितेप्रकरणमिदानींनिरूप्यते।ननुकिंइदंप्रकर
णंनामनतावत्सन्निधिमात्रंगोदोहनादेरपिदर्शपूर्णमासप्रकरणत्वापत्तेः।अथसाकांक्षत्वमात्रंविश्व
तेरपिप्राकृतांगविषयेतरापत्तेः।नापिसाकांक्षत्वेसतिसन्निधिर्यदितत्वेउपहोमाद्यवा
येतरापत्तेः।अथोभयाकांक्षाविशिष्टत्वमितिहेदयाद्यांगमंत्राणांनामपितरापत्तेःप्रयाजानां
मनाकांक्षित्वेनतदनापत्तेश्व।अथदर्शपूर्णमासयोःप्रकारांतरेणाप्रयाजानाकांक्षत्वेपि
उतिकर्तव्यतात्वेनतदाकांक्षापपत्तेःपुनःप्रकरणमितिचेत।किमिदमितिकर्तव्यतात्वंनामन
तावत्फलेऽपूर्वेवासहकारित्वंप्राधान्यापत्तेःउपाजादिष्वप्रसंगेयागाप्यपिविकृतावतिदेश

पत्रे(?)ष्वनापि करणाजनकत्वं प्रयाजादिषु वाधादिति चेत् । न । असंनिहितस्य फलवतो । अन्यथा
तांगतावपूर्वविषयेतिकर्तव्यतात्वेनापेक्षास्यैव प्रकरणापत्त्यर्थत्वात् । अत्रासंनि
हितस्योपविशोद्धमागत्वस्य प्रयाजादेर्वारणाय विशेष्यतांशे । अनूयाजादेर्वारणाय
फलवदिति । निवृत्तौ पंचप्रासाणारे अस्या हि स्वर्गादिवानियुक्तस्य प्रकरणाविषयत्वं वाधा
पत्तौ पाग्निहोत्रस्य पत्तिंगाविनियुक्तमंत्रादेः प्रकरणाविषयत्वमिथ्यर्थं इतिकर्तव्यता
त्वेनेतिवत्पाद इतिकर्तव्यतात्वं च प्रकरणाउपाहकत्वेन वेदीह । अश्वशक्तेस्य प्रकरणात्वापा
गाद्वृक्तिमरणानिष्ठा समस्तौतिनिर्दिष्टा इमा वकारणाप्ता वक्ते । एका कारणता उपा
वेतस्य इत्तताततस्या स्त्र जन्यव विलंबे जन्यते वेसुस्मगः ॥ सामग्रपूला भेपरमनारिते
स्यपवाहःात इच तत्साम प्येप हेवेतिकर्तव्यतापेक्षा । तयाथ सतिहितप्रयाजाद्
रंगत्वबोधः । प्रयाजादेस्तत्सामग्रीत्वात् । सिद्धरूपस्य चरस्यादेर्व्यापारावेशं विनातत्सामग्री
त्वासंभवात्तया अग्रमहत्ता । अत एव प्रधानगतेतिकर्तव्यताकांक्षापा प्रयाजादिगानप्रयोजनाकांक्षा

सहकृतायास्तत्त्वाकम्यस्वस्वावेतारवाक्यार्थे समासस्यापि महावाक्यैकदेशत्वरूपपरीभाषिकप
रतान्निच्यात्व्यवाक्यकल्पनपानिवृक्तपनांच समोर्ध्याक्षितिद्वारातोविशिष्टकृतपदार्थातरवकल्पान
नुक्तेलपोपपत्तारूपलिंगाकल्पनपाच समिधो जयतिरत्यं रक्षे परुणीमासाभ्यां स्वर्गकामो य
जेत्यावृत्ततेतिकर्तव्यतात्ववाचिपररूपस्य तिकल्पनपा । चेतिकर्तव्यतत्वरूपहेतिकाक
त्वेप्रमाणापेक्षं भवति हि प्रयाजादीनामपि उक्तशक्तिजनकत्वेन भावनायामन्वयः । त
स्मात्तिवप्रकरणनामचतुर्थप्रमाणतायुक्तत्वत्र पार्थसारथ्यतामननुरूपतस्यापि वकमेरे
सेयोगविभागार्थाकल्वर्हानोत्रैप्रकरणा । अपि तु व्यापारमाणान्यस्यात्स्यातापत्वम गौर
स्यतद्विशेषायेक्षेत्रेतिकर्तव्यतापेक्षा । तथैव च प्रयाजादीनां तत्वेनाद्य यदिति देवप्रकरण
मित्युक्तो । तन्न । तत्पातेनिरूक्तोपप्रकरणास्पत इद्य चिंतागत्वेवाधकत्वानुपपत्तेः प्रयाजा
देर्भावताल्वेतस्य फलसंबंधापत्तेश्च । असम्मते तु फलस्यैव भावनात्वात्तस्य च यागजनकत्वे
नैव हेतार्थत्वोन्नतरापन्निरिति चेत्सम्यं । किंचैवं प्रधानस्य स्वतो निराकांक्षस्याप्यतरांकांक्षे

भा॰तं॰
३०

वप्रकृतौप्रयाजाद्यंगकल्पपत्निः। विकृतौ चमा चुतापाविशेषापेक्षायांस्वरूपोपकारेण पे
क्षेनिहिमेरवलिप्तकांक्षत्वोपपत्तेर्मीतिरेशर्षिकोपहितत्सत्तदेजन्यकल्वालके। ग्गानिकुष्पीपपत्ते
जनकत्वहत्येतिकर्तव्यत्वकप्रकरणावल्पमावश्यकैवाश्रुतस्वतरयेस्पातस्यरोर्वेत्स्य
षट्विधेनुक्रमेउभयपाश्राकांक्षालक्षणारस्यताकांक्षालक्षणास्यतश्रापिपाठस्यनाप
ति।त्यादिकौत्सकमेविस्तरः॥ आमस्य॥ स्थानेचागत्वेप्रमाणं॥ तद्वेति कर्तव्यत्वात्वेनापेक्षापा
संबंधयेवाक्यार्थयोः संनिधिः। इतिकर्तव्यतात्वेनापेक्षत्वा। द्वेधा। द्वौविराकांक्षत्वावि
रहस्त्वापक्षाविकृतेरूपहोमादिविषयेस्तूपोपकारप्राकृतांगैरेवनिराकांक्षत्वातावि
विरूपामागलकाल्वाद्यथा। जपादिमंत्रहोमे। अत्रवैकृतावाक्योपात्तत्वीहियागारि
लिधेगपितपात्नापिपत्नेर्वाक्य। येतुक्रो। प्रयाहिज्ञानं स्थानविषयत्वापतितिनिरूपस्य
येक्रमाद्विशेषाणां॥ तद्वत्साहस्यापर्यायादिविधंयारस्य हरूपमनुष्ठानंसाहस्यंचश्रा
धंचद्विविधं। यथाक्रमेपाठस्थानिंधोपाठस्थात्रयमध्योरमुभयाकांक्षयात्स्यताकांक्षा

राम
३०

पाचेति॥ अत्रोभयाकांक्षाघठकप्रधानाकांक्षाचेतिकर्तव्यताकांक्षमिन्नाउपव्या।
स्त्वचपाठक्रमालोकास्यपाश्रानुवाक्यामंत्राणांकास्यहंद्यागत्वासन्निधेस्तस्त्राप्यपा
त्रमेधनाविधिसीत्वधोसमाम्नातस्यभूधवृमितिमंत्रस्यतदंगत्वांअनुष्ठानस्तरेरूप
स्यनुपप्रधर्म्मानांतरेहपक्ष्वंगत्वे। यद्यपिचेद्धांलिंगादिप्रमाणांतरेणोवविनियो
गात्क्रमादीनांचवक्षविरप्रवेसाधनत्वलक्षणातात्पर्यमाहकल्पमात्रत्वान्नांगत्वेप्रा
मातत्पत्तयापिपदद्विविस्यापित्कमस्याहंकोशाराहरणानिकोस्तुभोक्तेगीत्याहनीयानि
यत्वाधकारणाकल्पकत्वामंत्रादिरूपसन्निपत्योपकारकत्स्यलेपिमंत्रादेःस्वरूपेणाप
गजनकत्वेपितत्रन्निपमापत्त्वषट्विधेपिक्रमेआतारुपकारकस्य लेताबहितिकर्त
व्यताकांक्षायावल्पनीरखोपहितत्सत्तरजन्यकल्वाल्के। ग्गानिकुमीपपत्तालनकत्वरू
पेतिकर्तव्यतात्वाद्यकप्रकरणावल्पमावश्यकैवाश्रुतस्वतरयेस्समातस्यरोर्वेत्स्य
षड्विधेनुक्रमेउभयपाश्राकांक्षालक्षणारस्यताकांक्षालक्षणास्यतश्रापिपाठक्रमा

भा॰ न॰ रनुष्ठानसारेशास्त्राविधिसन्निधानात्पुरःस्फूर्तिकत्वात्। तयोस्तम च्येसन्निधानस्य प्र
३१ बल्यं सकलमेव मध्याहादिरत्यादिकौस्तुभे द्रष्टव्यं॥ आख्याचैवं॥ आख्येशादिविहितपदार्थे
षु हौत्राध्वर्यवादिसमाख्यावेदे पाङ्क्ते स्वप्रयुज्यतोसाध्यगत्वे प्रमाणान्तराद्विहितार्थे
त्वप्राप्यप्रशक्तिकं द्विविधं परंप्रकृतविधौ वाक्यार्थाद्वय पर्यकंत भिन्नेवेति। तत्रा
धिनिर्णय्ये नैषकाः पूर्वति प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यां मवहन्ती त्यादेर्निर्मि
ध्यादिपरतत्त्ववाक्येनैवमेषनाहीनोपाकाघगात्वान्निसमाख्यानिकोविनियोगा
हितोपंतु आध्वर्यवमध्यीते प्रेरुहोतुप्रवमसद्वत्यादेस्तत्त्वविशेषस्य कांडस्यैव प्र
कृताविधावध्वर्येर्जातविशेषराम्याधपुरुकर्तृकत्वादेस्मिद्धवन्निर्देशान्यथानुपप
त्या विनियोगः कल्प्यत इति तत्र समाख्यायाविनियोगः प्रत्रसमाख्यापाऽवयव
योगः सर्वं चैसं रागसमर्थ्यादपावुदं नतन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या स्वतंत्रे विधिव राम
त्पनागोप वाचपदेनाविद्रुस्त्राधानाद्वाकाम्याध्वर्युव गाीत इति वाक्यस्यैवैको ३१

ऽपताऽसंपाऽस्कप्यत्रेयनद्वर्युवाणीतेहोतानीतन्नाद्ध्यातीतिपन्ह्वयोर्विध्योः कपंविशस्यैकवुद्धि
स्थतेत्येवंविधस्यानुकल्पनापूर्वकमध्वर्युणीति कन्नैवतानुबोधकाकोसारूप्यकाणकल्पन
यातद्व्योमहावाक्येकरे शत्वात्व्यपरसन्निधिरूपवाक्यं कल्पतोतेन वाधर्यमात्रनिष्पोग
तारूपलिंगाकल्पनपास्कवाक्यतान्त्यारेकपरस्यश्रुतिकल्पनाद्युक्तमस्याः षष्ठप्रमाणत्वे॥
श्रुतिलिंगा॥ ॥तदेवंपद्भुप्रमाणेषु निरूपितेष्वधुनाविरोधेवलावलं निरूप्यते विरोधश्चै
कस्यशेषस्य शेषिद्वयप्रमाणद्वयेन। यथैन्द्र्यामंत्रस्य श्रुत्यागार्हपत्योपस्थाने लिंगाच्चेंद्रोपस्था
पयावाएक स्मिन्शेषिणि शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वयेयथागार्हपत्यस्यैन्द्रीमंत्रेण
गाणेनयश्च पंचशेषद्वयविनियोगो द्वावेकेपत्तस्यैव बलाबलप्रयोजकोनतु तस्मेदेपिवाक्य
प्रकरणाभ्यां वैमृध पप्याजादीनामेकशेषत्वायथोत्वेपित रभावात्। यत्रतु एकस्यशेषस्यै
कस्मिन्नेव शेषिणि प्रमाणद्वयं तत्रवेषम्यैव प्रवलस्यैव प्रयोजनार्थं विनियोजकत्वे साम्य

भा॰ तं॰ ३२ तुरेकस्य विनियोजकत्वेऽङ्गत्वे पुनः श्रुतित्वेन प्रयोजनाभावात् कल्पने नियामकाभावे द्वयोरप्युपस्थितस्य
त्वकल्पने कर्मान्तरबोधकत्वं वा। एवं पञ्चारुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीत्यादौ अत्रारुण्यस्यापूर्वसाधनीभूतक
यीयत्वे प्रमाणं यत्रापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं न तत्त्वन्यस्य वाक्यस्यादेरप्यसमर्थत्वस्य
त्वात् अत एवैन्द्र्यस्य लिङ्गवाक्यविरोधो वाक्यस्यादेश्य मात्रसमर्पकत्वेन श्रुतिसहकारित्वे
पि हितिकारकत्वबोधरूपविनियोजकत्वाभावात् प्रकरणं तु अपूर्वसाधनत्वलक्षणाता
त्पर्यमात्रग्राहकमात्रेण तु तदपि विनियोजकं गौरवात् अत एव विनियोजकप्रमाणबलाबल
वत्तात्पर्यग्राहकप्रमाणबलाबलमपि निरूप्यमेव। तदिह श्रुत्यो विरोधे पूर्वमेव
स्य तात्पर्यग्राहकत्वेनाङ्गत्वमेव न तद्धितश्रुत्यादि पूर्वागतत्वं तस्य तद्धितत्वेन प्राधान्ये
न हि तिकास्वकत्वेषा विरोधाभावात् अतश्च तस्य गुरुव्यवस्थाति त्वाभावाद् दुर्बलत्वं। एवं नैतस्य मं राम
त्रस्य लिङ्गादेर्ग्राह्यत्वमिति श्रुतिलिङ्गविरोधे व्यवहितवेदेश्वरात्। अत्र हि सर्वेषां तोद्देश्यदेवप ३२

र्वकल्पकत्वेन प्रमाणप्रस्यतन्त्रे निरूपणावसरे स्थापितत्वादुभयोरपि श्रुतिकल्पनं पावरत्वात् तस्यैव
पूर्वपूर्वेणाशेषशेषिणोर्निराकांक्षत्वापादनेन बाधकत्वं न चाणानां प्रकृतस्यार्थत्वेन नीराकांक्षाणामपि वि
कृताकांक्षोत्थापकत्वातिदेशकल्पनवशं दुर्घाकांक्षये व लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तेः तस्य ध्यानादु
पायान्तरेणापि सम्भविनि हितत्वेन विहितत्वेन विकृतिवदनाकांक्षत्वात्। अतः श्रुत्यवगाहपर्यागतमेव न
च श्रुतेः कारणत्वमात्राभिधायित्वेन गार्हपत्यनिरूपितत्वस्य वाक्याधीनत्वात् लापं श्रुतिलिङ्गविरो
ध इति वाच्यं तथात्वेपि वाक्यापाणत्वेन मन्त्रलिङ्गापेक्षयापूर्वमपन्न्यरेवत्सः प्रभृतिवत्स्य व
लैवोपपत्तेः वस्तुतस्तु प्रधानकेवलपार्श्वत्यविरोधो नैव वाक्येनार्पितस्यापि गार्हपत्यसमो
पदस्यैवमुपपत्तेः अतः श्रौतस्य विरोधत्वेपि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन श्रुतिलिङ्गवि
रोधोदाहरणं लिङ्गयोर्विरोधे मुख्यसामर्थ्येन गौणस्य बाधः लिङ्गवाक्ययोः स्यादिनेतदिति
सदनकरणप्रकाशकस्य पूर्वार्द्धस्य तस्मिन्सीदेत्युत्तरार्द्धेन सादनप्रकाशकेन तस्मिन्कस्मि
न्निति विभागे साकांक्षत्वेन एकवाक्यत्वात्सकलस्य मन्त्रस्य सदनसादनयोरप्यत्राभयत्रवा

भा. त.
२२ वाप्रतिष्ठापनरूपत्वात्सिमिमितिपर्यसनिर्विरूपेणाङ्केन विनियोगप्राशिस्तितेततपूर्वंप्रवृत्ते नलिं
गनतत्रहास्यात्तस्य मुख्यविशेष्यकत्वेनस्वार्थबोधकस्यपृगेसजेनलक्षकल्पनप्रमाणाभावान्
ल्लक्ष्यस्यवसावेश्वरवीतिवह्नाकांतरोपस्थितार्थपरामर्शकत्वेनापिचारितार्थत्वात्स्यत्यैकमे
वविनियोगइति। वाक्ययोर्विरोधेतुयांभुवस्यस्वार्थस्थापञ्चस्यैतिथ्यवैतपञ्चपदैकवाक्यत्व
पञ्चभागाधमत्वं तस्माद्क्लिविल्वाचीनमगीषोमीयातेनउपांशुविहितपदिकैवरंतीसने
वहुविहितपत्तिविसरैकवाक्यतयावगतपरार्थधर्मत्वेनवाध्यते। वाक्यकरणाविरोधे
वैवैमधस्यवाक्यावगतेनपौर्णमास्यंगत्वेतप्रकरणावगतदर्शाङ्गत्ववाधः। यत्तुअ
ग्नीषोमादिपदैकवाक्यतापन्नानामिदंहविरित्यादिपदानाममावस्यागरेवताप्रकाश
नार्थत्वंप्राकरणिकंवाक्येनवाध्यतइत्युदाहरणमुक्तंमूलेतन्नितिलिङ्गाविनियुक्तस्यापि राम
द्रूपत्वेनप्रकरणाविषयस्यवलक्तवाक्यस्यमुख्यप्रकाराणविनियोऽपत्वप्रसक्त्यभावे
पित्रधिकारश्मोगाप्रकरणास्यापत्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यमाहकत्वस्यप्रसक्त्तोन्चातद २२

मुनिप्रायेणादृष्टव्यांप्रकरणयोर्विरोधेमहाप्रकरणेनमवांतरप्रकरणेनाप्रकरणात्कनयोर्विरोधेअ
ह्निरीव्यतीत्याहिविदेवनादीनांसन्निधानादभिषेचनीयाख्यसोमयागत्वप्रसक्तौप्रकरणाद्दुत्तपं
गत्वानेनाभिषेचनीयस्यापिफलवत्त्वेनप्रकरणांवातस्यविकृतित्वेनक्तृत्तोपकारापादकतांगनिराकां
क्षस्यतदभावात्तानचविकृतावपिपठ्याहतांगानुवादेनवैकृतमंगवाचनिकंविधीयतेयणप्रष्पमा
दितस्यापिविकृतितातांगाकांक्षायामनिवृत्तायामेवविधेयत्वान्नतोदष्टस्यतत्रवैभाविसेतति
धानोत्त्रदभाविनोऽपूर्वांगस्यवाप्रकरणेनैवमहत्तोपपत्तेर्विदेवनादीनांचाभिषेचनीयोत्तरमु
त्तेविधानिषेवकपर्वभाविलेनपाठात्प्रकरणमहत्तोपपत्तेरितिवाच्यंप्राकृतांगानुवादेनविदे
हितस्याप्यपूर्वांगत्वेऽपिहोमवद्विकृत्याकांक्षायांनिवृत्तायामेवविधानात्तादर्थस्याहवाह
तेकार्यापन्नात्तयावैकृतांगस्यविधानेपयोऽवरत्वश्शरदत्तस्यैवानिवृत्ताकांक्षायांविधा
नंतत्तेदर्शस्यैवतत्पूर्वभाविनोवाप्रधानोत्तरांगस्यविकृतिप्रकरणेनग्रहणात्। अत्रवि
शेषकस्यतुप्राकृतकार्यापन्नत्वाभावान्नतत्पूर्वपठितनांविदेवनादीनामाभिषेचनीयप्रक

भा॰ तं॰ ३८

स्याप्यनाह्वत्वोपपत्तिः॥ एवं स्तुतस्तुतामभिषेकस्यापि स्वतंत्रोसत्त्वस्य प्रकारतापूजत्यगात्वावगते
र्मोहेरस्य स्तोत्रं प्रत्यभिविच्यत इत्यत्र प्रतिशब्दयोगेन कालार्थः संयोगः॥ अतो विदेवनाधि
षेकांतानां सर्वेषामेव सन्निधानादिनाभिषेचनीयांगत्वप्रसक्तौ प्रकारेणान्तद्वीधः नैव
राजहूयस्यापि प्रत्येकं विकृतित्वादकारणाभावः। पवित्राहरस्य सप्तत्रयस्य घृतिपात्रेपूजस्र
यधर्मपुरस्कारेणावावनिकाणामानातत्वं स्वरवविदेवनादीनांप्रकाराणामाह्वत्वोपपत्तेः। स
वेप्रकाराणामस्य कर्मांतरे ऽपि दशहराणामस्त्वानि। एवं केमयाद्विरोधे सति धानेनपाज्यादय
स्यकाम्य इयनद्वयांगत्वं अनिपमेनप्रसक्तेय पाकेन पादाहदस्याप्रांगत्वांक्कमसमाख्य
याभिधेयोगोऽशिकसमाख्यातेकोऽसमाम्नातस्य प्रयुक्तमितिमंत्रोऽसन्निधानात्सा
म्नाप्यांगत्वान्न च महात्रिककारेणास्तन्निधिवाधः। तस्यापि वावानिकांगसंस्थत्वेनवैकवत्वा
तानैवं तस्य प्रकारणत्वोपपत्तिः। मंत्रस्य सिद्धरूपत्वेन लिंगापिनियोज्यतेनचप्रकारणा राम ३८
विषयत्वात्। सन्निधानस्यापि समाख्यावद् पूर्वसाधनत्वेन शास्त्रात्पर्यमाहृकत्वस्यवच

संबद्धत्वेन तु विनियोगोऽस्त्वलु दशहराणांतरं एवं समाख्ययोर्विरोधे आह्नयेवमिति सामान्यसमा
ख्यायापायात्मानमितिविशेषसमाख्ययावाधः। एवं वेषांतरितत्वंतत्तादि प्रामाण्यस्य पदैर्वैः सहवीत
धेशषानेकानत्वे वा दशहराणानिकोत्स्वेद्रूपव्यानि सर्वापश्रुतिलिंगादिबाधोऽप्रबाधः। नै
त्वेचांगता बाधकलिंगादिकल्प्य प्रमाणाप्रतिबंधकत्वात् पूर्वपूर्वप्रमाणेन हि अंगत्वप्रबा
धितेनिराकांक्षत्वादुत्तरोत्तरात् पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनैवनोदेतीति सोपमप्राप्नबाधः एवं
यहूमैत्रीये आम्नभागोपजातीत्याद वपि अस्यत्र तु सामान्यविशेषनिरूपणैनैमित्तिकभावा
प्राप्नबाधः तत्वेवरुद्धिप्रसवोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबंधकत्वात् सामान्यशास्त्रादेरि
विशेषशास्त्रादिनापरह्लोमादिविषयतामात्रं प्रतिबध्यते नतु सामान्यशास्त्रमपि तस्य तद्
भूत्वैनाकल्पनीयत्वात्। होयांतरेष्वाहवनीयाभावापत्ताभिष्यात्वस्यापि प्रकस्यपितुम
शक्यत्वाच्चा अतस्य वचनेन सामान्यशास्त्रमेव पर्वमात्रौचितेतस्य विशेषादर्शनेन नमितिनत्रम
स्व विशेष विषयताविषयकाविशेषशास्त्रेणावाध्यते एवं पत्न्यादिनतोपशोकरातीस्याहे

भा० टी०
३५

शास्त्रप्राप्तस्य निषेधस्य त्वाप्यपि प्रापकशास्त्रस्य पक्षमिति निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वेनोपजीव्य
त्वादसंतवाधानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमावश्यकं तथापि तयोर्विकल्पो गौकारादिभावप्रसे
विशेषविषयत्वप्रतिबंधान्नोक्तलक्षणाव्याप्तिः॥ यथाच तत्र गागाप्राप्तनिषेधवत्तत्त्वं ति
पादप्रस्य बाधमंगीकृत्य न विकल्पस्तथा कौस्तुभे दूषयिष्यते चात्रापि दशमे। अत
सिद्धं बाधस्य द्वैविध्यं अहीनो वा रप्वं विरोधे बलाबले निरूप्याधुना विरोधप्रकारा
श्च नालीति चिंतार्थ उक्तप्रपंचो यावदध्यायसमाप्तिः॥ ज्योतिष्टोमे उपसंहारविधाय
तित्वाप्यवासादुस्योपसंहारोद्वादशाहीनस्येतिष्क्तं तत्र द्वादशत्वं किं द्वादशाहे निविशते प्र
कारान्तरं वेति चिंतायां त्रित्वस्य तावदुपसंहारानुवादेनाविहितस्य वा प्रियमस्यायेन स्वाप
वेसाधकेभ्यतो पसंहर्तव्यादुपसंहारं वप्रका॥ ज्योतिष्टोमं मात्रां गत्वा वगात्तेः सादपरेष्ट
द्वासमाप्यमानत्वोत्तरेनुवादमात्रमनंतुरेष्यविशेषणां वा कथमेतद्वैपर्ण्यादावत्र
तद्देवद्वादशत्वमपितदनुवादेन विधीयमानमुपसंहारमेवानचतस्याहीनोद्देशेन

रामः
३५

पत्तिः। उपसंहारपसर्जनत्वेन प्राप्तस्य तस्याहीनसंबंधानुपपत्तेः। तस्माद्वत्सहद्वादशत्वापत्तेरह्वाद
दशाहप्रकरणायक्तिवाक्यात तेरा। तत्र तस्य प्राप्तत्वाद्वा। अतो स्यापि द्वित्वेन विकल्पः। अहीनप
देवेन हीयत इत्यादिव्युत्पत्त्या नञ्समासमंगीकृत्य ज्योतिष्टोमानुवादके। सर्वे ह्यन्येकेन वो वि
कृतिवादेन मपेक्षमाणा न जहाति। अयथनापन अमस्तपात्वेतस्यतस्यनुपत्वात्तस्यैदेरनुरूपाकृते ति
यामसमानस्युपमानात्वपद्धितोयाहेयाऽइतिस्त्यापूर्वकत्यापूर्वं परमिति न्यनुवत्ति सहितया अन्यया
स्यमस्यनक्त्रपूर्वंपरस्यापातात्व्यप्रकृतिस्वरत्वविधानात्प्रशुरत्नेत्वापत्तेः। अपितु मध्योदात्ता
तेअस्त्रः स्वः श्रुतो इतिस्त्यातस्य समहृदेत्यनुवत्ति सहितया अहः शब्दस्य कृतु समहृत्वाद्वि
स्वप्रत्ययांतः तैयोत्वधानात्तस्य चायनेपीनोपियः यु ठवद्धप्रत्ययारीतामितिस्त्यत्वेनोदेशावि
धानात् अयं शब्दः स्वप्रत्ययांतः तयात्वेसाध्यहत्त्वेत्याक्षतिस्त्रात्स्वस्य यारे ईकारस्योदात्तस्व
रोहिहिः। नचैकारस्य नादेशाद्यपवत्वात्कथं स्वप्रत्ययावयवत्वमिति वाच्यं आयनादिप्रत्य
देशवद्भवने स्वरसिध्यर्थमिति स्त्यसाप्रत्ययस्वरसिध्यर्थेऽनादेशस्यापि प्रत्ययोपदेशकाल

भा॰ त॰ ३६

कलरूपोपदेशिवभ्रावस्यविहितत्वात्। अतोनायंनसमासइतिचेत्तथापिप्रकरणानुरोधाद्
हीनशब्दस्यज्योतिष्टोमेवृद्धिदिनकत्वेसादृश्येनगौणात्तयोपपत्तेः। वस्तुतस्त्वहर्गणाध्यक्षेतु
समहत्वस्यशक्यतावच्छेदकस्यज्योतिष्टोमेप्यभावात्समूहात्मकेसत्वाद्हीनशब्दस्यमुख्य
त्वलेवानुवादत्वोपपत्तिरितिप्राप्ते। अस्तातावद्हीनपदं। प्रवर्तकारस्यवीर्यत्वातिरिक्तेसंख्या
यायाःसाधनत्वाभावमनुवदन्नद्वादशत्वेनविकल्प्यमहतो। किंचैवंप्रकरणादेवत्रित्वद्वादश
त्वयोर्ज्योतिष्टोमसंबंधोपपत्तेःसाह्नाहीनशब्दयोर्द्वयोरपिवैयर्थ्यप्रसंगः। अस्मन्मतेतुस
केनाह्नासमाप्यमानत्वेनस्वल्पस्यकर्मणःस्वल्पेवसंख्याचितेति। अविद्येनस्तुतिपरतया
साह्नशब्दस्यनवैयर्थ्यं। किंचद्वयोःसंख्ययोरेकार्थत्वेनविधौशब्दभेदेनयुज्यतो। अतोही
पदस्याह्नादर्थान्तरयामित्सप्यविवापयुक्तेचेत्तत। तस्यसमूहस्यनुपपत्तेःसाह्नतयाअहस्य
त्वातिविकृतिस्तत्वावैदिकप्रयोगाभावात्। अहःसमूहसाध्यत्वेतुविशेषत्वस्यैवसत्वात्क्रियायास्तत्वस्यपञ्च
तिचोदनावोदितसत्वात्समुदायात्मकत्वस्यैचयोगरूढ्याहीनपदशक्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेर्नद्वा राम ३६

दशत्वस्यज्योतिष्टोमेनिवेशसंभवः। अतस्त्वाहीनसंबंधप्रयमस्तुदेशेनद्वादशत्वविधिः। षष्ठीस्थलेच
परस्परसंबंधस्यप्राचीनमतेप्युक्तत्वान्नविशिष्टोद्देशोवाक्यभेदः। वस्तुतस्त्वहीनोद्देशेनातिदेशोप्र
प्तेस्यपूर्वप्रवृत्तत्वाद्द्वादशोपसत्वमेवानेनवाक्येनद्वादशत्वप्राप्तिफलकं। तां चतुर्णामितिवद्द्वितीयपदे
द्वादशाहप्रकरणस्थवाक्यांतरंतुशाखांतरतयावासत्रमात्रपरतयावानविरुध्यतेइतिभाष्यका
राभिप्रायः। वस्तुतस्तुद्वादशाहप्रकरणस्थवाक्यस्यसत्राहीनोभयसाधारणत्वादेवाहीनेपिद्वा
दशत्वप्राप्त्युपपत्तेरेकवाक्यतालाभायप्रकरणपाठार्थवत्वायचोद्येनत्रित्वविधेरेवायमर्थ
वादः। महतःकर्मणोमहतीसंख्योचितानत्वल्पकस्येतिच। अतोवाक्येनप्रकरणबाधाद्विर्वा
द्वादशत्वस्याहीनसंबंधावगतेर्नतेनज्योतिष्टोमेद्वादशत्वंमुख्येनुपपत्त्या। भाक्तस्तुतित्वमाश्रयप
श्रुतिप्रकरणविरोधोपन्यासइतिदृष्टव्यम्। द्वित्ववदर्थे। ज्योतिष्टोमस्यचतुरुपासहेमाय
त्तानइतिनित्यांप्रतिपदंविधायपुर्वेहिस्यःस्वपतोइतिद्वयोर्यजमानयोःप्रतिपदंकेयांतस
तेस्यस्त्वपतिरेवइतिबहुषुपपद्यमानेस्यइतिश्रुतंतत्राद्यवाक्येद्वयोर्यजमानयोरितिप्रदि

सप्तमीसमासान्निमित्तत्वपरायद्यपिच षष्ठ्यकविभक्तिश्रवणात्तथापीहाविराडधिकरणन्यायेनपा
क्षिकत्वाभावेन प्रत्येकं निमित्तत्वापर्यवसानात्प्रधानभूतनिमित्तत्वानुरोधेनमिलितयोरे
वद्वित्वावच्छिन्नयजमानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्वंप्रतिपाद्यते यदि तु षष्ठ्यंतरत्राधिकारित्वाख्य
संबंधानुवादिकासती स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं परद्वयेपिलक्षणामंगीकृत्यलाघवाद्वित्वजन्या
नस्त्वयोरैकेव्याप्तस्यैव तन्निमित्तत्वंप्रतिपादयति विशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरह
तात्स्वं बहुत्वस्येव यजमानेष्वपि इत्तिवा एवं चतुर्थ्यांपि अधिकारित्वसंबंधानुवादित्वापत्तेर्नि
धनिमित्तत्वलक्षणा। अतस्तु तान्यतरविवक्षायां प्रसंगान्निमित्तेच प्रतिपदुद्देशेन मंत्रवि
धानेपि विजातीयत्वान्नानेकार्थता। प्रकरणाद्वा प्रतिपत्संबंधत्वान्मंत्रनियमस्य द्वयेष्व
विचारंतर हि हेमोमंत्रोज्योतिष्टोमस्यवनिविशेत उत द्विबहुयजमानकेकुलायाहीनाद
वितिविचारयां प्रकरणाविरोधात्स्वक्रतौ एव निवेशः न चतत्र निमित्ताभावः। आख्यातेनच राम ३८
संतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्यादिनाद्वयादेर्यकर्तृविशेषणत्वेनोक्तेस्तत्त्वस्याविवक्षायामपि

नित्यत्वेन ज्योतिष्टोमेयथाशक्त्यनुपबंधस्यैवाभ्युपगमात्वा प्राग्येको न शक्नुयात् तदाद्विबहुयजमा
नकत्वप्राप्तेः प्रतिपद्विधानसंभवात्। अपवा यजमानशब्दस्य यागकर्तृमात्रवचनस्य पत्न्या
मपि संभवात् एवं वाक्ये तावत् स्त्रीलिंगत्वे बाधकाभावात्पत्नीद्वित्वेस मंत्रः। द्वितीयवाक्येपिपा
शाधिकरणन्यायेन लिंगानुरोधेन प्रकरणबाधानुपपत्तेर्व्याकरणानुशासनेन पुंलिंगस्य
स्त्रीत्वपरत्वावगतेः पत्नीबहुत्वे द्वितीयो मंत्रः। नित्यात्तु प्रतिपदस्तत्रैकत्वे इति प्राप्ते। नित्यत्वेपि
ज्योतिष्टोमस्यानेकत्वे यथाशक्तिन्यायविषयता। उत्पत्त्यादिवाक्येषु समभिव्याहारस्य भाव
नायामविवक्षितस्यैतस्यातंत्रत्वेनाशक्नोरविशिष्टाय रिमात्राद्यंगानामबाधेनास्यैवानुमानात्
तां किं चपत्नीति सामान्येन अनुष्ठेयतया प्राप्ते तत्रैव यथाशास्त्रमपबंधीनत्वेन अनुष्ठेयका
लाभे। अतस्तत्र द्वित्वापत्तिसामान्यविषये तेन प्रवृत्तेः तपागादि त्वबहुत्वेन च यजमान
शब्दः पत्नीपरः पुंस्येव प्रचुरप्रयोगात्। आशंक्यवायमेन न लक्षणायां प्रमाणाभावात् यजमा
नेष्वितिपुंलिंगस्य प्राप्तस्य स्यमेव्याभिविवक्षितत्वेनागतिके व्याकरणानुशासनं।

भा॰ त॰
३८

कारानुपपत्तेश्चात्र तद्वाक्येन प्रकरणबाधो यद्यत्र स्तेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेते
यातां एको द्वौ वहवो यजेरन्नित्यादि हि सैव कुलायाहीनादिषु द्वित्वबहुत्वविधानं तत्रैवास्योत्क
र्षः न वा तात्तु तूपस्था पकाभावः प्रतिपत्संबंधेनैव सामान्यतः न तु संबंधे वृगते निमि
त्तबलेन तद्दृशयोपस्थितो बाधकाभावात् ॥ ८ ॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा
वांतरप्रकरणाज्जाघन्या पत्नीः संयाजयंतीति श्रुतं तत्र किमनेन वाक्येन नागनीबामीये प
शुत्वनुनिष्पन्नजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधीयंते तत श्वेतस्य विधानस्य प्रकरणाद्
त्कर्षः उत पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघन्युद्देशेन निरूपत्वेन विधीयत इति चिंतायां जाघन्ये
तावत्स्मोत्तरार्धादि शरवदेकदेशद्रव्यवाचित्वेन जाघन्याः पशुप्रयुक्तत्वावगमात्स्व
योगनवत्वावगमेन प्रयाजशेषवद्दुद्देशत्वावगतेस्तृतीयया द्वितीयार्थे लक्षणामप्य
गीकृत्य पत्नीसंयाजा एव तदुद्देशेन विधीयंते एवं च द्वितीयविविधप्रकारांगीकरणाल्ल राम
घवं इतरथा तृतीयविधिप्रवर्तन या पत्नेः एवं च वाक्येन प्रकरणबाधात्पत्नीसंयाजानां ३८

पशूत्कर्षगत्वे मात्र प्रसक्तावपि अश्वपि न पत्नीसंयाजयंतीत्यवचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः प्रकरण
बाधायोगात्तैव तावत् उपकारकमार्दशपूर्णमासांगत्वावगमे प्यनेन च वचनेन संनियम्योपका
रकत्वपाश्रगनोषाप मीथ यज्ञ मागांगनया विधिर्नानुपपन्नः न च जाघन्याः पशुप्रयुक्त
पशुत्वनुनिष्पन्नत्वे पत्नीनोऽपि संभवात्स्यामिति चेत्तित्तु संबंधाभावेन कथं यागपत्नी
यासंबंधिनः अग्नीषोमीयपशुप्रकरणोत्कृष्टे जाघन्या पत्नीः संयाजयंतीति वाक्यांतरेणाप्र
कृतापूर्वसाधनीभूतजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधायकेन यागसंबंधोपस्थितौ अ
प्रयुक्तत्वेतिवदनारभ्याधीते प्रस्मिन्वक्तेन संबंधावगमो पपत्तेः यत्तु वैश्वदेवीति देशा
देव पत्नीसमाजानो पशुयाग संबंधावगमात्संवाकरणाकं वाक्यं तद्वमेव कर्माविवि
धायकं पूर्ववय एवंतदुक्तं तदितिदेशेन पत्नीसंयाजानामाराद्दुपकारकत्वविधयाप
शुयागसंबंधावगमेऽपि तासां पश्वाहे कातावेन अनारभ्याधीत वाक्येन जाघन्याम्नीप
त्नीपस्थितौ प्रमाणाभावादितिदेशेन संनिधानेन प्रकरणांतरासंभवेन कं मा तस्त्वानुपपत्रेश्च

येष्विति तेन तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वेदं विधानमग्नीषोमीयपत्न्येष्यत इति प्राप्ते नाध्वनी
शब्दस्य पशुत्ववचनत्वाभिधेपि तत्र राद्धान्तिः शब्दवत्सम्बन्धिकल्पाभावान्नोके सिद्ध इत्यस्य
ज्ञापयन्नारब्धेऽवत्पत्नीसंयाजो रेशेन विधिसंभवेत्तत्रीयायालस्यांगोद्वारतो द्रव्यमात्र
भावः ध्रुवेति रेशास्त्रा मानोपत्नीसंयाजानां प्राप्तत्वात्पशुप्रकरणस्य केवलत्वबाधेन पशुप्रकरणस्थ
वाक्येनैव सन्निपत्योपकारकत्वेनाम्नेरेशपूर्णमासप्रकरणस्थवाक्येन पत्नीसंयाजत्वे
स्थाः अतः पत्नीसंयाजोरेशेनैव जाघनीविधिः नवप्राप्तकर्मानुवादेन पत्नीनामविधि
धाने रेवतात्वेन प्राप्त्यभावनीयेपि च विशिष्टरेशेवा वाक्यमेदापत्तेरिति वाच्यं अ
वांतरप्रकरणाद्देवपत्नीनामपि विधाने रेवतात्वेन प्राप्तकर्मविशेषोद्देशसंभवेनैवा
क्यभेदात् अतोनास्य प्रकरणादुत्कर्षः अग्नीषोमीयप्रकरणस्थवाक्यं तु विकृतौ
नप्राप्तानां नियमार्थमिति कल्प्यतां नवैवं तत्र हरस्यजाघन्याः स्वनियमसंभवेन प्र
प्रवृत्तनियमानां प्राप्तानाम् हि ताद्द्रव्यमात्राभावः प्रतिपत्त्यंतराभावेनोपस्थितायास्तस्यास्त्यागे

प्रमाणाभावादिति तत्रैव कल्प्यमानत्वात् सन्तर्दिनाः ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टवणाफलकेप्रकृत्य नलेस
गातीत्यन्तेनासंतर्दनविधायाप्योस्तु दीर्घसोमे संतृणा द्वुलेइत्यनेन संतर्दने विहितेसंतर्दनं
नामह्वयोः फलकयोः संश्लेषणप्ररेशेन तत्र कारणोनैकोपर्यपरस्य संश्लेषः तदिदं संभवेनेकिं
प्रकरणएवनिविशतेउतानिर्मोमान्यमात्र उत्कृष्यत इति चिंतायां प्रकरणानुग्रहादतु
त्कर्षः नच वाक्यविरोधः ज्योतिष्टोमस्यापि दृश्याद्यपेक्षया दीर्घत्वात्सोमद्व्यकल्पे
दीर्घसोमत्वोपपत्तेः अत्र भुतत्रैव व्रीहियवादिवत्संतर्दनासंतर्दनयोर्विकल्पः प
त्वत्र तत्रैकपक्षे दिति रोधो तो विकल्पे रतःस द्वारशे रशमिः क्रीणातीतिवचनेन समुच्चय
स्वकल्पमानत्वाद्वचनाभावेकल्प्यत्वाद्वाधः अतत्वा दृष्वा दीर्हानुपारनानदृष्ट्या
दीर्घत्वस्यानिमित्तत्वेन दीर्घसोमपदवैयर्थ्यापत्तेराधशेषद्वदशविकल्पसत्त्वान्यायपरत्वादी
र्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इत्येवं षष्ठीतत्पुरुषमेपि प्रकरणानुरोधेनांगीकृत
यजमानरेर्घ्यनिमित्ते संतर्दनविधानात् परिद्वनिषाद्वस्थपतिन्यायेन कर्मधारयस्यैवन्याय्य

भा॰टी॰
५०

त्वाद्यजमानस्यैर्थ्याणाच कलकविहरणापुरस्कृतेऽसद्दायत्वेन संतत्यिमकृते रसंभवेनतदुत्पत्ते
र्थं वा रागनुयपत्रे रीत्वं प्राप्तासोमस्वेतिकमेधारयपक्षे वा गौक्रौ येन तत्प्रापि ज्योतिष्टोमस
वौव प्राप्तारि हितं स्थितं तत्प्रकृ प्रकरणाविवक्षा प्रत्येयसोमविवक्षा द्रव्यरूपकत्वाद्दीर्घसोमत्वो
पपत्तेर्वा कव प्रकरणापारवित्तो धाम्निवेशः । नच प्रकरणविवक्षा सौपादिनां संपारतो सोमस
म्यकस्यपागास्याविनावचनेद्दुष्यातरक्षस्य न सोमेनवकरणापोगात नच त्रिपर्वे दशमुष्टि
त्वरूपसोमपरिमाणाबाधः । स्थूलदीर्घपर्वसोमस्यग्रहणेनतद्बाधाभावात् । अतएव सो
मपरैनपागालस्यग्रणाद्यप्रमाणाभावात्सोमदीर्घपर्वत्वमेवसतरेनेतिमितमित्यपि
कंवत्तु । वस्तुतस्तु त्रिपर्वदशमुष्टिपरिमितसोमग्रहणेऽन्नसमवशिष्टानेस्त्रनुपप
मग्रहणेऽन्नुपसम्ग्रहेनविधानातत्राथ्वारेयद्देतावानेवसोमःस्यादिद्यावेतन्निमीतेपन्न
मानस्यैषस्यात्वजाप्यत्वे स्यवशिष्टानेस्त्रनुपपन्नग्रहतीति पूर्वोक्तमानविरयोऽत्रराजे राम
वद्याव रथेषित तयाम प्रतीतेः केपि जल्पाद्विकाराणाम्याप्यसमाप्यपक्रत्यापरिमाणाभावाः ॥५०

स्वरूपविवक्षितमुलमैवान्वेवमपिअग्निष्टोमसंस्थापाप्तागत्वारस्यासांकाम्यानेतिसंस्थां
संस्थानांच विकृतित्वेनस्वतःप्रकरणाभावाज्ज्योतिष्टोमेवप्रकरणवध्यभावेनप्रत्येयबन्ध
भावात्केपंवाकप्रकरणापोरविरोधरतिवाच्यं । काम्यसंस्थानुग्रहेण विवक्ष्या अतएव
पन्नतज्योतिष्टोमाभ्यासविवृद्धाणवस्पवकत्वात्संस्थानांचतद्ग्रहणमपिस्वतःप्रकरणाभा
वेपिचज्योतिष्टोमस्य सर्वत्रानुष्ठितत्वात्काम्यसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगेमंतरेनाविधा
नेनप्रकरणाद्युग्रहोपपद्यते । अतएवाग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमप्रयोगेऽत्रमंतरे
णप्रकरणविच्छेदाभावादितिनविकल्पोपि अतएवाचष्टेदत्वस्यानुपोगानः काम्यसंस्था
कज्योतिष्टोमस्य प्रतिपोगिनस्त्वनिसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यप्रकरणारेवलाभादन्निना
कुर्वानदेवपितरसंस्थाकज्योतिष्टोमस्यापिप्रकरणादप्रागीतियमाणापषवाचप्रत्ययमोप
शोयज्ञानांय ज्योतिष्टोमःप्रथवेनानिस्वाऽस्यपायेनयजतेगतेपरसमेवतमुक्तीत्यत्रापिप्र
तत्त्वैनेतरसंस्थाकस्यज्योतिष्टोमस्यप्रहणापतेरग्निष्टोमसंस्थाकस्यैवप्रकरणारदृष्टानांवक्ष्य

भा·तः ५१

मारांगविरुध्येतेतिवाच्यंज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवफलत्वेनप्रकरणांगीकारात्।अग्निष्टोमसंस्था
याश्चांगत्वेनेतरांगवत्प्रकरणावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च॥उक्तंच॥ननुज्योतिष्टोमत्वावच्छिन्नस्यो
क्तावपिश्रवणवशेनतद्विकृतिमात्रवाक्यकेनसंस्थानामप्युक्तत्वात्तन्नामामपिज्योतिष्टोमो
न्तरकालविधिप्रतीतेरग्निष्टोमसंस्थाकस्यैवप्रथमप्रकरणोपपत्तेः।अतोवाक्यप्र
करणयोरपिविरोधात्प्रकरणस्यैवमन्तरेणनस्यनिवेशइतिप्राप्तेभाष्यकारेणतावदि
हापसेवमित्युक्तंतिलापूर्वमप्रसिद्ध्यप्रकारद्वयेनैवोक्तं।वार्त्तिककारेणतुविकृतिमा
त्रेआग्नेयमात्तिरिक्तविवृद्धसोमकेनैवशइस्यक्तेः।तस्यायमाशयः।दीर्घत्वंतावदुद्गा
विवृद्धिप्रयुक्तंसोमवृद्धिकृतमितिभवतोऽप्यविवादं।विवृद्धग्रहणानिचसंस्थानानि
वचनान्नतुज्योतिष्टोमानिअतश्चदीर्घसोमत्वस्यज्योतिष्टोमसंबंधाभावाद्विकृतिमा
त्रपरत्वमितितानचोक्तग्रहणानांज्योतिष्टोमांगत्वाभावेपिसंस्थाद्वारातत्संबंधसत्वात्त्र राम ५१
स्यदीर्घसोमत्वोपपत्तिःसर्वतोमुख्याद्यपूर्वादिद्विसत्रपाग्निष्टोमादिनानासंस्थाकेदीर्घं

तरेदीर्घसोमत्वस्यसत्वादग्निष्टोमसंस्थाकेपिसंतर्दनापत्तेर्दीर्घग्रहाणांविवृद्धिप्रयुक्तमित्युक्त
प्रदेयकत्वेयच्चयुक्तेपिवद्वद्वैरेपकत्वेमेदवाग्रतत्वतत्पूर्वमाधुनीयतपलेकमेस्वारकंतपा
संतर्दनविध्यवग्रामारुक्तविवृद्धैर्ग्रहसंस्थाप्रयुक्तत्वेनज्योतिष्टोमप्रयुक्तत्वाभावान्तरांगत्वेन
संतर्दनविध्यनुपपत्तेर्वाक्येनप्रकरणबाधित्वादुक्तेऽविधसर्वविकृतावेवनिवेशः।ननुसंस्था
स्वेवतासांविकृतित्वेनप्रकरणाभावाद्वावादितिअतएवसंघातेइतिधातोःसकर्मकत्वात्
नुपकल्हितोपातरेनपलकस्यैवसंस्कार्यत्वावगमात्दीर्घसोमत्वस्यारेशपलताद्दशो
यगत्वपोरहंभवेननिमित्तत्वमेवाश्रयत्वनापेक्ष्यद्युक्त्वीहिर्नवासोमपदेनपात्रत्स
णपात्स्वराक्तोतोपितस्युरुषः।अपितुतेनलतामेवोक्तातत्पुरुषः।समासत्वाच्चननिमि
त्तेतिविशिष्टोद्देशेवाक्यभेदःसंस्थापुत्रं॥अनारभ्याधीतःप्रवर्ग्योपत्स्वकार्यप्रवं
ज्ञेतीतिश्रुतेः।तस्यचपुरस्तादुपसद्भ्यांप्रवर्ग्येणप्रचरणक्रीतिज्योतिष्टोमांगत्वेनविनि
योगः।अस्त्यभिचारितेन्नतुमेवंचसहत्वंतद्धितरुक्तत्वेन्न्यायेनात्रदुपसद्धेतोःनवोपसदंगत्वमेवाविक

भा॰ त॰ ४२ स्यादिति वाच्यं । उपसद्भ्रमस्य पुरस्तात्कालप्रतियोगित्वेन स्वार्थोपस्थापकस्योद्देश्यसमर्प
कत्वाभावात् । उपस्थितत्वात्तद्वाचकपदान्तरकल्पनयोद्देश्यत्वाङ्गीकारे तु उपसदांफलत
त्त्वज्ञानार्थं उपे । तिष्ठामोपस्थितेतरावश्यकत्वाल्लाघवेन तदर्थत्वोपपत्तेः । कौषीतकिब्रा
ह्मणे प्रकरणात्प्रवर्ग्यप्रकरणान्नाद्यः । तत्र च न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति श्रुतं । तत्र प्रथ
मयज्ञपदेन सर्वसंस्थः सर्वावस्थ ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते तत्र प्रथमप्रयोगमा
त्रमिति चिन्तायां प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनामसु पठितः प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योति
ष्टोम इति सामानाधिकरण्यात् । तस्य च प्रथमप्रयुज्यमानत्वेन पूर्वत्रिनिमित्तत्वादप्रथ
पित्वान्यसंस्थानामन्येषु च नाभिधानात् ज्योतिष्टोमस्य तत्कालविधानात्सर्वसंस्था
कज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयुज्यमानत्वं तथापि ज्योतिष्टोमसामानाधिकरण्येन ताव
त्त्वस्येति पूर्वत्रिनिमित्ताविघातः अतो वाक्यात्प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेनैवार्थप्र राम ४२
तिषेधः पर्युदासो वा ज्योतिष्टोमभिन्ने प्रवर्ग्यप्राप्तेः । अन्यथा विकल्पापत्तेः । पत्नुक्षवि धो

मे प्रवर्ग्याङ्गानिवचनं तत्पर्युदासप्रतिप्रसवार्थं । तत्र पथकामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्य
प्रवृञ्ज्यादित्यनेनोपकर्षो यते । तेनानूचानस्य श्रोत्रियस्यापि ज्योतिष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे नित्यसंक
रणोऽस्य ज्योतिष्टोमे नित्यमकरणं । विकल्पितं तु च नित्यं करणमिति प्राप्ते प्रत्येकशब्दोऽर्थवादो
धोपपत्तेश्च नित्यानित्यविकल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रथमशब्दस्य चाप्रवृत्तप्रवर्तनविष
यत्वाविलासप्रयोगापरत्वावगतेः पञ्चशब्दस्य बलप्रमाणप्रयोगपरत्वं तु प्रकरणाज्ज्योतिष्टो
मरूपपदार्थपरत्वमेवं चाङ्गीकृत्य प्रथमयज्ञपदेन ज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगोऽभिधीयते । तस्मा
न्नियामसंस्थाकस्य ज्योतिष्टोमस्य पांचनिकस्यायात्प्रथमं यजमानो नित्यमत्राज्योतिष्टोम
इति । अत्र संस्थाकस्य वा अतत्तु भयत्राप्यनेन तद्वचनेन प्रवर्ग्यप्रतिषेधः पर्युदासो वा । तत्तु वि
कल्पेत रेतत्रोपदेशाति देशाभ्यां तत्प्राप्तेः न च ज्योतिष्टोमे द्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्रथम
स्याविवक्षितत्वाद्विकृतावपि तद्वितीयादिप्रयोगापेक्षया प्रयोगाद्वित्वाद्युपस्यसत्वात्
पनतस्याप्रिदित्वाद्याप्राप्यस्य स्वनिरूपकाये साम्याद्वितीयादिप्रयोगस्य निरूपकत्वाकल्प

भा०त०
४२

नातः एवावप्रथमोयतो यज्ञानामिति वचनेनज्योतिष्टोमविहितमात्रस्यैव तत्तद्धर्मप्राप्तेः अत
एव प्रथमप्रयोगविषयोपि ज्योतिष्टोम एव बोध्यः। अथावप्रथमपशब्दो वा कृशे वा दृष्टिः
प्रयोगाद्विनिरूप्य सामान्यतो मातरं निरूपितधाम्यस्य तस्य प्रयोगविषयस्य ज्योतिष्टोममेवाभि
धत्तोऽत्र यथास्वस्वाह्निती या हि प्रयोगानिरूपित प्राथम्यस्य तत्प्रयोगाविषयत्वमात्राभिधा
नेऽग्निहितानयदि दर्शपूर्णमासयज्ञानां गार्हपत्यादिसप्तदशसामसौत्रामण्यादौ सत्रे यजमाना
नां कालतापत्तेः अत्यन्ताद्विविधज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोग एव प्राप्यप्रतिषेधाय तत्
तत्तेनाप प्रतिषेधस्य प्राप्तेनैव तो यशोक रोतीत्यविरतितात्र प्रथममाहारेपि विकल्पापत्तेः
नव क्रिययास्वरूपेणारेण संवृधित्वेन वा निषेधस्य विकल्पाय योग्यत्वे पत्रेनु
रुकं निषेधो यथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ तत्र निषेधस्य कारक मात्रविषयत्वेन क्रिया
विषयत्वाभावात् क्रियाविषयविधिविकल्पापादकत्वानुपपत्तेः। प्रकृते तु प्रथमयज्ञश
ब्दस्य नोदेशपरत्वात्र पितृमेदं यातः स्वनद्वित्व दृष्टिकगाकारकपत्वात् अत एवनवि राम ४३

कल्पापत्तिरितिकेचिद्विदुस्तन्न युक्तमीतिवाच्यं। कारकस्यापि प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्य
विधितः प्राप्तिसंभवात् तेन प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वस्यैव तत्विकल्पापत्तेरावश्यकत्वात्।
अत एव शेषपेणापत्तिः त्रिकालप्राप्तिरानुपाहननस्य विकल्पे च रागप्राप्त्यावैधत्वाभाव
ने तन्निषेधस्य विकल्पापादकत्वं। प्रकृते तु प्रथमप्रयोगाधिकरणत्वं नैमित्तिकं प्रतिप्र
धानं गुणान्वयस्य वैधत्वात्। अतस्तन्निषेधोपि विकल्पापादक एवावस्तुतस्तत्प्रथम
प्रयोगस्योद्देश्यत्वमेव शास्त्रदीपिकायामुक्तमिति न किंचिदेतत्। अतो नानुपाजेषि
वेतयदेतत् एवायमनारभ्यवादस्थाकर्मशेषरूपत्वविधय प्रथमप्रयोगमित्ते प्रदर्शनापत्ति
तितत्स्वप्राप्यवप्रमाणाभावात् प्रथमप्रयोगेऽग्निकरणाप्रसक्तावनिष्टोमे प्रयाणा
तिवचनेनवसक्तो प्रत्यताप्राप्तप्रापकमपि प्रतिप्रसवफलकं सर्वाग्निष्टोमसंस्थाकत्वेनानि
त्ये प्रथमप्रयोगेपि तित्सं प्रवपि विधानार्थान नु विकल्पेन। विषयतैव। अनेन वचनेना
मित्यन्वचानवाक्यस्यापसंहारः केनाग्निष्टोमसंस्थाकप्रथमप्रयोगेऽग्निचयनस्यनिमकर।

भा॰ टं॰
४५

तांगात्पात्प्रोत्रिपस्यापि अरत्वानोद्वे राध्यापकः॰ तेन प्रत्रिप वैश्यपयोर्भि॰ त्रि॰ प्योत्रिपस्य
र्वैगाव हत रथ्यद्गः॰ कामयरेनप्रवकर्षामिधानात्॰ तत्स्मेस्येकपरेनेमपोः॰ कत्रैर्विधानात्प्रनाव
वेयानेकत्वं॰ तरन्येषाममिषोमप्रभृमहारेपिसमकरणायत्तु वार्त्रिकेऽरत्वानार्दर्विक
त्योत्येषातु नित्यमकरणामित्यते॰ तस्योष्ठिमात्रे॰ अतस्वयार्थसारथिना अनत्वानार्थनेस्य
मेवप्रयोगाद्युक्तं॰ यद्दितुतरेवसमर्पनीयमित्यागमहस्त राकामेपरेनविवक्षायामिधना
र्शनिषोमवाकाम्यवतेनोपसंहारा रत्वानार्दर्विकत्परस्येवं समर्पनीयं॰ सर्वथा अति
पात्रप्रथमाहारे वत्तिप्रसवाभामान्निसमेवाप्रयोगोविकृतौतु प्रथमप्रयोगेपि नित्यंकर
णामिति स्थितं॰ [...]म्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे पूषाप्रपिष्टभागो रत्तकोहि सद्दति स्फतेगत
त्रैकेदर्शपूर्णमासयोरेवांगत्वेन क्रमांतरविधिरुत पूषदेवत्ययागेयेषामात्र विधिरिति
चिंतायां न तावद्भागशब्दलक्षितपात्रोद्देशेनयेषाविधिः॰ एकप्रगाताभगापत्तेः॰ पूषदेवि राम ४५
शेषणोवाक्यमेदाद्यानग्रपस्यार्थं उद्योग मर्जनस्यैषाशस्य ग्रगाद्भयानुपपत्तेश्च अत

स्वकप्रयोजनार्थं रत्नवेशक्यार्थमन्यलक्षितपूषदेवत्ययागसंबंधे रूपतापत्तेः॰ पूष्णोव्यमिवीत
त्वेतु तं वधाभावेनैकत्रपस्थितौ प्रयागाभावाद्यो अतो गुरुष्वरेवताविशिष्टकर्मेतरवि
धिर्वाच्यमिति पूष्णेप्रपिष्टभागपदेन तावद्भागोभजनीयं॰ सैवं अस्येति व्युत्पत्त्यामेवना
संभवेपि संभवेपि संबंधमात्रं देवताद्व्यवहारप्रमाणाकं प्रमिषपूषणोः॰ प्रतीयते॰ त
श्चयागं विनानुपपन्नमिति यागमनुनापपतीत्येतावतु उभयोरविवादः॰ तत्र चे विशेषणमात्र
विधिसंभवे विशिष्टविध्यादिकल्पनस्यान्याय्यत्वात्स्वमागाभावेनप्रापूर्वे पागेतरानुमिति
त्यपिप्रथमतो यागतमेवा अतस्त्वानुमीयमाने येयागे अनुमापकपूषसंबंधेन पूषमितिद्रूप
षदेवत्ययागत्वोपस्थितिरपि मुलमेवा अतस्त्वयागविशेषानुमिते देवतात्स्वर्ययागाहकत्वा
रूपपदविजातीयापूर्वसाधनीभूतपूषदेवतापरा तद्देशेने वचस्त्वजन्ययागाद्रूप
वेरूप्रक्षितत्वसंबंधेन प्रपिष्टव्यवकत्वेव मेधारयप्रपिष्टभागसमासार्थोविधीयते
संभवति च उभ्यो देवोनदेवताविधिवदेवतोद्देशेनापिनरूढं संबंधे न ऊर्ध्व विधिर्विगो

भा॰टी॰ ४५ षणामात्रविधिफलकामपूर्वपि वप्रकृतिस्थ्यस्याम्पतिरेशसंभवत्याम्निकान्तात्तथापि
ततः पूर्वविधानेगोदकारान्तेकप्रसक्ताभंगाद्वापत्तिः येषणामात्रविधिस्वफलमितिगु
णादिप्रधानाणामभावात्कर्मान्तरत्वाश्रयेतेनपूषयरेनत्तरेवत्पवकर्मत्वसायाप्यात्तुरेशेनप्र
पिवकामायप्लक्षिप्तेयेषणाविधिरितिप्रकाशोपनिषाररूप्यपत्सचिकरणान्यायेन
लक्षणायपक्षपाककर्मान्तरविधेरेवन्याय्यत्वादुषष्ठ्ककेनेः अथमभप्तस्य्यासवतिप्र
संगापत्तेश्चायेस्थितः तत्र अस्मदुक्तप्रकारण कर्मस्यप्रत्यक्षविधिनैवप्राप्तत्वे
नतत्ते पूर्वप्रवृत्तंसंयोगोक्तारानुपपन्नेरूसंभवीत रेतत्सर्वसिद्धमेवोक्तंरेविवक्षयासमाये
तेरितिप्राचांतत्त्वस्थितेसेषणांपूषरेवस्येचरोपुरोडाशेचस्यातुतेचरावेवेतिचिंताया
मविशेषारहंतवेतलहेतुवशाद्यमवेत्रेतिआग्नेयपुरोडाशेतावत्साकामपूर्वेयेषणामस्यप्रा
प्तत्वारेवविधानंव्यर्थंतदुक्तंरेनुपुरोडाशपरत्वाव्याहृतिविनाशापातिः सर्वंपश्चरूरे राम ४५
यासवपितेषामप्याकाररविशेषविनिषमान्त्वाविव्यातातेवामपवावेदानोतरकाले

येषणाविधिः अस्तुताप्राप्तयेताविधौगौरवापत्तेः यावत्तिरेकेणप्रवृत्तस्यप्रयोजनाभावे
ननिवृत्तेमातस्यप्रतिप्रसवमात्रकरणेनुलाघवादुप्रकृतोहिप्ररेपपुरोडाशसिद्धेरस्यथोप
यारपितुमशक्यत्वारर्थप्राप्तमपियेषणांश्रवणपूर्वकत्वेकत्वादिप्रयोजनसिध्यर्थम
थमेकेविहितातत्वचरोप्ररेपासिद्धस्तथातिरवेराजायमानतयावकत्वावच्छिन्नंप्रतियेष
तास्याकाररात्पत्वात्रिवृत्तेमानेप्रतिप्रसूयतेअतस्यवप्रसक्तप्राप्तिरुक्तस्यकारणान्तरे
णानिवृत्तिप्रसक्तौविधिः प्रतिप्रसवः तत्रचोत्पत्तिपिनियोगासंबंधाश्रयथासंभ
वेविधेर्यागाभावाल्लाघवादस्त्वेवयेषणास्यपरेयसिद्धिरूपप्राकृतप्रयोजन
लोपेनात्रारषप्रयोजनान्तरस्यकल्पनेपिनप्रवृत्तिप्रसवत्वविघातः अधमोमांतुयेषतास्य
कर्मान्तरत्वाभावेनप्रधाननानापमानत्वंतुतेषांनास्यपकर्षतीतिन्यायेनप्रकृतयेषतां
गतयापाप्राप्तानामत्रैवारूपकार्यान्तरप्रप्रकृत्वेकल्पनेननेशापत्तेचयम
थोनिमस्काररकर्मपनारेपशुप्रकरणाम्नातस्यवचनावान्तुमौस्याग्रत्वेनाविनियोगा

द्रमेषांकार्यांतरप्रयुक्तत्वकल्पनायोवक्तात तत्रपेषणस्यनकार्यांतरकल्पनापिपाठ
देयमितिधर्मत्वाद्देवायपूषापिहविरुत्वाच्छेन्नेप्रवृत्तिनयेषणस्यकारणांत्रत्वापिपिष्ट
भा॰टी॰ कचरावपिचरुशब्दप्रयोगात्तेषणाविधिवकलेनयोगमेवचरुनिष्पत्त्वसामान्यवाधिनो
४६ पिचरुशब्दस्यापिष्टकचरुविशेषपरत्वान्नष्टपातत्स्यचपुरैचस्यपेषणमंतरेणा
सिद्धेर्नपेषणस्यकार्यांतरकल्पनापि।अतएवचरुत्वेनामान्नवत्सावितंतरूप्यपद्धे
दुलष्टकतिकत्वात्रभन्नेव्याचलेअनवत्वावितेति।मंरस्वव्याचलेअतरिति।स्तूप
शाकादिव्यावत्वेतंदुलेति।अतएवपिष्टककचरावपितसंभवान्नपेषणस्यविधात
कत्वमितितत्रैवपेषणां।रकमिन।यत्रान्यसहितपूषादेवताययागाः।जस्तूपेपैंदुपा
सम्भवः।।तितत्रापिकिंपेषणामुतयत्रकेवलएवदेवतातत्रैवेतिविताप।अत्र।इतेको
हिमहत्पर्यवारानुसारात्पेषणास्यपूषस्वरूपप्रयुक्तत्वावगातेसत्तत्वरूपसंबंधोन्य राम
साहित्येपिसत्वात्प्रयुक्तमेवपेषणां।अतएवसामायोहंवसंनिर्वपेत्तैमपिषपूरुका ४६

मस्तिनेमयरुवाच्याद्वपिष्टानुवादोपसंगृहीतोयद्दितुनवमाद्यन्यायेनपूषत्वरूपेअनर्थ
क्याः।एवंसाधनत्वलसणाया।आवश्यकत्वमाशंक्यततस्तत्पूर्वोक्तविधयापूषप्राप
वसंबंधज्ञानजन्यधागानुमितदेवतास्यर्थेयाहिकायाः।सत्वात्सापिदबधपुरोरंतुअर्थ
वाराधनेनो।धात्स्यमाविष्णानकेदेवताप्रयोज्यापूर्वीयेत्वलसणायाएवगीकाराद्दिदे
वत्वेपिपेषणामदेदस्यपपावेवंसतियाकसंपतिस्तथापातनव्ये।अंतरायकारेनवा
कामीकोमिसपेणावापात्रमेदेनाचेतिप्राप्ते।अत्रानर्थकापरिहारायापूर्वसाधनत्व
लसणाया।आवश्यकत्वाद्धिष्टान्नहाराकत्वकल्पनस्यवपूषोदेवतात्वोपारिष्ठ
तिमत्तरौत्रानुपपत्तेस्तदुपस्थितौचततहारकत्वमात्राकल्पनेपवानर्थक्यपरिहारा
द्धिदेवत्वेवक्तुर्द्धाकारणायद्धिकरणन्यायेनकेवलस्यपूष्णोदेवतात्वाभावापत्तवे
वलप्रयातत्रैवपेषणां।नचापूर्वसाधनीभूतदेवतात्वस्यैवप्रकारत्तयापरुषपदेनलष
तोपितस्यपरुषोपरिभानेस्वरूपेसंबंधस्यैवसंसर्गविधयाविवक्षितोनपर्योयेदविवसत्ता

भा॰ त॰ ४७ तस्य वाह्वे रेव तेपेकस्मिन्नप्यक्षिमत्त्वात्तस्याप्युरेरूपत्वोपपत्तेः॥ न चैवं नपेक्षणादिति वाच्यं॥ तथा
सत्यपि त्रिधर्मपर्याप्तिप्रकारतया एकमात्रवृत्तिसंबंधस्य संसर्गत्वानुपपत्तेः॥ अ
न्यथा एकोद्दित्वसमवायवानिति वदेकोद्दित्ववानेको द्वित्वादेरिशाब्दबोधोपपत्तेः॥ अ
तोऽयामसत्यवृत्तिरेव ताल्वस्य पर्याप्तिसंबंधेनैव प्रकारत्वान्नस्य च परसि येक वलेवाध्या
रुपमात्रवृत्तिरेव तात्वस्येव प्रकारकत्वेन तत्रैव पेषणा॥ इन्त्र इतकलं चापेवार
मात्रत्वान्न विरुध्यते ताने मापप्रयुक्त्यापि वक्ततैवं विधेयत्वं गोकारादिशिष्टभावन
विधुनिर्मचा वा वाक्यमेतत् प्रागमकव॥ ॥इति विदूरे वक्तोमारे सेपिकापात तोयस
वतीयश्चयारः॥ ॥निवीतं॥ ॥दर्शपूर्णमासयोर्निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणा
मुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इति श्रुतं तत्र सर्वोप्यपमुपव्यय
तइत्यस्य उपवीतविधेःशेषोऽनुवदितं चोविधिरित्योर्भुवत्वाचिवरतोनेवस्थितापराविः राम ४७
विस्तरात्तत्वा वितयानिवीतवाक्ये विवादतत्र प्रकरणाच्छु दूदर्श धर्मः मनुष्यसहणां

संबंधसामान्यवाचिन्याः षष्ठ्याः अर्थप्राप्तकर्तृत्वादात्म्यसंबंधानुवादत्वेपि रूढमित्याधपस
नुष्यगहत्तास्य वैयर्थ्योपपतेः॥ षष्ठ्या अत्र गौणिभावसंबंधपरत्वावसायान्निवीतस्य मनु
ष्याभिलषितफलजनकतांगीकाराच्छुद्दू मनुष्यधर्मः षष्ठीश्रुत्या प्रकरणबाधादिति
द्वितीयः॥ अत्र बाधेनोपपत्तौ बाधापवादान्यलकल्पनापत्तेश्च सन्निपत्योपकारकत्वता
भावप्रकरणात्सहे हेतुत्वात याजेऽजमानमंत्रवत्तुप्रत्ते मनुष्यधर्म इत्यपरः॥ अत्र प्र
वेपसत्रषकर्मोपलेन्यथाप्येतोप्यनुक्तिसहत्वादुपेक्षितः॥ सिद्धांतस्तु प्राचीनावीतवो
षष्ठ्यापत्तेस्तत्सन्निव्याहारस्मकवाक्यानुरोधात्षष्ठ्या मनुष्यसंप्रदानकप्राकरणिका
वाहार्यदानपाकादिय स्योपकारकत्वरूपसंबंधपरत्वादुत्साद्दुक्ते विधसंबंधे
न मनुष्याणां पत्वं संभवति हि प्राचीनावीतस्यापि तत्रैवस्य प्राकरणिकप्रासतीत्रे पनि
न सं नागत्वास्यिनु रेशप्रकप्राकरणिकमांगत्वं अतस्तस्य सन्निव्याहाररस्यापितत
स्पर्वाधपिवसमास्याप्यनुग्रहेता भवति॥ इतरथातस्याग्रुणभूतकर्तृ प्राचेवानया

भा॰टी॰
५८

नकर्तृत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न युक्तं पुरुषधर्मत्वेत रनुपपत्तेः। न च मन्वस्मते पि रत्नस्य
प्राज मानत्वात्कथं समारब्धोपपत्तिः। निवीतस्य तदुपकारकत्वेनाद्यं युक्तं केनापि तेन र
न्नोपकारासिद्धेः। प्राकाद्यधर्मत्वमेवकार्णांक्रियातामिव न दोषः। अतः सर्वप्रमाणाभावात्प्रा
करणिकमनुष्योद्देश्यककर्मांगमित्येव सिद्धान्तः। यत्तु मूलोक्तमांत दर्शि द्धांततत्वेनोपन्यस्तं
तद्याहिवाकारस्यमुद्रमनुष्यप्रधानकर्मादि ष्याद्रिक मांगतयाविधिः। न च तदुपस्था
पकाभावः। मनुष्यपदस्य लक्षणायामतेकादिमनुष्यपरत्वेन तत्प्राप्त्या स्पष्टं तत्कारणाति
व्याहरुपाष्ठितिसंभवात्। अतस्तु तत्पदयलत्वन्यनाद्यीति। तद्धर्मावाधस्याम्नतेष्व
पयाहितत्वात्तसनकादिपारत्वस्येतेन वाति व्याप्तियस्थिते स्वामि च मितत्वाभावेन वल
मशक्यत्वात्प्रकरणासमारभ्ययोबाधे प्रमाणाभावाच्च। वाचितात्वेन च सिद्धांतनिर्ध
मस्यानावश्यकत्वाद्स्य यूपस्यवान्निककर्त्तासिंपत्वाभिधानाच्चेपेक्षितं। अतः प्रा राम
करणिकमनुष्यप्रधानकर्मांगत्वमेव सिद्धान्तः। वस्तुतस्तु नायं विधिर्वाक्यभेदापत्तेः। ५८

पितृत्वपवीतविधेर्विशेषः प्राचीनावीतवत्ताय्याद्धनिवीतप्राचीनावीतेतत्तत्प्रधानकर्मकत्व
संबंधेन मनुष्यपितृसंबंधिनी उचितेन तथोपवीतमपि देवसंबंधितया। अतस्तद्देवसंप्र
दानामासयोः प्रशस्तमिति स्मृतिः। अपवादे तत्तच्च वक्ष्यमाणवचनात्तु शास्त्रे अत्र तु देवता
दुपवीतमेवेति स्मृतिः॥ उपवीतं॥ तदिदमुपवीतं सर्वकर्मांगमस्ताग्निहोत्रे प्राचीनावीती हो
तुरुपेघ्नमोपवीतीति हि देवेभ्यो हरहुयतीति श्रौतवर्गवस्या सांपज्ञोपवीतानुवादः। इति गस्यप्राप्त
आदेवतत्सर्वोदयंताग्मकल्पात्। विप्रत्वे च लेवदर्शपूर्णमासस्थायानवादानुपपत्ते स्वा। दे
वोत्यपि वैतृमहे वृदेवस्यहारीका हाहने देवदत्त्वाभावेन दर्शपूर्णमावत्वाभावेन तदनुवा
दानुपपत्ते स्वाभावी र्वात्वेतु केनेसंस्कारकोपवीतस्य वैद्देवस्याग्निहोत्रप्रयोगगात्वे
नतदाहनेपि प्राप्त्यैरनुवादस्य यत्रिवितिप्राप्ति समित्कृष्णां संभवे विप्र[illegible]नुवादस्यापि
व्याप्यत्वोसकृ तिविक्रसमिप्राप्त्येण च मात्राप्येपि देवतावकत्वसत्वादनुवादेशस्य प्रवे
शणादर्शपूर्णमासांगमेवोपवीतत्वं स्तु तस्तु वक्ष्यमाणवचनात्संसारगेहाद्यपि परशोपवीत

स्त्रैणं तत्त्वं स्मृत्यैवायं मनुना कृतः ॥ ॥ विधिर्वा ॥ ॥ उपव्ययत इति विधिरनुवादो वेति चिंतायां नियो
रकानित्यपक्षे उपवीतित्वं नमस्य प्राप्तत्वात् अनुवादः स्यात् तदिह स्मृत्यवनेन पुरुषार्थं तया प्राप्ति
रित्याशंक्य ततस्ततो यज्ञोपवीतिना कर्तव्यमिति स्मर्यते तस्मात् तत्पक्षे नापि प्राप्तिः हुडाव
नीया । यदि तु उक्तवचनेनांगत्वेन तन्येषु स्मार्तप्राप्तिश्चिता यत्नेयं श्रुतिरवप्रापयितृत्वेन प्राप्त्य
र्थं रहशेषरमात्कत्या सद्विधानमित्याशंक्य ततस्ततो यज्ञोपवीत्येवाधीयीत यजेत या वे
जेदेत्यादिनेत्तरीयकस्मृत्या सर्वयज्ञार्थत्वेन यज्ञोपवीतविधानात्तस्याप्राप्तिस्तत्स्मा
पि प्राप्तस्य पक्षे विधानानर्थक्यापत्तेस्तेषां सर्वेषां वचनानामनर्थक्यं ततः क्रत्वर्थत्वे स
पमुख्य यज्ञोपवीतविषयत्वाद्वा सोऽविस्मा सरूपगो यज्ञोपवीतस्यैवाप्राप्तस्य रहशेष
रमात्कांगत्वेन विहितत्वात्याशंक्य ततस्ततो यज्ञस्य प्रसक्त्या स्मृतिनेवासो वा रहितानि उप
वीय रहितानां वा जपहुहातेव च तस्मात् यमामिति यज्ञोपवीतमतः दैवं वियतास्थीत प्राचीनावीते
सवीतं मानुषमिति वचनेन तस्योम सर्वयज्ञार्थत्वेन प्राप्तत्वाद् अनुवादः स्यादेवापरहशेषरामा राम ४९

समुत्पत्त्यर्थं इति प्राप्तेः यज्ञस्य प्रसक्त्यादस्य नेन फलाधिकारजनकगुणाधिकारद्वारकत्वेनास्य
न प्राप्तिहोमवत्सर्वयज्ञांगत्वावगतस्यानावश्यकत्वप्रतीतेरावश्यकत्वार्थं रहशेषरमात्मामस्यो
वीताभिन्यासविधुरपक्षेऽव्रत इव शिष्टाः अपि वाससो विन्यासं विनापि कर्मांतरागम
चरंति तापश्चापि वपनस्य तिवाकर्य यज्ञोपवीतस्यैव तस्य वाकयशेषः सन्निधानादिव्यतन्त
पापसमस्तेन तेन वासो विन्यासस्यवाद्दलोधिकाराथविधीयत इति नहि षः नस्यैव
स्तत्रस्य यज्ञोपवीततः स्मरणैव सर्वयज्ञार्थत्वेनाविधीते यं वेचश्रौतप्राप्ति
नेमिथ्या स्मिन्नरमपि रहशेषरामासांगत्वेनोपव्ययत इत्यनेन विधीयत इत्यपि के चि
ता निवीतादि समप मिथ्याहाररस्यामयन्नपूरस्मिन्नायकस्यतुल्यत्वान्नु वाससो विन्यास
स्वावत्रनियम्यत इति युक्तिमुत्पश्यामः सर्वथोपव्ययत इति विधिः रहशेषरामासविधि
बहिर्भूतत्वात्तत्तस्मात् वक्ष्यानुपपत्तेरिति सिद्धम् ॥ ॥ ॥ सव्यं वा ॥ ॥ प्राचेऽप्रो वा वाको ना
मिहायजीवनस्य निमित्तत्वाद् ग्रामेऽपि वचनेनोव रा हा वधि मायं प्रातःकालेमरता

मी॰ त॰

त्वं नित्यत्वेन विहितोग्निहोत्रप्रयोगोस्मृताग्निहोत्रं तस्मिन्नस्मृताग्निहोत्रे प्राचीनावीती दैव
ये यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो देहपतेस्युवेनस्थ तेन दैवाग्निहोत्रे किं यज्ञोपवीतस्य विधानु
वादो वेति चिन्तायां स्वरूपेण प्राप्तस्यापि ब्रह्मसूत्रस्य श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिफलकत
या विधिर्वोत्सो विध्यासंरूपस्य वा नियमार्थं विधिरिति प्राप्ते प्राप्तं तावद्रूपं वदन्ति
ध्येवितांततराभः तु देवतो चानैवेव यपुरोदेवो दर्शो स्तांदेशिगागनो महतीयादिति श्रुतेः
येपुरा दर्शो स्तुदेवका यो देवैवं विधिविवाचकपदध्याहारेण पदवेवद्विधिःनच
पुराणवक्यविशेषणत्वविशिष्टोदेशः देशिणाद्ववत्त्वात्। ताग्निहोत्रविधायकप
दे वो देवत्वस्य जीवदेवस्याप्यामेव प्राप्तत्वेनाविशेषणत्वात्। नियतत्वेन पुराण
वाक्ये पक्षप्राप्तस्य ब्रह्मसूत्रानञ्जनेति प्राग्गाग्मारापुरगम्यागाचेति सामान्यप्राप्तस्य वा राम
दरोगत्वप्राप्तेर्विध्यानर्थक्यमितिवाच्यायनुष्ठेयानियतप्राप्तस्य दिनं नियमं तद्वि ५०
धानोपपत्तेः। अन्यथाप्यस्मृतिमूलत्वे तस्कृते देवविज्ञानत्वेद देवाद्यपविज्ञादेशमुवत्वा

स्याहवनीयेनु कुर्यादित्येतत्त्वामातेतिप्राप्ते यच्छब्दस्य वर्णात्मूलस्य विध्यभावाद्विधेयं तौ
रुवाकालात्वानापविधिरपितुप्राप्तत्वात् तच्चयदपिसितो देशपाविशेषसमर्थकरवेतस्य
वादः॥ ॥ सिद्धान्तः ॥ ॥ हिशब्दोपवेधात्विध्यन्तेदेव वाक्यत्वाद्यपमापिनिवीताधिकरणी
नावीतत्सुयर्थः॥ अतएवापव्ययतउतिवहानर्थकाभावादपिविधिकल्पननिरस्तय
ज्ञोपवीतपरवाच्यब्रह्मसूत्रस्य चरमस्यैव जीवदग्निहोत्रे प्राप्तत्वादेचितत्वादिना स्तु
सुपपत्तिः। वासोविन्यासरूपस्यापि वान्यनियमे नोक्त विषयाजीवदग्निहोत्रे प्राप्त
त्वात्तसुपपत्तिः। यदितु नियमेन तत्प्राप्तिस्तु तावाव रूपकी श्रुयेस्यतेततः सन्निहिता
समवाद्दिघ्रुवरंशपूर्णा मामादित्यस्यैवोपमनुवादस्तु त्यर्थानानुपपन्नः। बहव च
नेतु प्रकृतिविकृत्यभिप्रायाधिकृतरूमेव। विधिस्तु॥ मृताग्निहोत्रादेवाधसामनिधि
धास्यनतु देवेतुयो हि देवेभ्यो धारयतीति श्रुते नकिं मुपाधारतां देवाग्निहोत्रे विधी

भा॰तं॰ यतेऽतः प्रमाण्यनुवादश्चेति चिंतायां हि शब्दस्य वर्णादिध्येतरैकवाक्यत्वाद्योपपत्तिसिद्धमनुवादत्व
५१ वैस्तुल्यत्वं नच प्राप्त्यभावः मनुष्यस्य ऽग्निमिधमुपसंगम्य ह्यानुऽक्तेतिवचनेन स्वर्गाऽस्मादधिक
राणत्वप्रतीतेरुपरि श्रवणाभावे विधितन प्रतिबंधकत्वरूपतरयोगादुपरिभावस्य प्रा
प्तेनचसमित्सुगंऽऽयोरूभयोरपिकृता यद्वादुतपत्सुच्यतिसामिधेनीस्तद्वा ऋषीतिवचे
शार्थत्वावधारणात्तस्मन्या सामान्यमात्रेल प्राप्नोतिके षांचिदुक्तेपुत्रेकृतार्थयोरमा
गिभाषाभावे पित्र्यधिकरणात्वेनेव रथकारस्य स्वत्वं कऽऽस्य ऽशत्वोपपत्तेश्चातोऽनाप्य
नुवादश्चेति प्राप्तेः मनुष्यस्यानंताद्वृहस्य गाधिकरणात्वहस्ता रेवत रधिकरणात्वात
उपशब्दवैयर्थ्याद्वा नाप्युपदश्वार्थे सामीप्ये मनुष्यस्य मीप्यप्रतीत्याऽग्नेनाधिकरणत्वा
नुपपत्तेरतः सत्यमीमामीप्यप्रतियोगित्वमात्रेल साम्यत्वात्कपवितसामीप्याधिकर
णत्वमेव पिवासमिरधिकरणत्वस्य प्राप्तत्वान्नोपरिभावानुवादः अचोताहि शब्दप राम
रित्यागेनैववायुकता मपिसंभवात्रेवाग्निहो। त्रेऽऽपरिभावनियममविधिरिवल्कतस्तत्रानियत ५१

प्राप्यापेक्षाकत्वसंभवे हविरुभयत्वान्विद्धावपमेयंपीक्षारस्यापुत्रक्त्वाद्रस्यार्थंसा
रत्वमेवा गीकृत्यसिद्धवन्निर्देशाम्यानुपपत्त्वाविध्युतरस्यैवाप्राप्तनियमपूल
कस्यवत्स्यनेतिपुत्रेवस्तुतस्तुमन्द्रेति धाप समिधमनुद्रवतीतिन्यायसुधाकृतोऽभिम
तवचनेनोपरिभावस्यापिलक्षणतात्पर्यमाहक प्रमाणाभावेन प्राप्तत्वादेतद्वच
नाभावेकृत्वांदतपरधिकरणमितिध्येयम ॥॥ शिवभागस्तु ॥॥ सोमे प्राचीनसं
शंकेरोतीलेतद्विधिशेषप्राचीदिवात्र भजेतरसिसांपितरप्रतीचीमनुष्याऽ सेषी
रुराऽस्यप्रस्तुतः तत्र मनुष्यसंयुक्तेनिवीताधिकरणावरोऽवराधिकरणावद
विधित्वेनिरस्तमपिपूर्वाधिकरणावन्मनुष्यकर्तृत्वावेदिकके मंत्रीदावादिगत
रस्युवस्ता मामविशेषादिवचनेन प्राप्ततयाप्रतीच्याश्च प्राप्तेर्लौकिकेचवक्ष्यमाण
प्रतीच्यानियमप्राप्त्यभावाद्विधित्वेविधिकल्पकल्पवेतिप्राप्तेरहप्रतीच्यामनुष्यसं

भा॰ रत्न॰ बंधमात्रेण हानेपि कर्मविशेषानुपादानात्सर्वत्र विधानस्य लाघवेन निरस्तत्वाद्वस्य
५२ मेव त्रियायक्तो प्रतीचीं दिशमभिमुखत्वं लोकेपरिद्धा पासिद्धेता दृशान्ति पागात मेवम
नुष्यप्रतीचीसंबंधं गृहीत्वा तु पुपपन्ने नोति दिक्काविधन्तर । कल्पनं प्रमाणाभावात् उप
रिहोत्पत्रं तु देवानि होत्रत्वावच्छेदेनोपरि भावस्य वातानू स्यवा प्राप्नत्वेन विध्यंतरम्
त्सनया देवामि होत्रागता मेद्धारमानुवादेनोस्य पृ भावविधिः अनुमितवाक्यत्वा
त्तेन विशिष्टा देश इतिवेषम्य ॥ ॥ परस्मिदिति ॥ दर्शपूर्णमासयोः पर्वप्रतिलुनानी
ति विधेयं सरूपादितं तद्देवानां यद्वतरा तन्मनुष्याणां मध्ये लोपितराणामिति यो वः
तथा सोमेपर्न्न रां तन्मनुष्याणां पूरुषयर्वं धस्त देवानामिति उपरि विताः स्क्तीतास्म
विधेः तत्पातेवेव नवनीतेनाभ्यंगुः इत्यस्य पतं देवानां निःपक्के मनुष्याणामिति तात
पर्यदर्शपूर्णमासयोरपि दृहताभ्ययपितव्यमितिविधेयं विरोधः सनैर्नेतद्वति । राम ५२

अत्र मनुष्यसंपृक्तेक्रियाविशेषस्य लब्धवनादेरुपादानात्तत्र चलोकिकेलवनत्वावच्छेदेन
तस्वादिगुणानोनित्यप्राप्त्यभावाद्विध्यंतरकल्पनयातत्र तद्विधानेन च पलकल्पना । तस्मुष्येवा
दो मनुष्यराजन्या गातुदत्त्वादेनयनं रक्षितादीक्षितपर्वमन्त्रे दत्त्वादेनच शतत्रात्तस्य अग्नीका
नातः अन्यथा तत्रतस्मतीर्नातत्रेरथ्यं वा रत्नीतविधिमूलकत्वानुपपत्तेः यो विरोधइत्यत्र तु वि
रुद्धनिर्धनीति देवतां मधु सर्पिश्च धृत्वा प्राप्तत्वादिध्यन्तरकल्पनायाने व किंविद्धा धकमिति प्रा
प्तेपरुविहितमित्यत्र इतिपरस्य वैदिकलवनपरत्वात्तदेसनुषंगोत्तरथ्यपरत्वे विकल्पप्रसं
गात्पातर परत्वेवैरूप्यायतेरनुषगायोगेनाध्याहारावश्यंभावापत्तेरिति पश्चद्योगे
न च लोकप्राप्त्यया दृष्टिकांतरालवनव्यक्तिमुद्दिश्य वमनुष्यसंबंधस्य स्तु सर्वमुपदेश
प्रतीतेर्लौकिकलवनत्वावच्छिन्ने स्त्रतरात्वस्याप्रतीतेस्तस्य च तद्धर्मो नित्यप्राप्त्यान विध्यं
तरकल्पनं नयनं दक्षिणादीक्षितपूर्वमन्त्रेः सर्वं हित मनुष्याञ्जनदत्त्वत्र तु मनुष्यनेत्राञ्जनत्वा
वच्छेदेनैव मध्यपूर्वकत्वस्य तत्स्पर्धमुपादानात्तादृशस्य च नित्यप्राप्त्यभावेनादेविकल्पः ॥ची

भा॰ तं॰
५२

मितिविशेषणापारशास्यहिंसात्वयेमुपनंतारशास्यनिलत्वरप्राप्तौनिषिद्धत्वेनैकान्यत्वात्अत्र
वयेविधुरधइत्याहेविद्धधत्वान्नराधर्मत्वस्यकर्मानर्हत्वफलकानिश्चितिसंबंधमात्रस्योक्तेस्त्वानिध
यासंकीर्त्तेनानिश्चितिसंबंधस्यचतयज्ञेनिवीतिरित्यत्रीत्याहीकर्मानर्हत्वप्रयोजकत्वावगतेरत्वे
स्यापंवोक्तिवशितार्थस्यप्राप्त्याभावेपिप्रतिविरहान्निश्चितेरप्रोक्षिपतित्वेनरेवानहेभप्रकृत
स्यप्रमाणानंतरप्राप्तत्वाच्चनविधिकल्पकत्वानन्वयंरेवतातद्विनोपनतस्याप्राप्तत्वाद्विधि
त्वेत्योननिरूपेसंबंधसामान्येनापितदुपपत्तेः अतोनेतेविध्यंतरकल्पकाः॥ ॥अवकृता॥
ततश्चैतत्प्रकरणस्यापिविधिप्रतिषेधविशेषाः समिधोयजतितनान्तंवर्हिस्यारयः किंमुद्ध
पुरुषधर्माउतक्रतुयुक्तपुरुषधर्माउतमुद्धक्रतुधर्माइतिविचारः॥यद्यपिचप्रतिषेध
स्यपरोद्देशप्रवृत्तेरूतिकारकत्वेनविधेयत्वरूपमंगत्वमेवदुर्वचंप्रतिषेधपरार्थत्वान
वर्त्तेनापावरनानुरूललक्षणभावस्यवासंबंधांतरेणक्रत्वंग्यपित्वेपिनिमित्ताद्धिवत्क्रतिकार राम
कत्वाभावात्उपकारकत्वव्याप्यस्यांगत्वस्यव्यापकाभावेअसंभवाच्चाप्रतिषेधस्यचरमो ५२

स्तुकर्त्रंगत्वपुरुषांगत्वेअविहितत्वाद्वक्तव्याद्विवरणायासो॥अतोंगत्वासंभवाद्वक्तद्विशेष्यवि
चारासंभवः तथापिप्रतिषेधस्यपुरुषार्थत्वेनामपुरुषनिषेधत्वसेवापद्मनकक्रियाविषयत्वे
नैतुसंबंधिपुरुषगतापोयपत्तासंपारकक्रियाविषयत्वंचक्रतुपुरूपुरुषधर्मत्वंक्रतुगत
वैगुण्यापारकक्रियाविषयत्वमुद्धक्रतुधर्मत्वादिरिहेनयत्रप्रतिषेध्यक्रियाविशिष्यशा
स्त्रेणविहितापथाप्राहेतोराहरणेप्रवृत्तेतत्राविशिष्यविहितायथागोशीजनहननस्तेत्र
प्रतिषेध्यषोरशिष्यशीजनहननाभावेपिक्रतोःफलजनकत्वमिसत्वेपदनिषेधेनाप्येपादु
क्रेविधार्थानुमायकत्वेनैवप्रतिषेधस्यक्रत्वंगतेतिध्येयं।अतएवगौणामुख्यसाधार
णोपनोगत्वमेवाध्यायार्थइतिलक्षणसंगतिः।तत्रमत्स्यपिभावार्थाधिकरणोक्तन्याये
नभावनावाचित्वेआख्यातस्यकर्मापिवाच्यः।एकत्वादिवततत्स्यापिप्रतीतेःकर्त्ते
ह्विह्विपेतत्पत्रेस्त्रकर्त्तेतात्पर्येतरनुकर्षणायचकारपुत्रेनलकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्य
इत्यनेनवकर्त्रेकर्मभावानामप्याख्यातार्थत्वस्मतेस्त्रावेत्कपवतीनिवेत्राविहपरसामानाधि

भा॰त॰ ५४ करणत्वाद्वेवां स च भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्या एवं च त्वादिविदेवपद्यपि भावनांप्रति
विशेषणत्वेनान्वीयते तथाप्युपात्तत्वान्न ह्यावकपरं तु मा च कल्पनपातदुपकारस्यैव
यां भावनाकर्मणा विलंबितप्रतीतिकत्वात् । इष्यते च गुणत्वेन प्रतीतस्याप्यपेक्षानाकांक्षा
यां प्राधान्यं यथा पशुपुरोडाशादेर्देवतादेः । विधिनिषेधयोरपि स्वरूपेण तेनाभिध
ता धनत्वात्सेपाद्वेरेमेवयुक्तं । अत एव विधिस्थले स्वर्गो निषेधस्थले च प्रत्यवायपरिहा
यापत्तेः समानाभिधानविधिश्रुतिप्रमाननुकरूपकारकप्रकरणात् । एवं च यद्यप्याख्या
ननकर्तृत्वाभिधीयते तथापि भावनया प्राप्तस्य प्राप्त्या तेन लक्षितस्य च तस्यैवोपास्थि
तत्वात् इत्थं कल्पनेन मे दोषः । अत एव मध्यवत्प्रकरणाबाधेन श्रुद्रेपुरुषधर्मत्वा
वगतेस्तत्सावान्तवदनप्रतिषेधस्योपनयप्रकर्षस्तिद्वके । स्वार्थान जेवेदनप्रतिषे
धस्यापि इदमेव स्वलमिति वप्यमयपदेः । हितीपक्षस्तु सत्सपि पुरुषप्राधान्यावगमेत्विंग राम ५४
प्रत्यवायपरिकल्पनापेक्षयाकेनुगतफलाधानेनोपपत्त्वा पोऽपत्वरूपहंस्कारस्यैव प्र

करणावगतस्य क्रत्वपेक्षितस्य कल्पनेऽयुक्तेः । अत एव जडस्य मानमेव च वेदेवैयां क्रत्वनुयुक्तपुरुषध
र्मत्वं तदा च प्रियं वचनात् तं ब्रूयादेष धर्मः सनातन इति स्मृतेः सनातनत्वमहतो न सार्वकालिकवि
षयत्वावगतेरेतन्मते क्वापि सम्भवेन सतलांतरावश्यकत्वात् सर्वदा चावान्तरवर्ज्यं यतः क्रतावन्तप्र
सक्तेरभावात् अनुवादस्य वाच्यत्वात् अस्तु वा पुरुषार्थप्रतिषेधेन पुरुषस्यान्तवदनेपत्यवायबो
धनोपक्रतुवैगुण्याधायकत्वेऽप्रामाण्याभावाद्यप्रत्यवायसोऽप्यपि क्रतुसमुरागकर्तुमिच्छत
स्य व्रीहि नियमस्येव मुख्याऽसम्भवत्येव यथैवायोगेन्तप्रसक्तिरितिक्रतुप्रकरणात् तस्यापि निषे
धस्यापि विधायकत्वे अत एवात इति कमेत्रोतन्प्राय च्छिवन्तप्राप्तिस्वफलमिति प्राप्तस्यैनानुवा
दः क्रत्वनुयुक्तपुरुषधर्मत्वे तु न किं चित्समाणामस्ति यद्यपि तावत्क्रत्वाय्यः स्यात्तथापि
तस्य वैरूप्यमाणाणैरत्यागुणत्वेनोपादानात्तावदृक्तस्यैव प्राधान्याप्रानापि परंतरकल्प
नया वैमध्यादिवत्कर्तुः पुत्रोऽपि च तिष्यपोमवश्यप्रकरणालेचनेक्षिपमाणेऽतोरूप
स्थितत्वेन तदन्तसाऽप्यपैवेगुणपरिपालेवप्रवर्गपन्यायेन कल्पितु युक्तत्वात् । अत एव

त्पयश्च पुरोगशाहेतुदेशांशस्य रूपविधया देवतात्मारत्वात्वाद्योपकारकल्पनात्तत्समन्निपत्ये
पकाराभावाय परंपरांगीकरणमप्यदोषः। उंजन्यमानमन्त्रेतुवक्ष्यतां प्रकृतेतु समभिदा हृदयकृता
पूर्वसाधुनीभूतपुरुषोद्देशेन प्रकृतकेतुफलाधानयोगपती संपादकतया विधानेगोरवाप
त्तेलोघवात्प्रकृतापूर्वसाधनक्रतुगतसाद्गुण्यसंपादकत्वमेव समभिव्याहारेणा। अन्नतवरन
५५ स्यवतहतवैगुण्यसंपादकत्वा। अतः शुद्धकार्त्तुधर्मनमेवकर्त्तृत्वोच्यत्वपसंपिशुक्कं। वक्तनुनन्तस्यवा
च्यत्वं। प्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेः नत्वादि आख्यातेनावक्तृत्वेनैकत्वादिकं प्रतीयते त्वादि नारान
त्रानेकार्थत्वाधकपरं सर्वत्रैवेकत्रशक्तिरयत्राक्षेपादेर्न्यथितथैवार नरथ्यानेकशक्तिकल्पनापत्तेः। न
त्रचनियामकाभावादन्यायं प्रधानेनगुणभूतस्यलोकव्याक्षेपरशेनावधानमत्तावलिप्यामकं। तद्वयपत्यस्त
प्रधानतिनाभावानैवमानयपाल्यमात्मकरेनाहिनाम सुसलरूपस्य कर्तृरेवप्राधान्यावगमादाच्यात्वेनतन्नेर्ले स
गाहिनापितत्वतोस्युपपत्तेः। एवमाख्यातेनभावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्या भावनायाएवप्रधान्याद्याच्य
त्वेनाश्रयस्य अन्नानभिहितत्वे अभिहितत्वाभावं। तच्छनतिद्धाहियाच्यत्वंतस्मातिप्राप्तत्वमात्रेचा। ५५
नथालेपावकेनगम्यतेचैत्रेणाभुक्तामगम्यनेत्यादौतन्तीयापत्तनापत्तेः रूपत्वमयेनकर्तृत्वपानत्वानत्वो

प्रत्ययेनसमानसमानकर्तृकत्वोक्त्याकर्तुरुपाहनाद्यानाप्यभिहितसंख्याकत्वं चैत्रेणापक्वे
इतिवच्चैत्रेणापाचक इतिप्रयोगापत्तेः। सुहैवल भग्णापत्तेश्चाविषयवःसोपिसंवर्धस्वयंवेतम
सांतेस्मादेसांप्रतमिति निपातेनयुक्तत इति क्रियाभिधायके संख्यानभिधानाद्दृश्यमेति
द्वितीयापत्तेश्च। अपितुपदइतिकारकेंस्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेनच सापतिपादितत्वं।
अभिक्तिचेदैवेत्रःपचतिओदनं पच्यतेइत्यादौचैत्राद्वितिकर्तृत्वकमित्यादेर्निरुक्तप्रत्यनप्र
तियाद्दनातो पाचकेनगम्यतइत्यादौ च कृदुपात्तस्यपुरुषस्यागमनक्रियैवान्वयिनीनतुपा
कक्रियातस्याप्यवतस्मिनन्वयात्ततद्वितवकारकंनकर्माख्यातेनाभिहितमितिपुत्तेवत
त्ततीया॥ एवंचैत्रेणात्यस्यभुजिक्रियायामनन्वयादुमनक्रियायामेवान्वयांगीकारा
त्ततीयोपपत्तिः। मयैवयत्कामयेवभुज्यतइत्यत्रतु यत्कैस्ननेनकर्तृरूपात्तत्वाभमये
त्याघातत्मीतीया। अपितुआत्मानमात्मनावेत्सिअनेनजीवेनात्मनन्तुप्रविश्यनामरूपे
व्याकरवाणीत्यात्रिवत्कारणइतिनकाचिदनुपपत्तिः। पक्कोदनोभुज्यतइत्यादौतुपक्विधातोः

भ्रा० तं
५६

कर्माकांक्षायां द्वितीयांतो ऽन्यपदाध्याहारेण वाक्यपूरणं न हि घानक्रियायामुक्तस्य का
रकस्य गुणभूतक्रियायामप्युक्तिरिति नियमे प्रमाणमस्ति येनाध्याहारं विनापि वाक्यं सम
र्थ्यंत । तथात्वे ओदनं भुक्त्वा शाकं पच्यते इत्यत्रापि पर्यनानुमतत्वेन क्त्वार्थे कर्तुर्बुद्धिस्थत्वादो
द्वितीयापत्तेर्योगानायतेः । यदि तु उक्तप्रयोगेष्वनध्याहारो मयैव पक्तव्यमेव भुज्यते इत्यत्रैव
कर्त्तर्येवाख्यातं तीण्वकैर्व्यभिचारो मुक्तत इत्यत्राध्याहारो गौरवं तदा उक्तनियममंगीकृ
त्य दोषस्य परिहारस्य वचनात् क्त्वांतस्य भावस्य पूर्वकालत्वसमानकर्तृ
कत्वसंसर्गेणोत्तरक्रियायामन्वयो ऽंगीक्रियते तदा त्वेऽपि दोषः तदेकत्वान्वयेऽपि प्रधान
क्रियाप्रतिपादकेन चन्त्रस्य प्रतियोगितत्वमनभिहितत्वेऽभावो ऽनभिहितत्वे च तृतीयाद्वि
तीयापत्तिः । वस्तुतस्तु भूत्वा गौतमन्येनेकपक्षीयं शौधयन्त्र अधस्ताद्वाच्यपंचमपक्षे कर्तृकर्मा
देरनभिधानापत्तेः । अत्र स्वयं पचनक्रिया विशेषाधानापायकं तथैव च ददत्वादेर्नाम
होतुविशेषणान्यायः इत्यादिको ऽस्तु मे ऽन्यत्र तु नैकवाक्यत्वमिवाध्याहारापन्नेति ॥ राम
५६

कर्त्रेव शक्तिः । ननु कर्त्रादेरैकात्म्यं तिस्तत्रायं काचेकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमि
ति सूत्राच्छास्त्रात् लः कर्मणाख्यादे कर्त्राकाङ्क्षता । अत्र हि द्वयेकयोरित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः ।
द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा द्व्येकेष्विति वक्तव्ये वचनापत्तेः । तथा च कर्त्रादेर्वर्तमाने पुरुषैक
द्विबहुत्वात्काद्देशस्य तिवादेरेकवचनादिनिमित्तं वीति सूत्रस्य स्वार्थः । ननु कर्त्रादेर्लकारशक्ति
रिति नवैवं कर्त्रादेरनभिहितत्वात्तृतीयाद्यापत्तिः शक्त्यानभिधाने ऽपि लकाराभिधा
नादिति अत्र वदन्ति । एवं सति लः इति षष्ठ्यन्तं तिवादिबोधितवाच्यप्रथमांतस्थानद्वयात् । अत स्व
लस्येति सूत्रे वैयर्थ्यापत्तिः लादेशभूतशानजादेः कर्त्रादिवाचित्वानुपपत्तिश्चानन्तक
र्त्रादिकृत्स्वनेनतद्वाचित्वात्तथात्वे पिकर्मणि भावे वा कर्मकेतस्यापत्तेः सज्ञातरविषयत्वात्
अत एव स्वपरिहर्त्तव्यं । लः इति प्रथमांते कर्त्रादेर्वाच्येति नत्वेतावता तस्य वाच्यत्वं । लाघ
वेन त्वस्यात उत्पत्त्यपेक्षशाहत्तस्यं विषयत्वेन शक्त्यंशे तथापाठकल्पनात्तु बाधा
भावादेनैव सिध्यतीति सिद्धमाख्यातेकर्त्रादेर्वाच्यत्वं शानजादेश्च वाच्यत्वमिति । अस्येति सूत्रस्य

भा॰ टी॰
५७

वस्तिबाह्यकर्तृकर्मादेर्लक्षणयापि तत्प्रतीतेः अत एव यत्र न किंचिद्बाधस्तत्र नियामकं तत्रैव
वक्तृवक्तृत्वादेर्वाचो हितविशेषणान्यापद्यत्वादेकोक्तेः शुभे ॥ पत्र तु नैकवाक्यत्वमि
त्यनयोर्हेयत्वातिरिक्तैव शक्तिः नन्वकर्मीयातुस्तिस्तत्र प्राचः ह्येकपोद्विवचनेकव
चनेबहुषु बहुवचनमिति संख्याशास्त्रेणालेः कर्मणाःसारेकवाक्यता अत्र हि द्वित्वे
योग्यत्वमात्र प्रधानो निर्देशः द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः अन्यथा ह्येकेष्विति वदेवचनापत्तेः
तथा केतंकर्मणोस्त्वादेशत्वविधायकस्यन्वैयर्थ्यात् अतः कर्तुरेवाव्यत्वाद्वाव्यत्वेपिवा
धान्यत्व हारकत्वादनके तु श्रुतमुरुषधर्मत्वाः एतेन लक्षणायातस्योपस्थितत्वादेवतत्व
त्यनेतिनिरस्तं प्रयोजनमाद्यपक्षस्मान्नैष्प्रायाद्वैतत्वे कृतु पक्षे पुरुष धर्मत्वेफलितसंस्का
रकत्वायजमानेनैव विधिप्रतिषेधार्थं सपारंनेतुसमाख्यया धूर्यं तुनियमः अदृष्टेन
तु धर्मत्वे तु विधिश्रुतिसंभवे तयानियमः निषेधे श्रुतुतस्मान्नियामकत्वासंभवात्के
तमात्रेणावज्ञोपितव्यमिति ॥ ॥ अहीनवत ॥ ॥ ज्योतिष्टोमे तीर्थस्नातितीर्थमेव सजातीनां राम ५७

भवतीत्यत्र तीर्थस्नानस्य प्रकरणाद्देवपूर्ववदारादुपकारकत्वं प्राप्तमयपुरोडाशन्याये
न दृष्टरूपमलापाकरणार्थत्वलिंगेनश्चाधिनाक्रतु पुरुषधर्मत्वेते सुखहातपसोप्रा
वेशपत्निति अर्थवाद्याश्रुतिः स्मातसंकीर्तनादिह्यायाश्चापयमनियमपारज्ञहरूपायाः पु
रुष संस्कारकत्वमापहपातंहीन्नपतीत्यादिनास्यष्टत्वादपिस्नानस्यकृतुपुत्तेपुरुषधर्मत्वं
अतएव कर्तृत्वांशेवैयर्थ्यादनुपयोगोपिफलाधानांशे उपयोगात्कल्पनादृष्टपाजमानत्वमि
तिस्पष्टत्वादेवंदमूलेतु रातृत्तमापनविचार्यते दर्शपूर्णमासयोस्तु जंजप्यमानो नुद्रयाम
पिरप्रकृततृइतिधारणापानावेवात्मं धुत्तेइतिश्रुतो मंत्रेकिं अदृष्टक्रतु धर्म उत अदृष्टपुरुषध
र्म आहो क्रतु पुत्ते पुरुषधर्म इति चिंतायां पूर्ववत्सु रूपस्पशानवोपात्तस्यलपेसर्वप्रधानम
तांपाभावनायावैत्राश्विद्धिशेषमात्वे नोपारानास्वत्वं न्यायेनप्राधान्यकल्पेनानुपपत्ते
ले मात्राहेत्वाः क्रियापाइत्यनेनानुवचनक्रियायालक्षणत्वेनावगतस्यजंगमाण्यभाव्यत्वा
दिनालक्षणावायाणाद्विमित्तत्वप्रतीतेरुदेभायानिमित्तेनुवचनमेरनहोमवदारादुपका

भा॰ तं॰
५८

स्यं शानजुयात्स्कर्त्रीत्तु स्वार्थं प्राप्नुतादनुवाद्यं वस्तुतस्तदनुवचनस्मादुपकारकत्वेन मा
स्यया आश्चर्यवत्वापत्तेर्यजमानान्यपुरुषकर्तृभायामपि तत्कर्तृत्वे मंत्रपाठापत्तेः शानजुक्त
जं भावकर्तृकत्वानुवादानुपपत्तेरेव श्यपदे भायाः पुरुषविशेषवाद्यमंगीकृतस्य जं जप्यमान
कर्तृविशिष्टमनुवचनमेवाद्यं यदं विधीयते स्मादुपकारकत्वेनततम्यदं भायाः त्रिपाड
तिनिमित्तत्वेनानुपायोगादाधिकमेवास्मावषट्कारादिवन्निमित्तमित्यतिप्रथमः पक्ष
द्वितीयपक्षस्तु जंजप्यमानस्य कर्तृत्वेनानुवचनेप्रतिगृहीत्वाभिकारगुणानुरोधेन प्रधानमंता
नुवचनस्यतोपाक्षिकत्वापत्तेर्जंजप्यमानस्यापि प्रतिशब्दतो विशेषणस्यापि स्वा
रिवर्देवप्राधान्यंतत्राहि प्रधानानुरोधेन पाक्षिकत्वेपि न दोषः। पक्षपि च नैमित्तिकत्वेनका
कत्वमेवप्रथमार्थो नतु संस्कार्यत्वं तथापि कर्तृत्वस्यपक्षे समानाधिकरणात्तत्पर्यविक
रणात्वेविशेषणमेवेत्यभिमतमारुत्य युक्तं यत्पक्षे समानाधिकरणकर्तृत्वस्यैवप्रथमार्थ राम
त्वात् एवमोरुत्वरूपसंस्कार्यत्वमित्यादिविकल्पेन। एतदभिप्रायेण गौरवकारोक्तं यत्। तेअधिकारि ५८

त्वस्यप्रथमार्थत्वोक्तिरितिध्येयं॥ अतोजंजप्यमानोद्देशेनानुवचनविधानात्कारणानुरोधेनव
वाक्यसंकोचेप्रमाणाभावाद्वक्तृपुरुषधर्मत्वानवक्लृप्त्यनाद्राणापानधारणारूपस्यफ
लस्यस्ववाक्यस्थत्वेनतदभावात्तथापि वाप्यमर्थवादस्मात्तथापि प्रकरणावगतत्व
तूपकारापेक्षपास्येवस्ववाक्यायस्थितस्यतद्वाचकुपरांतरकल्पनयापफलत्वस्योक्तिपा
द्याश्रुतेः प्रकृतपुरुषधर्मत्वमितिप्राप्ते नतावत्सर्वत्र वन्निर्देशेनयोग्या
नुपत्तविवाधितत्वात्॥ अतोस्यतत्पर्यत्वेनैवाद्यमंगीकृत्यफलायेत्यादिकामप्रयुक्तेपरं
तरकल्पनयास्येवाभविष्यद्यर्थेकल्पकल्पनयाफलपस्त्वपारिकल्प्यतस्यकर्मचिकंजप्य
मानकर्तृभोग्यत्वंवाच्यंतद्यामतिफलंतज्ञानकत्वेतद्वापारस्यापूर्वंचेत्पनेककल्पनातो
वरंप्रकरणानुरोधेनकर्तृफलाधानयाग्यताजनकत्वमात्रेकल्पितत्वात्कल्प्यपितुभाव
नमित्तिकोतुयुक्तपुरुषधर्मस्त्वेवायं। फलाधानयोग्यतासंपादकत्वाद्वायाजमानइतिप्रयो
जनंभेशेयो॥ अतस्तदशेषफलामाहयादेवावेशंपुंवाहेस्वव्यमवुवनहुवंनोवहेविसोव

भात पौरुषवर्गीकमिमेपुत्रापाइतितेषु कन्याब्राह्मणायावगुरेत्तंशतेनयातस्मात्ब्राह्मणायावगुरेदि
५९ तिश्रुतोरंऽवघमनादिरूपावगुरणादिविनिषेधोपिपुरुषस्यधर्मस्यघातनारूपस्यफलस्य
त्वेकृतेनप्रकरणेनवाक्यसंकोचायोगात्॥अत्रहिआशीर्लिङ्प्रवर्तनायांवाधात्॥आ
ख्याताथोपिलक्षणयाभोगरूपानुभवोलिलक्षणोवाततमितिद्वितीयपाद्येविषयत्वं तथाचा
वगूरणकर्तृविषयेशतगुणयातनानुभवशतसंवत्सरेणावाततन्निस्तारोभवतीत्यर्थः॥व
स्तुतस्तुआख्यातार्थोऽनुभावनाहितलिङर्थेनुक्षेलक्षणायारसवाततथावत्तंप्रतिभवतशंयुरनु
भावयेदित्यर्थः॥अवचलिङुपादानेनपूर्ववद्वर्तमानकलापतीतेर्यातनायाःसाध्यत्वावगम
त्रिषेध्यफलेकामपदाभावेपितस्य॥अतःपुरुषधर्मइतिप्रस्तुराहरणमावोत्र
तएवसामान्येनशंयोर्वैरहननमपिसंगृह्यते॥पुरुषधर्मत्वंचपुरुषनिष्ठफलजनकक्रि
याविषयताभावंन्तुपुरुषस्यसंस्कार्यतयाशेषित्वेप्रमाणाभावादितिध्येयांनचकेतौ राम
अवगूरणाप्राश्यभावास्वाभ्यांस्तीकेसिद्धेनप्रत्युदाहरणत्वमितिवाच्यं॥अप्राहीयेताज्ञस ५९

संभवोतस्यापितदर्थप्राप्तेः॥अतएवकारकृतयाप्राप्त्यभावेपिनक्षिपमुपेयादित्यादिवत्क्रते
मध्यप्रसक्तप्रतिषेधस्यापिक्रत्वंगत्वोपपत्तेश्च॥अतश्चफलस्यस्यैवत्वादेवपुरुषधर्मत्वा
अत्रचार्थवादेऽतीतस्यवापहतत्वस्यफलपरत्वेऽप्येवचगादिवद्धातस्यत्वमित्यादितुस्व
यमूह्यम्॥प्राद्यावरोधात्॥॥॥दर्शपूर्णमासयोर्वैमलवद्वाससासंवदेदितिश्रुतौ॥म
लवद्वाससारजस्वला॥अस्यचप्रतिषेधस्यफलाश्रवणात्क्रत्वंगत्वेनानुपपत्तेः॥नचयस्यव
स्पेहविषयत्वमालंभ्यकाम्यान्नामपरुच्यपजेतेतिवचनेनानांलभकामपरत्वात्यरजस्वलोपरो
धोन्नरंत्वाप्रसक्तेनयागप्रयोगावकेत्वताविधानात्क्रत्वंगभूतस्यनौकिकस्यचयाजमानस्य
लिंजास्यवारजस्वलासंवादस्याप्रसक्तेःकथंप्रतिषेधइतिवाच्यं॥अस्यस्याप्रसक्तावपिस
धारणाद्व्यतयाप्राप्ताशेऽनुमतिरूपस्यतस्यप्रसक्तेः॥अनुमतरेपिपरंपरयाज्ञातुंशक्य
त्वेनतत्वाराप्रसक्तेःतुपत्न्यतिरिक्तरजस्वलांतरसंवादस्यक्रतुमध्येरागतःप्राप्तस्यअपरोध
वाक्याविषयस्यसत्तानिवृत्तस्यापिक्रत्वर्थतयाप्रतिषेधोन्नतवरननिषेधवदितिप्राप्तेमनु

भा॰त॰ ६० नारजस्वलाचर्षेदस्येत्यादिरक्रमपरो मेऽप्रदाने मोक्षे च परेमिरमिवीमिति तैर्वे हविषिपि
मेवातदुहृत्यपघापधमिसुस्कातामप्यपनयेन्नतदित्यनेनरजस्वलामात्रस्पर्शे देवके
मात्रेवाकोनस्याद्दुष्टकारणाबाधित्वायनयुविधानात्तयाम्ह हसेवाद्दाप्रसक्तेनेन्नत्वर्थ
त्वांनचेयमेवस्कृतिस्तस्यामूलंनास्तीतिदेवकर्ममात्रविषयत्वेनसामान्यरूपत्वाततनव
रजस्वलामात्रस्पर्शनिषेधस्यपरोधेवाध्यवैपर्थ्याग्रयोधवाकास्यपत्न्यासहेवपत्
रधिकारसद्रजस्वलामात्रानधिकारेणातविनायागाकरणाप्रसक्तौदर्शपूर्णमा
सकरणाविधर्यर्थत्वात्तात्रतरवतत्रलमयरुध्धेसनुवादः अतस्तप्रसक्तात्वात्पुरुष
र्थरवायंनिषेधःश्रौतेग्राप्यस्थितपाश्मर्थ इतितुशक्यतेवक्तुमितिध्येयं ॥ ॥ अथप्रकार
तो ॥ ॥ अनारभ्यसुवर्णंहिरण्यंभार्यं दुवर्णास्यधातव्योभवतीतिश्रुतेर्नतावदनुगतहि
रण्यादेशेनसुवर्णाचविधिःधारणाश्रयस्यभावेनानुवादानुपपत्तेः नापिहिरण्ये रा॰म॰ ६०
हरण्यदेशेनसोवर्णमुयाकरोतीतिविहितकर्मनुहिरण्यधारणानुवादेनसुवर्णत्वविधिः

विशिष्टोद्देशापत्तेः अतो नार्यमिति हस्तस्य येन सुवर्णस्य कर्मत्वाभिधानात्तदुद्देशेनैव धा
रणाख्यसंस्कारविधिः हिरण्यपदस्य तु सुवर्णरजतसाधारणवाचिनोऽनुवादत्वेन चैवम
पि अनुगतसुवर्णोपस्थितावेव प्रमाणाभावः सुवर्णस्वरूपस्यानर्थक्यात् कि क्रि
यासाधनीभूतमहणोपि वतन्नादेवस्यात्सुवर्णस्यैव क्रतुकर्मत्वान्यथानुपपत्त्या स्व
र्णार्थवादिकफलकल्पनस्य चाश्रयाभावादनुपपत्तेः परिशेषाद्देव अनुगतसुवर्णो
पस्थितिलाभोपपत्तेरिति प्राप्ते न तावत्प्रकरणात्क्रतुसंबंधोपपत्तिः अनारभ्याधीतत्वा
त् नापि तु द्वाहिव ह्व्यभिचरितत्वात् लोकेपि सुवर्णत्वेनव्यभिचारात् नापि पारिशेष्या
त् क्रतुकर्मत्वान्यथानुपपत्त्या सुवर्णस्यार्थवादिकफलसाधनत्वकल्पनायाः एव प्र
सक्तेः पारिशेष्याभावात् धारणस्य संस्कारकस्याप्राप्त्या अपि अन्यायात्त्वेनापूर्वत्वे
पेक्षाधकाभावात् न चैवं प्रापत्तिः तथात्वे धारणसुवर्णाभयकस्माकेपादेयोर्भावनेयार प्

भा.त.
६१

वैयोरल्तरयोऽप्यकल्पनेगौरवापत्तेः सुवर्णशेषप्रवृत्तिमिमिलप्रसंगाच्च। अध्वर्युंवरणीतेस्वा
ध्यायोध्येतव्य इत्यादौ तु उभयोरपि दृष्टार्थत्वात् गुरुत्वगौरवाभावेन संस्कारविधयस्यानुप
पत्तेर्विनियोगाकल्पनेऽपि नदोषः। प्रकृते तु धारणेन सुवर्णसंस्कार्यत्वेन च तदाश्रितेन
फलं। वयेदितिकल्पनेगौरवं। अतः क्रत्वर्थस्य फलश्रुत्या वैवाच्यभावना। तस्माच्चावश्य
कल्याणार्थवाक्यस्य फलस्यैवभाव्यत्वं। न तु सुवर्णस्य। उद्देश्यानेकत्वप्रसंगात्।। अतो
ऽनन्याप्येनविनियोगसंगात्सुवर्णहिरण्यविशिष्टधारणमेवार्थकर्मतयाविधीयते।
किंच सुवर्णस्वरूपेऽनर्थकोयथैव तत्कार्यक्रतुरेवं लोकिकमपि क्रियाः। तस्मादपि
वनैवानर्थक्यं सेत्तकर्मणि बहिर्हिरण्यादिवन्निर्विघ्नसमाप्यर्थत्वेन धारणस्य सं
स्कारोपपत्तेः। अतः परिशेषाभावान्नेकत्वर्थत्वेन चोभयार्थत्वं। एवं स्मैव विधेः शेषप्र
योजकत्वमशेषप्रधानवत्प्रयुक्तत्वात् प्रयोजकतेतिवैरूप्यापत्तेः। अतः सत्वेवाहृ नियो राम
गसंगमपिप्रकल्प्याधारणस्यार्थकर्मत्वेवयुक्तं। न च तस्यापि वैदिकक्रियात्वसामान्याद् ६१

त्वंगत्वमाशंक्येन क्रतूपस्थितौ धर्मातिदेशस्यैवांगत्वेऽपि बाधकाभावादितिवाच्यं। विधि
बलेनोपास्थितेषु नियमेन सर्वेष्वपि युतत्वदेतन्निरतिशयत्वस्यापि सर्वपुरुषाभिलषितत्वेन
शीघ्रोपस्थितिकतया स्वर्गस्यैव कल्पनीयत्वात् अर्थवादिकफलस्य स्ववाक्योपात्तत्वेन
ततोऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्च क्रत्वर्थत्वेनुत्वे स्वर्गतेन वैदिकक्रियात्वेन क्रत्वंगत्वस्य तस्मा
यास्थितौ क्रतौ क्रतौरूपस्थित्यात् तदंगकल्पनेगौरवं। अत एव विश्वजिन्न्यायेऽत्रिसत्रादौ न त
त्कल्पनं प्रकृते तु विशिष्टधारणस्यार्थवादिकमेव फलमिति पुरुषार्थता। तत्त्वे तु सुवर्ण
स्य कर्मत्वमेव। तस्यैव त्वार्थवादिके फलं ते नेति परुद्ध्याहारस्य तु तियपक्षेऽपि समानत्वात्।
नवाचाप्ययाद्येसाविधिवैयर्थ्यस्य संस्कारविधिनैवपरिहारात्। दुर्वर्णस्य भ्रातृव्यो
भवतीत्यत्र भविष्यद्र्यकत्वमात्रं लक्षणीतुपूर्वं यस्मिन्गणाद्यविशिष्टात्तु तिलस्मरणार्थ
वर्णापरेऽश्रयस्वसाधनत्वलक्षणावत्त्वाद्विके तिममे वलाबदमिति।। शेषोप्रकरणे।

भा·तं
६२

अनारभ्यैवाधीतंयेनकर्मणोर्थेतत्रजयांजुहुयादितिकर्मणाम्नाद्विःस्वफलाघवंप्राप्तुमि
च्छतस्तस्यैव॥३॥तत्रअपयावस्थितफलार्थविनेवजयादीन्कर्मणिकर्मस्यःफलाधिकेच्छा
यांतुजयादयःकर्मांगांतत्रवकर्मत्वस्यक्रत्वर्थमिकारित्वान्नतावक्तृद्धारित्वंतदुपस्थितेः
नचलौकिककर्मणांकृषिभोजनादेर्दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थजयादिनामस्त्वेकालोपोगः
रोहिणापाककृषिकर्मणिकारयेत।पुरस्तात्कृषिकर्मणांप्राच्यांइतनमयीहरयांवाघा
वाप्यधिवीयंबलिंहरेदित्यादिवदस्यापिनिर्विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेनफलोपचयार्थत्वेन
वाग्रहणोपपत्तेर्नचतथापिजयादेराहवनीयसाध्यत्वात्तेष्वाहोतदभावादंगत्वा
जयादेर्वहोमत्वेनाहवनीयप्राप्तावनप्रवृत्त्येकत्वोपपत्तेर्नचप्रधानस्यादेशसंभवादने
गत्वेत्रगणाविरोधस्यापेनतदन्तंभवेयंगत्वोपपत्तेरन्यदपिदेशेऽग्निनयनेनसमाने राम
देशसंभवोद्वावस्तुतस्तुकथ्यादेर्दृष्टार्थतयाविधेयत्वाभावेनप्रयोगविध्यभावादंगप्र ६२

धानयोरेकदेशत्वस्यवप्रमाणाभावाद्व्याप्तुवाततथापितस्यलिंगादिरूपप्रमाणत्वाभावेन
वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेर्लौकिकवैदिकसाधारणसर्वकर्मार्थत्वमेवजयादीनामितिप्राप्ते
अभिमहोदक्कर्मणिशेतस्यपरस्यप्रयुक्तान्नितस्वगायनोपजीवित्वेतरस्यकर्मशेषचतत्त्वेप
जत्वकल्पननिमित्तगौरववैरूप्यादिभियाकामश्रुतीनामाहिताग्न्यादिमात्रविषयत्ववज्ज
यादिविधिनैववैदिककर्मणांवाधावार्थ्यमप्रियत्वकर्मार्थतयैवजयादिविधानात्वैदिककर्मार्थत्वं॥दे
घात्॥।अनारभ्यप्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्ससांदेवतामार्छत्सपर्यदीर्यततस्तवैतं
वारुणंचतुष्कपालमपश्यत्तंनिरवपत्ततोवैसवरुणपाशादमुच्यतवरुणोवाएतंगृह्णा
तियोश्वंप्रतिगृह्णातियावतोश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतोवारुणान्चतुष्कपालान्निर्वपे
त्तिश्रुतोप्रतिग्रहशब्देनदानपरपुत्रग्राह्यत्तत्रगाधिकरणोवस्यतोवश्यतोततश्चयन्निमि
हयादानहोमोलौकिकेदानेतत्संबंधिनीयमिष्टिःकिंवाश्वदानमात्रसंबंधिनीकिंवाग्नि

भा॰त॰
६३

मत्कर्मांगमृताश्वहननंबंधिनीतिचिंतायां अर्थवाहननरोधेन हननविषयत्ववत्स्यारवेष्टासनिर्वा
ताधेत्वस्याप्यवगमाहो श्वस्वचनकेसरिणो हननीत्यनेनाविहितलौकिकविषयत्वान्न हनुमेधे
नास्माऽपिलौकिकहननविषयत्वादृ इहिवचनं यत्रानियमेनसामान्यतो विहितेऽस्वावि
षये इच्छायाप्रवृत्तौ यत्र वानैवविहिते यथामित्रहत्याहिंसास्तद्विषयं अत एवविश्व
जिद्दारे सर्वस्वदाने अस्वहानं नियतं तत्रतत्त्वकरणास्थेनवाक्यांतरेणौवतस्यपर्युदा
सेप्यस्य शास्त्रांतरीयवचनस्योक्तविषये निषेधमेतत्त्ववा अतत्तत्रनिषेधवलेन हो
मावगतेस्तन्निर्वोताया यायाद्धेदृष्टिपित्तद्विषयत्वं मेरेनहोमस्यैव मेरेनवदर्शपूर्णमास
विषयत्वं अतएव होमनिर्वोतत्फलो अश्वहननं चनिमित्तं तु नशोधापात पात्वे उक्तफल
कत्वानुपपत्तेः अन्यथमिवरिततत्रतु संबंधाभावोद्धा यद्विवस्याहोमनिर्वोतार्थत्वेनानुपपा राम
न्यतेततोयावच्छेदकसमभिव्याहाररेणाश्वहननस्यारैश्यत्वावगतेस्तातच्छेदकसमभिव्याहृता ६३

प्राप्तेषेस्तदंगत्वाद्यातात्तन्निमित्तत्वानुपपत्तिः नहियावच्छेदकोनिमित्तत्ववाचीअपितुसाकल्य
वाची एवंचयावत्तावच्छेदकस्यांपेक्षाद्पस्यसंबंधमात्रावगतौ शेषित्वपक्षे सागादुपका
रकत्वेनतत्वत्वायतेस्तावच्छेदकार्थस्य प्राप्तभावेन विधेयत्वप्रसंगात् निमित्तत्वपक्षेच
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिरितिन्यायेनैव तावच्छेदकार्थस्य प्राप्तत्वे नाविधेयत्वाद्विधि
लाघवानुरोधेन निमित्तत्वावगतिः सिद्धांते पिकुलमेतिवाक्यं पसद्वे पिनिमित्तानुरो
धेनप्रधानानुरोधेनवावृत्तिप्रसक्तौ कालैकेन तंत्रत्वप्राप्तेस्तावच्छेदकस्यप्रतिप्रस
वविधित्वावश्यंभावात् अतएवगृही पीरितिलिंग प्रयोजकत्वापरपर्यायहेतुत्वा
र्थकत्वे शोधित्वैपितदुपपत्तेः निमित्तत्वनिश्चयोदुर्लभः प्रसूतायेश्रितत्वाच्छेत्यित्वेपि
तदुपपत्तेर्निमित्तत्वमेवसिद्धांतेस्यात् तामम तु होमनिर्वोतार्थत्वान्ननिश्चयपरत्वेवेसम्या अ
तस्यदर्शनेनलौकिकस्वास्वदानेसाहिताग्नेः स्याद्विरिति प्रथमः पक्षः इति पस्तुयत्तावदृथ्ये

भा०टी० ६४ वारेऽजलोदरस्याय रयर्यापोवरुणाग्रहाख्यो रोषः स नैव प्रत्यक्षादिनानैषकसंहितात्रिवर्णोऽस्वरा
नञ्जम्यतयावगम्यतोऽस्य मुख्यार्थवाचेदिपापमेवस्वरागोती तिप्रत्युत्त्यावयपवयोगेनव
रुणाग्रहशब्देनोच्यतेततोवैदिकेऽनेपि कथंचित्पाग दुःख दर्शनात देववरुणाग्रहशब्दे
नोच्येताऽऽप्याडंबर विनोदे न च तदुःखशमनात्स एवैनमित्यस्याप्युपपन्नेरस्मादेष
निर्वाताऽर्थत्वेप्रमाणाभावाल्लौकिकमात्रविषयत्वानुपपत्तेर्वा कामं कोचापोगेनस
र्वविषयत्वं न वा रहीपाशिति ति उ विहितत्वे नोत्पत्ताहिहितस्यो पाधि तिउ देशस्य
विहितत्वे न विशेषणायोगात् अतः सर्वविषयत्वमिति प्राप्ते उच्यते दिप्यायेनैव लौकि
केफलकल्पनावैदिकेनैतस्य विहितस्य निराहितेतत्प्रणायनादिप्रयोजकत्वमित्तरत्वनेत्य
वंचवैरूप्यापत्तेर्वि विलाबवानुरोधे नैव च संकोचकामस्तुति व रेवानु मन्यतेऽत राम ६४
श्चाममत्कर्मसंस्तव्यस्य हान मेवोद्देशं पातहपिवनशोषितपापवगपेन्द्रेन्यायेनाश्य हान

गतप्रयोजकत्वजिज्ञासायामवश्यपोषस्थितत्वात्तो देवशेषित्वकल्पनौचित्यात्तान्वतस्योपत्तहदेव
नाश्वहानस्य हेतुत्वे शोषितपापस्यपितुर्निमित्ततयैवात्रसत्त्वात्तन्नयाऽपि अग्निमत्कर्मसंबंधा
श्वहानस्यैवपनिषिद्धः अचोदितांव ॥ ॥ सेयमिष्टिर्न प्रतिग्रहीतुरपितुदातुरेव। उपक्रमस्या
र्थवादस्य प्रजापतुलेप्रधानमन्तस्य मद्दत्येनेमपरायर्शात्स्वजापतिर्देववरुणापाश्वदेतो वा
देवताऽस्य प्रहानरूपावरुणाजलोदररूपेणाप्राप्तुरत्यर्थावगमान्नैस्यवतन्निमीकार्थमिति
केरत्वावगते रुचे स्थादिव देवोपमहारस्य प्रतिग्रहीतृपरस्य दातृलक्षणार्थत्वात्
अत्र एवाख्यातेन सासोऽस्य प्रयोजकसाधारणेनकर्तृमात्राक्षेपात्ताक्षा। तस्मादेवप्रयोजक
कर्त्रेनाक्षेपेऽपि रहोपक्रमानुरोधेन तदाक्षेपात्स्वतिग्रहं पकारयेद्दिस्यर्थावगतेर्विने
वलक्षणाशतुहिद्धिः। नचैवंतेनगतार्थत्वं। मैत्रायणीयशाखायां सरूपोश्वः प्रतिग्रह
तरूपैवप्रतिग्रहोपक्रमायास्वास्याश्वाम्नानात्त्रदर्शनोपक्रमस्य प्रथंवादस्य बलषे

ना॰त॰ ६५

रोत्साधिकाशंकापाः सत्वान्नित्यवन्निस्तु शास्त्रर्थं ततोऽप्रतिगमहोतंतु रिष्टयागमेपि स्वस्यांशे
त्वापांप्रबलोपक्रमेप्रमाणाभावेन लक्षणानुपपत्ते हेतद्वचनेन सतुरिक्तोबाधकाभा
वात् ॥ स्यिकमानुवादेनोद्देश्यसंबंधानुपपत्तेरस्यकर्मांतरविधायकत्वाच्च ॥ नामादी
नामुपस्थापकानामभावेन शास्त्रांतरन्यायाभावाच्चांतरत्नुपक्रमानुरोधेनवामेवा
पर्णापशास्त्वास्योपक्रमस्यापिप्रयोजककर्तृत्वाभिप्रायेणाप्यास्व्यातुरशक्यत्वाच्च
पानव्यापच्च ॥ अनारभ्यैवविवास्पष्टइंद्रियेणावीर्यणाव्यद्भुतेयः सोमंवमतिनस्मात्सो
मेदंचरुनिर्वपेत्सोमवामिनइतिश्रुतेर्द्विरपिवैदिकस्यैवसोमस्यवमनेनवेऽश्वलौ
किकस्यवैरूप्यगोस्त्वादिनयेनजयादिहोमवदेवोभयार्थत्वस्यतावदनुपपत्तेः ॥ नचा राम
श्वप्रतिग्रहे विवदोषनिर्घातार्थत्ववत्सनयालौकिकमात्रविषयत्वशंकावमनज ६५
न्यस्यार्थवादिकस्येंद्रियवीर्यनाशस्यव्यद्भिरूपस्यदोषस्यवैदिकसोमवमनेपिजा

यमानत्वात्तन्निर्घातार्थत्वस्यप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च ॥ वैधवैकेवमनार्थतेयेवहोमयानविधा
नात्तस्येंद्रियादिनाशकत्वानुपपत्तेश्चाश्वतइंद्रियवीर्यव्युद्धिपदेनलक्षणायास्तुवैगु
णस्यैवोपादानाच्चनिर्घातार्थत्वमेवास्माद्वेष्टे युक्तं ॥ जायतेचसोमेवाइ नाभिमतिगा
इत्यादिमंत्रवर्णात्सम्यङ्गजरणांतस्यैव भक्षणस्यशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वावगतेर्वमनेऽर्क्
तुवैगुण्यं ॥ अतश्चाश्ववदानवद्वमनस्यवैधत्वाभावेपि इष्टानिमर्त्यनुविशेषांगत्वम
विरुद्धं ॥ तत्सवेच्च ॥ सैवविंधाजमानस्यवमनेस्यादुत्तात्विजेपीतिचिंतायांम्त्विग्वमनेपि
प्रतियान्निविलोयादिनावैगुण्यस्यावश्यकत्वात्तत्समाधानार्थमिपमिष्टिः स्यादेवेति
प्राप्ते ॥ दक्षिणावदिपक्रत्स्वंवगत्वाद्यजमानेनकार्या ॥ ऋत्विग्निर्यजमानद्रव्यस्यत्यक्तुम
शक्यत्वात्तास्वद्रव्येणस्वाग्निष्वकरणेपुपुनः कृत्वर्थत्वानुपपत्तेः ॥ यजमानकर्तृकायांच न
र्त्विग्वमनस्यनिमित्ततापः सोमंवमतीतिपष्ठ्येकवचनेनैव वमनसमानकर्तृकत्वावग

भा॰त॰
६६

न्ते। तस्य चोपादेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात्। अत्र स्वसमानकर्तृकत्वं कृत्स्नकत्वं नाम यद्यपीयमिति
नैमित्तिकीकृतूपकारिकापद्धिवा नैमित्तिके वा यथा वाद्यवशात्तु वैगुण्यसमाधानार्थामि
ती आरादुपकारिकापद्धिवावहननस्यैव भावद्वार्थिकेनिमित्ततत्वमंगीकृत्यतद्वदेव
यमिति। षष्ठ्याकृतपुत्रपुरुषसंस्कारिका सर्वयायजमानवमनस्य स्वस्मात्। अन्विम
नेतु सामान्यविहितं यजुर्वेदनिमित्तं॥ ॥सर्वप्रहाणे॥ ॥शेषभक्षतसोमवमनप्रसंगात्
माग्नेयाष्टाकपालस्य पुरोडाशस्येज्यागमध्यानंताहोमश्चैतद्वत्प्रहाणानुरूपकत्वपुरोडाश
स्य तस्य प्रकृतिरुतक्षणः पुरोडाशस्येज्यागमसाधने होमस्तु प्रवहणे स्यैवेति विताया अ
स्यतिवाक्येन कृत्स्नस्यैव साधनत्वतीते नैतावत्प्रवहणेस्य युयागसाधनत्वेन हि चतुर
वत्तं जुहोतीत्येतद्वत्सहित्वाक्यं तथा ले आग्नेयादिवाक्यो द्रव्यदेवताविधानेक गुणविधाने राम ६६
वाक्यभेदापत्तेः। अतत्त्वासत्त्व शिष्टत्वेन पुरोडाशावरुद्धे यागे चतुरवत्तविधानानुपप

न्नेश्चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना यागमनूद्याववहनाख्यः संस्कार एव विनिर्मुक्त्येनेष्यकाः पचंतीति
वद्विधीयते। न हि यागाद्धोमो भिद्यते यन्नजुहोतिनानुवादस्याशंक्यते जुहोतिचोदितानां
मपि तस्यैव यत्नः पंचविधस्त्यादेयजिनानुवादता यजतिचोदितानां च प्रयाजादीनामपि
कामं जुहोतीति जुहोतिनानुवादश्च यागहोमयोर्भेदे प्रयाजानुयाजादिष्वपि यागे
प्रक्षेपप्रमाणाभावाच्च। अतो यागहोमयोरभेदाच्चैवं जुहोतिना यागमनूद्य प्रदेयपु
रोडाशसंस्कारकतया वहननविधिः। अतश्चैवं कृत्स्नस्यैव पुरोडाशस्यावहनेन संस्कार्यत्वा
त्तुनः पुनस्वहपयागाईत्वं निष्ठोमवद्यागान्यासेऽपि न दोषः। वस्तुतस्तु सर्वपुरोडाश
पुनः पुनरवदायमहोदेवदृश्याविवद्यागात्स्यापि शक्यं वक्तुं शेषकार्याणि विद्यन्ते तदि
नि उपसत्सु विद्यमानशेषाभावाद् विरंततम्हिपकारणितद्वाक्यस्य शेषशब्दस्तु अवशि
ष्टवचनत्वासंभवाद्रूपेण शेषं संस्थापयतीति वक्ष्यपरः इष्टशेषशब्दोऽप्यत्रापि तु

भा·द्व ६७ शेषेणाविशिष्य देशजात्यादिमंतो जन्म प्रतिपद्यंत इति गौतमस्मृतौ स्वर्गारंभकसुकृताति
रिक्तसुकृतयोः। न हि स्वर्गारंभकसुकृतशेषेणारंहांतप्राप्तिरन्यत्रान्यस्य व्यापारयोगो
त्। अतश्च शेषशब्दोन्यवाचीचेति प्रकृतेपि हविरंतरमेव पूर्वस्मादंशे शेषशब्दवा
च्ये न विरुध्यति। अस्तु वा शेषकार्यानुरोधाद्यस्य कस्यचिद्द्रव्यकृतस्य केनचिद्विषयशे
षस्यापनेऽपि तरेषां तु सर्वहोमस्य वा तदात्वं तद्द्विषयमेवमध्यपूर्वार्द्धवाक्यमिति प्रा
प्तेन च तु एवतवाक्येनावदानविधिः। द्विहविर्विशेषावद्यतीस ने नैव प्राप्तेः अनेनैव वि
धानेऽपि वा निष्ठाप्रत्यया पादानवैयर्थ्यप्रसंगेनावदत्तमेव हि तस्यैव द्रव्यस्य विशेष
त्वाद्यैः। अतश्च मागानुवादेनावदत्तस्यैव हविष्ट्वेन विधेयत्वादुत्पत्तिवाक्ये ध्रुवाकपाल
यद्रव्यप्रमुहोमवचनस्य हविर्द्रव्यविधायकं ते अतश्च ध्रुवदानसेवयागमात्रं न त्वा इव राम
शिष्टस्यानुनिष्पन्नप्रतिपत्तिशेषकार्याणीति भाष्यकारेश्चात्रिके कारसनयागाहा ६७

मेयोरमेरा॥ पात्निकानां देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागो प्रक्षेपांगकेप प्रतिपत्त्यपोगादेव
तोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपेषु त्रेता मध्यधानेषु जुहोतिप्रयोगात्प्रक्षेपांगकत्रिधाद्वयत्रि
जातिघोगात्वं क्रियावपञ्चत्रिंशतिमहोमत्वामित्ततपोर्मेदात्। अतएव न पत्नीनामग
भ्रंतापि प्रक्षेपशंक्या व्यतो अपितु प्रमाणांतरलभ्यस्य वातद्वाग्नेयादिवाक्ये याग
मात्रानुमानेपि अग्रभूतस्य प्रक्षेपस्याप्राप्तत्वाच्चतुरवदानवाक्ये नैवावदानो देवोनतद्वि
धाने अतएव तत्र द्वितीयापूर्णपयघतोया गेन्द्राधाकपालःहूतस्यवह हविः प्रक्षेपस्तु या
गसमकालीनातदुत्तरकालीनावा ध्रुवदानस्य प्रतिपत्तिः॥ अतएवात्रत्य जुहोतिनाउ
द्देशत्यागयोरुत्पत्तिवाक्यादेवप्राप्तेर्लक्षणायाप्रक्षेपएव प्रकृतियाघतोएवं वयत्रप्रक्ष
तादिकृतोवाप्रत्यक्षवचनेनातिदेशेनवाप्रक्षेपप्राप्तिस्तत्रनाक्षेपः प्रक्षेपस्य त्व
त्र तु प्रयाजादौ प्रमाणांतराभावाद्यत्र न प्राप्तिस्तत्र यजिनैवाक्षेपः। नंद गवत एव शांति

महातायाल्लीवताहेतुर्देवतासंबंधेनोद्देशत्यागयोरेवकल्पनात्सर्वयगिनकरांपितांगरीतिवि
धानेनचप्रक्षेपानतिदेशाच्चनप्रक्षेपः॥ गृहमेधीयाद्देतुत्वाउभागावस्तुनस्त्ववता
घउभयवत्त्वात्तत्कारणमितिविशेषः॥ अत्रग्रहणमस्यैवपुरोडाशस्यदेवतायेत्यागाद्व
पयुक्तस्यवद्ववहानस्यप्रक्षेपेणप्रतिपत्तिः॥ उत्तरार्द्धे देशवह्नितिष्ठकरिकारिना
नवत्यक्तस्यसिद्धत्वेतयुनस्त्यागानुपपत्तिः॥ वचनवशेनत्यक्तस्यापिपुनःस्वीका
रेत्यागानुपपत्तेः॥ अतोऽस्तिशेषइतिसिद्धं॥ अप्रयोजकत्वात्॥ अत्रभाष्यकारेणशे
षकार्याणामर्थकर्मत्वात्स्वकेभ्यः देवहविर्भ्यःशेषकार्याणिकर्तव्यानीतिपूर्वप
क्षयित्वाप्रतिपत्तित्वेप्रसाध्यसर्वेभ्यइतिसिद्धांतितंतच्चनुपपन्नंतारशविषयेप्रति
पत्तित्वस्यसाधयितुमशक्यत्वात्पुनरर्थत्वाभावात्स्तेः पूर्वाधिकरणप्रयोजनवैफल्याप्
त्येनानिष्टत्वाराणिविवार्त्तिककारैव्याख्येयायदि पूर्वविकरणेशेषकार्याणांहविरंतरा

पक्षेपकत्वंपूर्वपक्षेतद्दानस्यधर्मेवप्रयोजनंयरतुशेषकार्यानुरोधेनशेषस्यापनेतद्दानेवा
परप्रयुक्तद्रव्यापजीविनाप्रयोजकत्वेपिअर्थकर्मत्वेनतुषोपवापकपालवच्छेषस्य
गुणभूतत्वात्तद्गुणानुरोधेनप्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादुपादेयविशेषणत्वेनतउत्तसंख्या
याविवक्षितत्वाद्वैकस्मादेवकरणंशेषकार्याणांसकृत्संस्कृत्वादितिवीप्साश्रवणात्तु
वचनार्थेहम्यहीनस्येतिवत्प्रयोगांतरविषयंसिद्धांतेतुविद्यमानशेषत्वात्स्व्यचातुर्थ्य
केन्यायेनप्रतिपत्तिकर्मत्वात्स्वविवक्षितसंख्यावोधाययसंस्कार्यानुरोधेनसर्वेभ्यःकर
णं॥ वीप्सावोपपन्नेतरांएकस्माद्वेत॥ परप्रयुक्तद्रव्योपजीविनोर्थकर्मणःस्वतुषाप
वापादेरर्थेनेकपुरोडाशीयकपालानांमध्येएकस्मिन्कपालेगृह्यमाणेऽनियमप्र
तीत्याग्नेयस्यमुख्यत्वेनप्रथमोपस्थितत्वात्तदतिक्रमकारणाभावेनतदीयकपा
लस्यैवग्रहणमाधातावच्छेदकंचप्रथमोपस्थितत्वंनतुआग्नेयात्वांअतोविश्वता

भा॰त॰
९९

चन्यविकारस्तत्वेनरूपमेवकपालंगमाद्यंपत्वत्रस्तलेसंगतिलेमेनकृत्वाचिंतयापरा
शेषकार्यानुरोधेनयस्यकेचिस्थायनेतत्राकस्यैन्यपस्थायामुख्यस्येतितिन्निह्यातितेतत
गेनपवेलायांशेषकार्याणामवुद्धस्थत्वाच्छेषस्यायुनास्तेयानुपपत्तेःशेषकार्यानुष्ठा
नवेलापांवांसस्येवोयास्थितत्वेनतस्येवस्थापनापत्तेरूपेक्षितांतत्रत्यमस्यपरंवा
प्रथमोयास्थितपरं।ततश्चपस्येवयत्रप्रथमोपास्थितिरोधस्यास्यस्यवातस्येवतत्र
यहणमित्यापशेरोर्थः।नसाम्बवाणात्॥आगेनयस्यपुरोडाशस्यचतुर्धाकरण
स्येदंब्रह्मणइदंहोतुरित्यादिमंत्रवर्णकल्पितोविभागरूपोव्यादेशःश्रुतःसत्वक्रिरीति
गारूपतयापरिक्रियायामस्त्वृत्विक्संस्कारार्थंउतभक्षणारूपतयाप्रतिपत्त्यर्थमि
त्त्रशेषसंस्कारार्थइतिविचारेभक्षस्याश्रवणात्तद्वक्षणारव्यादिषष्ठीश्रुत्याचवाक्य राम ९९
घादिवह्न्यस्याभिमतत्वावगमात्तस्यचहननमंतरेणानुपपन्नेस्तस्यचतत्कोपिपुरोडा

शेषित्वस्येहदेवस्वीकारकल्पकल्पकत्वोपपत्तेःसोमचमसवत्त्वार्त्विकसंस्कारार्थत्वदृष्टिया
रानविधिरेवकल्प्यतेअतएवावैरशक्रोणासपोहस्मितोत्वपिलिंगमुपपद्यतेअत्र
परिक्रियार्थइतिप्राप्तेसकलस्येवपुरोडाशस्याग्नेत्यक्तत्वादितीशेषमाणोनशक्नोस्य
तेनपरिशेषतेोनुअतस्तवमतेपुनःस्वीकारेयाहन्तेअननतिश्चैत्वनेककल्पनाविरुद्ध
तितुयागस्यश्रुतत्वात्स्वीकारकल्पनेपिनदोषःअतोवरंभक्षणाकंतत्वमेवसंब
सामान्यवाविषष्ठ्यर्थपरिकल्प्यायेस्तितशेषप्रतिपत्तिरूपंभक्षणमेवब्रह्मादिकर्तृ
कमात्रवर्णिकविपिनाविधीयते।अवश्यंवानातेरध्वनेनभक्षणोपयोगित्वेवजन
नीयाननुग्रहस्तुवर्णादिवद्विपातनेपयोगिनीअयोगपत्वात्॥अतश्चविस्पकतोड
क्षणायेवसंबंधषट्कत्वेनकल्प्यतानक्रिष्यातरंसमर्पणादिगोरवात्।अतश्चब्रह्मसं
बंधिसमयणमेवशेषप्रतिपत्तिस्तेनतुग्रहेनोत्वास्वयमन्यद्वारावाभक्षणसंपादनीयमि

भा॰तं
७०

स्यप्रयाजे आवश्यकमभ्यसनीयमेवं तत्कर्तृकस्य प्रतिपत्तित्वोपपत्तेः। किं यावत्त्वकल्पने गौ
रवात्। तस्मिन्नश्रुतिस्तु आनुषंगिकानविसाधनत्वादर्थवादः॥ ॥इति खंडदेव ततो मा
रदीपिकायां तृतीयस्य चतुर्थः पादः॥ ॥श्रीरामाय॥ ॥उपांशुयाजप्रयाजान्यभागानु
याजादिद्रव्याणां जौहवीस्थानां विधृतानां शेषकार्याणि कर्तव्यान्युत तत्तेति चि
तायां उत्तरार्धात्तत्करणं समवद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीत्यादिवचनेभ्यो वेद्यां हवी
ष्यासादयतीति वरंगप्रधानसाधारणहविरर्थत्वप्रतीतेः। कर्तव्यानीति प्राप्ते यता
वदेषां तत्र यागेषु असाधारणप्रयाजानुयाजेषु जौहवाद्येकदेशरूपे आज्यभागो
यांशुयाजेषु ववावनिक द्रौव्याणां केचतुर्द्धीतं तत्स्यतत्र सज्यास्थिप्रप्रक्षेप
रूपविशेषप्रतिपत्तिसत्वाच्च तुर्द्धा होतं जुहोतीति भाष्यकारस्य तत्तोयांशुयागावात्तर राम
प्रकरणस्य वाक्यारेवतत्वाद्वा॥ न सामान्यविहितविद्यमानशेषोपयोगाणां सिद्धे ७०

रशिष्यतीति युक्तिमाहकता अतस्तवयत्रप्र॥ जाशेषाभिधारणादौ विशिष्यैव तद्विधानं तत्रागत्या
वयववश्यत्तयाः सुत्तच्यः। नचैवमाग्नेयस्यापि विशिष्य वनुद्भाकरणाभस्मरणाद्रूपप्रतिपत्ति
विधानात्त्विवछकादावकरणा यत्तितत्वम स्मरणास्य ब वस्यत्वे न तस्यापि वित्तं वोपस्थितिव
त्वेन तुल्यत्वात्। नापि तत्र द्रव्यादानं नहुत ध्रौवाज्यात्सहोत्याज्यादातल्करणात्तयोः सर्व स्मैवा
स्तद्दिशादि वाक्या प्रज्ञादि रूपकरिष्यमाणकार्यार्थत्वस्याप्यवश्यं भावेनाकीर्णादरत्वा
भावात्। नचाकीर्णाकरत्वाभावे पि आज्यैवमध्युपेव प्रतिपत्तिः तत्रागनेस्यात्वाज्यस्य
पि प्रत्वेयफलीकरणादुपयोगसत्वेपि वचनादेवपतीसंयाज्याजाद्य यवशेषस्येव
प्रतियत्रूपपन्नावपि प्रकृते तावद्वा वचनाभावेन साधारणाद्व्यस्य प्रतिपत्त्ययोगत्वा
त्। नव सर्वे कार्यं ते कमवा स्थित्वापि प्रयोजनवशेन तत्करणांसमिष्ट यजुरादिविशिष्यप्र
तिपद्यते तरविधानेन तत्तत्तरस्याप्तेः। अतः शेषाभावान्न शेषकार्याणि साकेप्रस्थाप्ये॥ ॥

भा॰ ट॰
७१

र्शपूर्णमासप्रयोगमध्ये प्रस्थापितेन यजेत पशुकाम इत्यत्र सहत्वं फलाय विधीयते तस्य वाग्ने
येन प्रवर्ग्यो चाग्नीध्रे स्रुचोपहूय सह हुतं भी मिश्र मित्कामे तिति वाक्ये न साध्याप्यांगभूत मभि
क्रमा अस्य प्रस्थत्वेनोच्यते किंत्वाभिरूपकत्वेन अयन्तत्वं च सह तूष्णीं वाक्य मे रेखा त्रेमेनिपा
तत्वाद्विशिष्ट भावना विधानाद्वेत्युक्ते द्वितीये तत्रैमोन्वाप्यांगतया विशिष्टैकदेशेष
कार्याणि कर्तव्यानि न वेति चिंतायाम भेकैकमतो कुंभी साहित्यैपि स्त्राह त्वतीय देशे
ग त्वाप्याविशिष्टैकदेशेषु कार्याणि कर्तव्यानि न वेति चिंतायामभेकमतो त्वाच
रवत्तमवदाये वहो मानुष्ठानाद्वेष सम्भवेन कर्तव्यानीति प्राप्ते नात्रापूर्वं समभिव्या
हं गामापत्ये मे दकत्वमाणामाभावात अपितु मान्ना प्यपूर्वे सेपां गभूतमेव तादृशानि
त्रेममाकर्तुः साहित्यं चवकर्त्रे भित्के मणकालीनत्रपतनसंस्कार्यत्वं नान्यतानपन राम
पिचने दमपूर्वं अपितु द्रव्यं धर्मत्वलाभाय इहापि गानुवादाद्धोत्राव सेपां गभूतत्वत्वात्र यतने ७१

वाच्यत्वं किं त्वेनोक्त संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या भिषवपुत्रकर्तृकत्वं तु कार्यं प्रत्येयाथैला
वगत्यात स्यस्य हविषोपि द्रव्य वद्दत्ववेत्येपप्रतिपाद्यत्वावगतेः सर्वं होमावस्था यान्त सार्वं
प्रस्थाप्य प्रयोगता माप सर्व शेष कार्याणि ॥ सौत्रामण्याम् ॥ सौत्रामण्यां नाम यत्र पशुयागः तत्रा
तिदेशप्राप्तदेवतासंस्कार । यं पशुपुरोडाशोऽव्यतपायपयोग्रहाः सरामहाश्च विधीयंते
इति दृशनेस्तत्र भाष्यकारामण्यां वक्ष्यते । तत्र चस्यानायस्या पुरोडाशस्य । गां गा स्विष्टकृद्दि
कोन्नेय्य मेवन च ग्रह शब्दस्य नामातिदेशकत्वाङ्गे तिहोमिकशेष कार्यातिदेश शंका
महशब्दस्यापशेषा पेयपदवत्कामातिदेशकत्वानुपपत्तेर्निप्राप्ते न तावत्स्याविशिष्ट
देशे कोत्ति यथा प्रहीतान्ग्रहानत्विजउपाहृत्ते अग्नेगौ प्रयोग ग्रहं जुहूतिदृष्टितो
गैना स्तु ग्रहानिति वचनेनानवदाये वहोमावगमात् अनवोच्छिनाच्छन समवेतं जुहोतीति
वचनेन दत्तशेषावगतेः शेषकार्यकरणं तत्र स्य ब्राह्मणोपरिकीर्तितो द्वैवतास्य पात्रदैप

भा॰ त॰ ७२

द्दिनर्विंदेड्लीकवपायामवनपेततोप्यवशिष्टेवातातुल्ल्यपांविद्यायंतीतिविशिष्यप्र
तिपत्त्यत। विधानेनातिदेशिकप्रतिपत्तिर्वा धातवलीकवपावाल्मिकछिद्रांशतातगां
शतछिद्रकुंभीटंरेचसूव भाष्यकारमताभिप्रायेणोक्तं। परतुवार्त्तिकोक्तरीत्या देवता
संस्काराश्रंपागांतरमेव सुरापयोद्रव्यैकविधीयतेति राख्या वधद्रव्यकल्पपयोद्रव्यक
त्वाभ्यां देशप्रवीमानिकविध्यंतस्याछमेच-श्यमागात्वेनक्लिप्तकल्पितरिद्रादिप्राप्ताव
पिप्रवृत्ववदेवतद्भावइत्यधिकरणं व्याख्येयं॥ ॥द्रव्यैकत्वे॥ ॥ सर्वप्रकृत्यामिऽ
परापंततापिंद्रायवाहताये द्रप्रवैरूपायेत्यादि षद्विष्ठकापां षड्भ्योपि निरूप्य
सहृवचाते यषरोलकृत्वाप्रलेतिवद्धिमागो प्राप्तेतमकत्वावचनादेकमेव राध्यवक्रमा
त्रेपुरोडाशं कृत्वा समंततःपर्यवपतीतिवचनेनसमंततःपर्यवदायप्रनाभिक्री
पंते। अत्र समंततइत्येवकर्मणेरतात्पर्यमाहकं॥ अत्र मध्यागनयेकृत्तिकाभ्यद्दत्तिव

राम
७२

त्कर्मैकत्वे सकृदेवदानापत्तेः याज्याभेदाद्वाकर्मभेदःतत्रचस्मिन्पक्षेहिरण्यादिप्रधानभेदस्य
स्यैकं भवति न द्रव्यैकत्वान्नेयता। अत्र दानप्रदेशभेदेन तत्र द्वत्राद्वृहीनां भेदात। नवसंस्का
रवाक्यानां पास्यतान्नयेप्रयाणामभावेनोत्तराद्वृस्यावदानप्रदेशे प्रतियोगित्वाभावात्वक।
तो न हविःप्रतियोगित्वप्रतीतेस्तस्यचपुरोडाशैकेन साधारणत्वात द्रव्यैकत्वमितिवाच्यं।
तत्र देवतायैवतु हविषः प्रमितस्यैवनिरूपस्य हविष्ट्वेन पुरोडाशस्यात्र हविःप्रकृतितया
हविष्ट्वाभावात्। न चतथापि हविषः संस्कृतत्वेन साधारणात्यागकाले इंद्रपरायंतरा
पप्रतिरूपत्वेतत्रस्मेनममेधिप्रत्येकसंकल्पेपिसंसृष्टोत्तराद्वृदेश्यच्छमाणविशेषत्वा
तंचत्वेशेषकार्याणामितिवाच्यंतथापिनस्पष्टानुपाजानितिवत्तद्विरेद्वावयवस्यभसप
तिद्धिर्वैतस्यवषट्कृतेरितीत्यनेनप्रधानभेदस्यशेषकार्येभेदेहेतुत्वावगमात्रस्यद्या
उपपत्तिकल्पितव्याप्तिबलेनभेदोपपत्तेरितिप्राप्तेतेनत्वनैरंतर्यपतदितिवद्धिधोत्तत्तदभ्य

भा॰ त॰
७३
तकालत्वस्यगुणापत्तेरपेक्षितस्तुतिमात्रपरत्वावसायाद्भूमवन्माच्चस्यचन्यायप्राप्तंतेनत्व
बाधकत्वानुपपत्तेःसकृदेवशेषकार्यामिति।नह्यत्रेत्यत्रतुलक्षणाभावाद्धेतुविधित्व
मितिविशेषः।यत्तुवायवेतुवत्वनोदेवमक्षावन्निरितिवैषम्यं।सोमेज्योतिष्टोमेन्नस्य
तिशिष्टोपिहोमाभिषवादिसंस्कारविधिबलाद्भक्षणप्रकृतिःशक्यवतग्रहवमसादि
पात्रवत्तिरेकवापरवादिदेवतासंबंधाद्धविरितिसवस्वत्वस्यमतोतस्यवात्यंजुहोती
तिवचनेनात्योद्देशेनप्रक्षेपरूपप्रतीतियत्निविधिर्घवदानवत्।तत्रचग्रहैर्जुहोतीत्या
दिनायागविधिरितिस्थितिश्चतस्यमेषसत्वात्प्रक्षणात्स्यतिपत्तिःतस्यमाणाचेत
माख्यावचनेचातत्रसमाख्यातावत्स्तेजुहोतुश्चमसःप्रवृत्तगात्त्वादिकावेदपा
तिकानांसोमचमससदत्वादिकास्त्र्यरनार्थस्यचमेधीतोरधिकारवचर्वकेषांगादिके राम
सनप्रत्ययंकृतचमसशब्दनिष्पत्तेःसोमश्चमस्यतेश्चमिन्निवितिश्चमसाःसोमचमसा ७३

साधनत्वावगतस्तत्रत्समाख्याकल्पितश्चमसाहोत्रादिकर्तृकभक्षणास्यसोमप्रतिपत्त्य
र्थत्वसिद्धिः।यदिद्युगाइयोःव्युत्पत्त्याइतिपक्षाश्रयणंतदाचमसशब्दस्यपात्रेरूढत्वेयो
गपत्तयेवहोमादिसंबंधोभक्ष्यभक्षकत्वादिसंबंधेनैवेतितयाभक्षणसिद्धिर्विकल्पेन्स
तस्यहोतृब्रह्मोद्गातृयजमानमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्राणां
स्वस्वचमसेषुसमाख्ययाभक्षःसदस्यपक्षेतस्यापिस्वचमसेवचनंत्वमेतिरूपपिद्य
ते।।जुहोत।।तत्रैवप्रेतुहोतुरित्यादिमंत्रेप्राहोतृणामितिश्रुतांतेनकिंउद्गातैवैकःस्वचमस
भक्षणेविनियुज्यतेउतोद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तारस्त्रयइतिचिंतायांप्रातिपदिकस्यैकत्वे
वानेचवडूवचनानुरोधेनास्यसर्वतोमुखत्वादुत्कर्षःप्रातिपदिकस्यवालिंगसमवा
येनत्रित्वपरत्वंयोगेनवोद्गातृगानकारित्वेनत्रित्वपरत्वंकल्प्यतामितिवाच्यं।उद्गा
तृशब्दस्यप्रयोगोनोढीयापश्चर्यायसामद्वितीयभागरूपोद्गानकर्तरिरूढत्वात्।।

त्वद्रूवचनानुरोधेनत्वदुक्तापादित्रिविधापाश्रपिश्रस्याप्यकल्पस्यनापाऽपाशाद्धिकाराणा
म्यायेनानुपपत्तेः॥नहिउत्कर्षापोगस्यवतरधिकरणविषयः॥ध्रुवकरणाबाधापारस्वतर
पोगोश्रुतिबाधायारकलप्रमाणयोगस्यसुतरांतरधिकरणविषयत्वात॥अतोव
उवचनमेवव्युत्पत्पानुशासनादिनिलाश्कत्वलप्रमाणार्थव्यारव्येपं॥नचैवकलप्रमाणापां
हत्वार्थतायत्तेः॥प्रातिपदिकस्वाजहत्स्वार्थतायुक्तेःक्तिकेषांविदुक्तेःपुनःमुख्यलप्राधा
न्याभ्यांप्रातिपदिकेजहत्स्यवलंगीकारेनिरक्तिजहत्स्वार्थतायाःफलमुख्यत्वेनारोषत्वा
तनचप्रतिहत्तौहिकनैरापमितत्स्रतिपारकवाक्येष्वुचोदाचेकर्मकांडेवेतिसमाख्या
नातत्वकर्त्तेपेमिपप्रातिहवौरानुःशब्दस्यशक्तेवप्रयोगोपपत्तेरनेकार्थकस्योडातत्पर
स्यवद्रूवचनानुरोधेनतिषधोडातारस्तुवतइत्यादिवत्रितपरत्वमविशेषाद्वास
मुख्यत्वापचतुर्थपयात्वकिंनस्यादितिवामं॥अनेकार्थत्वकल्पनामियोडानके
त्वावकस्यैवोडातपरत्वमलप्रमाणाहिनापिक्काचित्कसर्वविषयप्रयोगोपपत्तेः॥अतस

वमुख्योडातेचकर्मसुस्यमौडात्वेंतद्धेसंपोगाद्वास्यवपिक्वौडात्रशब्दाउडातुशब्दस्यौगा
गारतिद्रष्टव्यं॥अतःपाशाधिकरणन्यायेनोडातेवेकपिवेदितिपाप्तेनोडातृशब्दस्यजाति
कृविशेषेशक्तिःतस्याप्रवपवपवपवयोगेनैवोल्लप्रयोगनकर्त्तमात्रावाविलनोपप
त्तौ॥अतिशब्दवस्वयवार्थविहायजातिविशेषप्रयोगःयेनास्तिक्वापिशक्तिःकल्प्य
तानचोडायतिरप्युयडौपवाक्येवेतिनियमःउडापतीनामरविरलोचनमित्याहवम
त्रापिवपोगात॥अतस्वपंकनादिशब्दस्यमेदकौरप्रयोगाभावेनयोगरूढिकल्पनाया
मपिवक्तेतेनतत्कल्पनाअपितुअगनिशब्दवन्निरूढलक्षणोवा॥अतपवतात्पर्यमाहक
सत्वेनास्तिणिकार्येमहतोपिपक्तेतेनिमुपधायमुवतइतिवन्मुख्यार्थसंभवेलक्ष
णाकार्येयत्नायोगादद्रूवचनानुरोधान्नेवनिवयोडाराइतिवत्प्रतामप्योयागानकर्त
तात्पर्याणामेवमहतोनमुख्यत्वापस्यभाष्यकारोक्तस्यापिवानकर्तृत्वाभावात्

भा॰तं॰
७५

लक्षणं यथान्यथाकारणां तु पुरुषानुरोधेन न दोषः सिद्धं तेन्यथात्वाभावादिति ध्येयं॥ ग्ना
वसुतः॥ ॥ भक्षेतस्मात्प्रमाणान्मन्त्रावचनमिति नामीमनिधीयते। यथा च मम न
न्यायसुधायां श्रुतमिति नो भक्ष्यं तिस्रः प्रेतस्य हारियोजनस्य सर्वस्य वृत्तिरितरत इति
श्रुतं। तत्र लिङ्गशब्देनोपक्रमस्यार्थवादानुरोधाद्धि सामान्यग्रहणेऽश्वस्वार्थ
त्वापत्ते श्वल सत्यायाभक्षणामनिधीयते तत्वहारियोजनेवक्ष्यमाणाविश्व याव
परकारनिमित्तं त्वोमाभिषवनिमित्तं च यद्यपि प्राप्तं तथाप्यत्र विशिष्टादेशो वा
क्यभेदापत्तेर्भक्षांतरमेव सर्वं कर्तृविशिष्टं विधीयते अथवा हारियोजना
त्रांतरप्रकरणोपाठात् सोपभक्षानुवादेनैव पुरोडाशादेरिवायस्यन्नक्षयति स
र्वतः परिहारमाश्वित्य भक्षयतीत्यादिवद्ग्रहणमात्रं विधीयते विशेषपुरस्कारेण राम ७५
कर्तृविधानादनेककर्तृविरोधे कर्तृतरविधानानुपपत्तिशंका सर्वेषां वा चमिकं

कर्तृविशेषः इह सर्वे परं किं च मानमात्रपरो विवाप्रकृतत्सर्वत्विकपरमिति चिंतायां सर्वश
ब्दस्य सर्वनामत्वीदुपस्थितपरामर्शित्वावगतेः श्रुतमस्तिना मेव च पूर्वमुपस्थितत्वात्ते
षामेव ग्रहणमिति प्राप्ते वसवमितिशब्दस्यामेवम इहैवैकस्येव च मत्तिनो भक्ष
णाय श्वेतुवमितिनामन्ये षां च सर्वेषामेवत्तप्तं। मित्यवंस्तुत्यात्तेव कस्ते नैवोपप
त्तेर्न पुनः सर्वे परं संकोचकत्वं। अतश्च परमसर्वेणा व्यवहाराशं भवाश्वषपकेन श्र
करणादिनेव प्रकृतके मिकामात्र ग्रहणे यद्यन्तौ पुनः श्रुतमस्तिभिर्विशेषणोप
मा। गामावत्तचैवं पत्न्या अपि सह ग्रहणापत्तिः मे सीवद्देवपुलिंगेन तस्यग्रहणानुप
व सर्वशब्देन महाद्रस्पत्राप्यत्तिं। चिन्त्यमानमस्ति॥ वषट्कारश्च॥ ॥ सोमस्य वष
ट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति॥ श्रुतेतत्क्रिं भक्षांतरवचनेभिवासमाख्यादिप्राप्तभक्षानुवादेन

भा॰ट॰ ७६ प्राथम्यमात्रविधिरितिचेन्तायो भक्षांतरत्वेप्रमाणाभावात्प्राथम्यमात्रविधिर्नववं
षट्कर्तृत्वपिविधेयत्वेवाक्यभेदः वषट्कारेनिमित्ते भक्षोद्देशेनप्राथम्यविधानात्ता
पंतरेनिमित्तेनमहोद्देशेनैकवाक्यत्वविधिवद्विजातीयानेकोद्देशेवाक्यभेदप्र
भावात्।अतस्त्वपक्षेचमतेहार्योजनेवाश्चयादेरप्यवषट्कर्तुर्ग्रहोमाभि
षवाभ्यासमात्वपालिसावदनेनवाभक्षप्राप्तिस्तत्रवषट्कर्तुःप्रथमभक्ष
स्ततोन्यस्येतिवचनार्थइतिप्राप्तेप्रथमभक्षइतिसमासरूपेएकस्मिन्देशएको
शेनोद्देश्यत्वेएकोद्देशेनविधेयत्वेवांगीकार्यमाणोएकप्रसरतामंगापत्तेर्वर्तमान
रमेवंदनवतास्मिन्नूषट्कतावोजाभावः।सामर्थ्यभंगोप्येवतद्धीनत्वात्तात्पर्याहोत राम ७६
र्वेत्रोद्देश्यविधेयभावस्यतेउद्देश्यविधेयपाल्व्यात्सर्वेमुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेनक्रिया
श्रमोवश्यंवक्तव्यः।अतएवयद्वत्वेयोगः।प्राथम्यमित्याप्युद्देश्यत्वस्तमात्रस्यपिसंग

च्छतोप्राथम्यंतत्वेनप्रथमेक्रियापाल्वयोग्यस्यातिप्रसक्तत्वात्तातद्वयप्रभत्र्यमित्रपरत्वात्ने
यागेनसर्वार्थभावयेहिस्यादितस्यह्यर्थोयास्यत्वनेतद्दंशस्वर्गास्योद्देश्यत्वेनपागस्यवि
धेयत्वेनक्रियावयेप्रथमममवगतेयस्त्वादेवविधेयस्यपागस्योद्देश्यत्वंगौरवय
पद्रतिस्थितिः।तद्वदेवहाप्येकपरस्थलेभक्षेप्राथम्यात्वयापर्वभक्षस्यक्रियाव
योग्यपगंतव्यः।तत्तथ्वक्रियास्वयात्सर्वभक्षप्राथम्ययोर्विशेषणाविशेष्यभा
वानवगमादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यंभंगादुपरिपदार्थस्यसमासपरस्यप
रोत्तरेणास्यानेमद्वयायोगात्पद्यपिवाक्यन्नतेवैय्याकरणतावशिष्टार्थ
वावकत्वेनसामर्थ्येतथापिक्रियावयासर्वविशिष्टार्थवोधकत्वमेवात
दितिवाध्यांस्वचक्रियामिन्नेविधेयेपंचोध्यांक्रियामकोवेधेयेतद्वया
त्सर्वंउद्देश्यत्वेनक्रियावयस्यवत्नुमशक्यत्वात्।अतस्वविविद्दयंतियदे

भा·नृ ७७

नेत्यादौ विहितो देशो न प्रज्ञाभिर्भवन्ना विधाने पिन सुलिङ्गः अत एवैकप्रसक्तांगा
भिप्रायमसातरमेव विधेयं अतएव लोहितोष्णीषा प्रवतिरेशात्पूर्वमेवलो
हितोष्णीषविशिष्टः कर्त्तारः प्रचरन्ताः देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफ
लकारादित्तितवेतन्नैकप्रसक्तामंग्या देहा प्रकारा नवसन्ते अतएव प्रकृते एव प्रस
रतामंगाभिप्रायाच्या भ्यसदर्वंकमतापनिवेशहृगा देववद् कर्त्तृप्राप्यमाभ
घविशिष्टमप्राप्तरमेव विधीयते सोमसंस्कारार्थं तत्र वयागीयं लोहितव घट्को
र्यत्नेऽप्रत्वात्कर्तृ पलेसुमात्रे वेमार्थाञ्चिमिब्ल्लावगतेवं घट्कारानिमित्त
केभिः मन्त्रगाम है पुत्र मसेपुवा विशेषा महुं भवति। होमाभिषवोवाक्याच्चाद
रम्यं भमस्यानाभित्तं हविर्धाने नाववमि राभिषुत्याहवनीये प्रत्युलाप्य एवपरोत
मदभिमस्याभमस्यं तो सर्वे हविर्धानाहीनं सर्वेषां गुणानां विधेयताहस्याववप्राप्त

राम ७१

त्वात्कौ कर्त्ते होमाभिषवसमानकर्तृकत्वे मास्प्रमात्रे त्र्यप्राप्तं विधेयं यद्यपि वहाः पौज
नो चौ होमाभिषवसमानेकर्तृत्वे राभिमस्पृ गाप्राप्तं तथापि स्वरवपुत्त्यानुवादे वाक्यवैय
र्थ्यापित्ते सम्वविधेयतासावनप्रर्वविहितभसे षुसर्वेचोलम्बि शिष विशेषविहि
तकर्तृतराववेधाता अतश्च होमाभिषवसमानकर्त्तृत्वे भसंगाातरमेवेह विधीयते
कर्तृरूप गुणानानुरोधनवाचे विवदष्ट्कारभसमे वप्रयोगाभे दमात्रे नवोत्य
ह्रौनयामका भावः [illegible] प्यस्मेवोलत्वपिनोवषट्कारवाक्ये नियामकत्वात प्रा
यमपा स्याविप्रयोगानुक मेतरमेवेति ध्येयं। अत्र केहोमे अपि षसमानकर्तृत्वे
सप्त्राध्वर्यं चसमात्र्यावला देवप्राप्तेः। प्रधानावयस्या स्पर्हितत्वात्व भसप्रवाभि
षवसमानकर्तृकत्वं होमसमानकर्तृकत्वं वहिर्धीयते होमाभिषवयोस्वत्वम्पफलव
त्वाद्वषट्कारव देवापिन्निमित्तत्वात्तपाश्च समभिव्याहितयोर्निमित्ततेतिवषेवषट्कृतेत्यत

भा.द.
७८

स्यापोपुरस्यामेहोमाभिषवोवयवकर्त्रोरध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्वा यन्नहेच समसेवा
तत्र समुच्चयेन ।। अपशोपदेशात् । अत्र यत्रैकस्मिन्यागे नेकेषां समुच्चयः होमाः एकस्मिन्कर्त्त
रि वा अनेकेषां वा यद् कारे होमाभिषवसमाख्यादिकारणानां समवायस्तत्रैकशेष
प्रतिपत्त्यर्थत्वात्समस्तानां विकल्पे प्रसक्त शिष्टानामपि वषट्कारादिकारसमस्तानां
सामान्यविहितत्वात्समाप्यापि समाख्याया विशेषनिष्ठ्याप्रमेयबलाबलन्यायेन
बाधात् अहविषयत्वावगमेपि भिन्नविषयत्वे वा प्राप्ते अत्र समस्तपतीति वचते नहि सम
स्तशेषस्यैकस्य समस्तप्रतिपाद्यत्वासंभवात् एकेन समस्तानां प्रतिपादिते विशेषेत्र
विशिष्टशेषस्य समस्तानां तेषां प्रतिपत्तिसंभवात् अपूर्वविधेश्च समुच्चयपक्षेनेपुवं
कर्त्तमेकेनैकेषां समस्तानां यथागत्वनुष्ठानेन समुच्चयोपपत्तावपि यत्रैकस्मिन्नेव राम ७८
कर्त्तरि कारणानेकत्वं तत्र प्रयोगविध्यवगतसाहित्यसंपत्त्यर्थं तेन च लोपपत्तेनैतत्

गनुष्ठानेन समुच्चयपक्षे वस्तुतस्तु समाख्यया बुद्ध्योहात् पञ्चमानेन सम्यस्त्वसमस्तेषु का
रणांतरेणांतरेणांतर्भूते कर्त्त समस्तस्याप्राप्तत्वान्नैद्विधापकत्स्तुतिकल्पकत्वेपि होत्रक
चमसेषु वषट्कर्त्तृत्वेनैकत्वे प्राप्ते तत्र समस्तस्याप्राप्तत्वात् अप्राप्तत्रिनिमित्ततयान वि
धिकल्पकत्वावकाशः एवं होतायजमानेपि येषां कारणांतरेणात् समस्ताप्राप्तिसत्त्वादप्र
पन्नस्यवसमवेत्वविधिरितिन तथापि कारणाद्वयस्यैकस्मिन्कर्त्तरि समवाय इति चे
तामेवावरणात् होत्रकचमसेषु वषट्कारणेषामिव होतुरपि वषट्कर्त्तृत्वाद्धो
त्रे विनिष्यत तत्त्वमेसरस्येवविधसमाख्याया तत्त्वात्तैकमस्तरणांतरविधिमंतरेणा
नुपपत्तेः । अतएवतेषां अनुष्ठाने विधिफलाभावेन नत्वमपिन ।। नचैवमपि एवंकस्मि
नेवकस्मिंश्छिद्रस्यातेस्समाख्यानिमित्तस्य मात्रेणास समाख्योपपत्तेर्नचसमस्ता

ध्याम्यामसमाप्येतश्रप्रकृतिसमाख्याकल्पकृतौ विशेषास्तत्कृताः पूर्वे साध्यानवमस
स्य सोमसंस्कारार्थत्वेन तत्सत्कर्तृकभक्षणीयस्य विधेयत्वेन सर्वैरेव चमसस्साध्या
ध्यामेति तत्साध्या:। अतः सर्वैरेव एकपात्रे कर्तृभेदेऽपि वैकल्पिककर्तृणां कारणाभेदेऽपि पु
रोमस्तुपदवान्नुष्ठानेन समुच्चयः। हार्यो ऽन्येनमात्तु समुच्चयः। याज्ञिकानुष्ठानं
चैताहेतेनास्तुमः॥ ॥एकपात्रे॥ ॥भक्षसमुच्चयेऽपि विनियोगनाप्रसंगात्तत्रैकमाति
रूप्यतो तत्रैकस्मिन्पात्रे कर्तृभेदेन भक्षणाभेदे वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति व
चनाद्वौ तेवनेः प्रथमभक्षाह्वात्राहिनंत्र वर्णा[illegible] वषट्कर्तृत्वनिमित्तं प्रथमा
भक्षः। नच होमकर्तुरध्वर्योर्हस्तेपात्रस[illegible] पैराकल्पनेगौरवापत्तेस्तस्यैव
स्मायेन भक्षप्राप्त्यभावगतेस्तद्यपेक्ष्या चवषट्कर्तुः प्राप्त्यविधानेऽपूर्व राम
विधित्वापत्तेः। समाख्यानिमित्तभक्षाप्येक्षपैवतेन प्राप्त्यविधिर्नियमवि ७९

धित्वा यवानेरोधेन पुरस्तादिति वाच्यं नियामकस्यापत्तेः पूर्वमेवैतस्य वचनस्य पूर्व
त्वेन नियमविधित्वानुपपत्त्यापेनसंकोचानुपपत्तेः। अतो वषट्कारनिमित्तं प्र
थमभक्षः मैत्रावरुणादिचमसेषु सवनमुखीयेषु प्रदाने होत्रा वषट्कारान्मित्रा
वरुणादिस्वप्रदाने मैत्रावरुणादिभिर्वषट्कारादध्वर्युकर्तृत्वेनकर्तृत्वेऽप्रदान
क्रमेणात्क्रमः। वषट्कर्तृभक्षानंतरं च होमाभिषवोभयकर्तृत्वेन तस्य भ
क्षः। तेत्रिमित्तभक्षस्य वावनिर्क्त्वात् ततो दुर्बलसमाख्याप्रमाणकः होमाभि
षवकर्तृकभक्षाभावे तु तद्वैतरनिमित्तकर्तृकः समाख्याप्रमाणकः एव समान
कर्तृकेतु होमाभिषवकर्तृकभक्षस्य भावे हि नुष्ठानमात्रेणक्रमाभिव्यंजकं
किंचितत्तत्त्वेतु पूर्वोक्त एवक्रम इति ध्येयं॥ वचनात्॥ ॥इदं च भक्षणानान्
पक्षेतेन सोमः पातव्य इति वचनादनुज्ञाप्येवात इपिनलौकिकेनप्रकारेण अ

भा॰दी॰
८०

पितुर्मातान्ववशादुपहूतउपह्वयस्वेत्येतेनैवमंत्रेणातत्रापिलिंगेनवाक्यंवाबाधित्वा
विभज्यैवैकोनुज्ञापनेऽपरस्त्वानुज्ञायां॥ निषेधबलाद्वानुज्ञापनानुज्ञयोर्विधि
कल्पनामंत्रबलाच्च॥ तत्राप्यर्थक्रमेणपाठक्रमंबाधित्वाउपह्वयस्वेतिप्रथ
ममनुज्ञाग्रहणोत्तउपहूतइतिपश्चादनुज्ञाग्रहणेविनियोक्तव्यं॥ तरेकपात्रशां
॥ ॥सैषमनुज्ञापनस्यैककस्मिन्नेवपात्रेभक्षप्रसक्तिमात्रस्यैवनाद्यारस्वार्थताला
भातभागाधिकाप्यिसंगमिन्नवलहशंकातिवच्यर्थत्वात्॥ उपायांतरेणा
पितृतत्त्रिवक्त्रावस्थानियमाबाधितात्॥ अस्यस्यानुज्ञानेतुअरषार्थत्वम
पूर्वविधित्वंचसेघः॥ अतएवपत्रैकस्मिन्पात्रेएकएवभक्षयितेत्तत्रैनेवा॥ नम
नुज्ञाग्रहणंप्रवेत्रितिमस्यापिभक्षयितुरनुज्ञाग्रहणं॥ अप्रयोजनाभावात्॥ फ
लिकत्वाचेति॥ ॥याज्यापनयेन॥ ॥ज्योतिष्टोमेकपात्मानुहौत्रप्रवचनात् ८०

तासुत्र्यंतायाज्याहोतुरपतीयंयजमानस्यविकल्प्येतविद्योपते॥ यजमानस्यपाड्या
मोत्तप्रेष्यतिहोतरेतयजेतिस्वयंवानिष्यघपजतीति॥ तत्रस्वयंवायाज्यापाठपक्ष
वषट्कारभक्षपोःस्पवकेचौतहोतेतिचिंतायांषष्ठेभुसायजमानस्यपात्यामा
नेभुतेनवषट्कारःतस्यपाज्यापाश्रविवषट्करोतीतिवचनेनयाज्यातोमेरातेत्र
तस्त्ववषट्कारस्तमाख्यानिमित्तोहोतेचेतिवितन्निमित्तोभक्षस्तस्यैवयत्तुस्वयंवे
तिवचनंतत्रताववधागकर्तृत्वविधायकंतेस्पप्रधानवाक्यास्वमिद्धेः॥ नापियाग
प्रकाशकवषट्कारपयोक्तृत्वविधायकंविध्यंतरत्वेवाक्यभेदापत्तेः॥ अतस्त्र
घवाक्येनयजमानस्ययाज्यापाविहितायारितीयेनप्रेषवकर्तृत्वविधानाभ्रषाथक
त्वान्नुपपत्तेरेवपाज्याविकल्पप्राप्तेर्योगकर्तृत्वस्यचयाज्याप्रयोक्तृत्वेमात्रेणा
ऽनुपपत्तेस्ततोयमर्थवादःनिषेधस्यापियाज्यापानिषधात्वस्यतामान्यविधितस्वपाठ

भाट्ट: ८१

वादनुवादः॥ अनयाने पवृतीर्त्तिर्तु पाऽप्यंतरविधेयमिति प्राप्ते आख्यातस्त्रवणात् दाशत्
नुपपन्नेस्त्वतः तीयमेव विधायकं आघुल्वर्यें वाः अतस्त्र्यपाप्यां तेन वषट्कारो हो
वमुख्यपाणिकर्तृ साहृषट्कारो। पितस्येव याज्यावषट्कारयोः समानकर्तृकत्वे
स्यान वा नस्य च वाधापेक्षापाव वषट्कारे होतुः कर्तृत्वे कल्पमानस्य वैकस्य तमा
ख्याद्भुमागाकस्य बाधो स्वेत्साद्ध्य। एवं वा घस्यापि विधित्वेन कश्चिद्दोषः। अतस्त्र
वषट्कारनिमित्तो भक्षोपि तस्यैव॥ ॥फलचमसः॥ ॥तत्रैवैव पदि राजन्यं वैश्यं वा
याजयेत्स यदि सोमं विभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य त
मस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति श्रुतं अत्र क्षत्रियो यदि ह शक्त्यो मिः संगिध्येत लपस॥ अत्र
घस्तु निमित्तत्वपरस्य वचनस्य भिन्नं अत्र कुशस्तस्य कलाविवत ते चैतस्य फलचमसस्य प्रा राम
निधेयस्य किं भक्षमात्रे किं वा यागो पीति चिंतायां निमित्तत्वे नोपपत्तौ स्यपाप ८१

स्य फलचमसात्तृपित्वानुपपत्तेस्तद्रूपाण्यस्य चुतस्य भक्षस्य रूपश्रवणात्सत्रया
गानुवादेनानेकर्त्वेषणा॥ हिरूपणाविधानेवाक्यभेदापत्तेश्चानेकगुणविधिश्च भ
क्षांतरमेव फलचमसकं रणकं विधीयते। फलचमसस्य विनियोगाभावेन संस्का
र्यत्वानुपपत्तेः सक्तुन्यायेन विनियोगभंगस्यावश्यकत्वात्। तदपि आरादुपका
रकमपि यजमानं सोमभक्षस्य बाधकं न सोमपिसनुवादस्य बलात् न अपि गिरे भिद्व
पार्हितिवद् एकैकापत्वाभावेपि वाघकत्वं रूपा यादेवस्थानापत्तेरंगीकारात्। अस्तु
वा पक्षांतरे रुचत निबंधस्तिप्राप्ते पद्यपि भक्षांतरमिदं तथापि तस्य नारुप
कारकत्वं तदिति हि तीयानिर्देशेन फलचमससंस्कारार्थत्वप्रतीतेरनुपपत्तु
त्तौ स्यच संस्कारायोगेपि अग्घ्ये चगात् तदस्यादित्वविनियोगकल्पनात् तत्रापि तस्य
हि सोमं विभक्षयिषेदित्याद्यनुवादस्वरसाद्यजमानकर्तृकं सोमभक्षस्य वत्ता वर्तते चोपप

भा.ट. त्वौ सर्वत्र सोमबाधेन सर्वार्थत्वकल्पने प्रमाणाभावाद्यजमानचमसस्य यागाभ्यासाध
८२ नत्वमेव फलं चमसस्य कल्प्यत इति वक्तादित्नुपपन्नैव स्तुतस्तभसंतात्र्त्वे प्रमा
णाभावात्सोमभक्षस्य यजमानकर्तृकोपेषणाद्युपसूतरकालरूपविशिष्ट
फलं च मसस्संस्कारकत्वेन विनियुज्यते। राजाराजसूयेनेतिवत्सस्य वापत्याहुति
वच्चविनियोगविशिष्टप्रयोगविधानात्वाक्यभेदः। तस्य च यजमानचमसाभ्यासो
पयुक्तसंस्कारकभक्षसंस्कार्यत्वात्सर्वांगत्वयुक्तेष्वतदीपत्वानुमानात्स्यितत्वा
क्येन फलं चमसस्य उत्सेपागाभ्यासमाधनत्वसिद्धिः। ने सिद्धिकल्पाद्वतत्र नियम्यो
मभाद्युपकर्त्वोपेवं च स्यानापतैव फलं चमसे इतरसोमसंस्कारवद्यजमानभ
क्षस्यापि प्राप्तिसंभवे एवं प्रवक्ष्यातहि ध्वंगाकार्णागुणादपविधानाद्यपद्भने राम
वमसस्य यागसाधनत्वासिध्यर्थं चेति द्रष्टव्यम्॥ एतेन पद्ग्ज्जोमेन विधिं हेतस्यतीकान ८२

मिथुनगुणपाश्चित्याभिषवपक्षप्रतीकानाममपि यागसाधनत्वं व्याख्यातं॥ ॥ अनुपहूतपितु
॥॥ अनुपहूते पदशापेयेनामहोमयागविकारोगतत्कर्तृकं तत्र अतिदेशतो दशमुचमहेषुप्रा
ष्ठेषु यजमानचमसेराजोभक्षणांतत्रापरं शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्षयंति दशदशै
कैकं चमसमनुप्रसर्पेयुरिति वचनेनद्रपेयसूतं तत्र न तावदृष्टतं ब्राह्मणाः इति विधिः
दशदशेसनुवादः। भक्षानुवादे नगुणादपविधाने वाक्यभेदात्। एकैकस्मिन्भक्षेश
तब्राह्मणापाद्यापत्तौ दशदशेत्स्यप्राप्त्यभावात्। अतो दशदशेत्येवतिद्रष्ट्वा
द्विधिः सोपि च न चमसो देशेन दशेन दशत्वस्य प्राप्तत्वात्। नापितद्दे शेनानस्याश्वित
दशकर्तृ विधिः। चमसोन्यपेनादिच्छिपांतरस्यापाद्यपल्लप्रसंगेन भक्षस्यवाभ्य
पत्यप्रमाणाभावात्। याज्ञिकाचारोसिद्ध समाख्या भक्षस्यैव निप्रमेनोपाख्येय
भावेन वषट्कारनिमित्तकेस्यापाद्यापाद्यपत्वायत्ते भक्षचमसेमिति हितोयाप्य

भा॰ तं॰ ८३

अनुशब्दयोगनिमित्तत्वेनप्रतियेगौणत्वप्रातप्रातस्मादेशपक्षोपस्थापकत्वाभावाद्वाना
पिचमसानुप्रसर्पणोद्देशेन द्दशाकर्तृविधिः॥विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात्तावमसप्र
तियोगिकत्वविवक्षितकानुप्रसर्पणस्याप्राप्तत्वाद्यप्रयाजेष्वप्तादितिवत्तमर्वेव
मसेषु एकस्मैव द्दशाकस्य प्रसक्त्यापत्ते श्वाचमसेष्वेकैकत्वविशेषणेपुनर्वि
शिष्टोद्देशः। द्दश द्दशेतिवीप्सार्थविधानेवाक्यभेदः प्रतिचमसंविशेषतापत्तिश्च
अतो द्दशकर्तृविशिष्टप्रत्येकं चमसप्रतियोगिकमनुप्रसर्पणमेवात्रविधी
यतेतयोश्चपार्थिकान्वये एकैकस्मिंश्चमसे द्दश द्दशकर्त्तारो भवन्तीतिवीप्सा
अनुप्रसर्पणस्य चप्रयोजनापेक्षायां वैसर्ज्यापेनवमसपु तंतर्गतचनिष्पात
प्रतिपाद्यसमाख्यानिमित्तकभक्षस्येवस्तवाकोपस्थिततयाऽङ्गत्वाच्चकेपतितायां राम
ल्पनयाप्रयोजनत्वं। अतश्च समाख्यानिमित्तभक्षार्थप्रतिचमसं द्दशानामनुप्रसर्प ८३

णेचमसानां द्दशत्वाधृतसंख्यासमवेशत्वाक्यमनुवादेविशेषद्दशत्वमुख्यर्थः।अनु
ब्राह्मणत्वविधायकोवाक्यभेदापत्तेः। अतोब्राह्मणाग्रहणोहोमपरत्वं देवमन्त्रागौ
णमितिजपेमानमाचमसेराजन्यजातेरेवस्थापप्राप्तत्वाद्राजन्यादशमस्य प्रा
प्तिप्राप्तेब्राह्मणानां सर्वेचमसेषुप्राप्तिभावेनोपरिदेवं द्वैभ्याधारपत्तीतिवद्वि
धेयत्वोपपत्तेर्गौणत्वेप्रमाणाभावाद्ब्राह्मणास्यमेवेहप्रातोद्देशेनविधीयते।सो
मापस्यन्तीत्यनुवादमात्रेवसुतत्रप्रसर्पतीनाद्र्ववाक्येसमाख्यामभक्षस्योद्देश्य
त्वेनोपस्थितेस्मैवोपादानात्तदुद्देशेनैवब्राह्मणत्वविधानमितिद्दशत्वेनेकत्वबा
धवद्ब्राह्मणत्वेनराजन्यत्वबाधइतियजमानेचमसमुपिब्राह्मणाद्दवपत्नचमस्यं
द्दशभेदापेषुःनवस्यपदिसोममिस्सनेनराजन्यकर्तृकभक्षस्यनिमित्तत्वावगतेः
केपत्नारम्भावेफलवमसदितिवाच्यंनिमित्तरूपांगाकारेवाक्यभेदापत्तेनाये

भा॰दी॰ नैवपरिशेषेणयागगतराजकर्तृत्वस्यनिमित्तत्वप्रतिपादनात् । स्वयंतुपरिशेषेणनिर्
९४ दिष्टशक्तीषीकोनुवाक्यम्लुक्तं ॥ ॥ इतिश्रीभाट्टदीपिकायांखंडदेवविरचितायांतृती
यस्याध्यायस्यावमः ॥ ॥ तत्प्रयोजन ॥ अनाम्नातेनयस्यपर्णमयीजुहूर्भवतीत्यादिना
अनारभ्यविहितकत्वनुसंबंधिजुह्वादेशेनविधीयमानापर्णमयीतानद्वारेणजुहूरमक्रि
त्वंगमितिस्थितेसकिंप्रकृतावितिकृतिसाधारणाउतप्रकृतावेवेतिचिंतायांआविशे
षात्सर्वेषामपिनचविकृतावतिदेशेनापिप्राप्तेरुक्तावापत्तिः उपदेशेनैवप्राप्ति
सत्वेअतिदेशस्यकुशाविषयत्वेवत्सपर्णतादिसमयलाभकल्पनात् । नचविकृतौतु
उपप्राप्तिदेशापर्णतायास्यचप्रकृतौ सर्वांगसंबंधोक्तेरकालीनत्वेनपर्णता
विधेःपृथगसंप्रकृतावितिवयपशात्ववोधजनकत्वाभावरूपमावपुनर्विकृतावितिविषय राम
तज्जनकत्वायोगेनप्राप्तिकालवैषम्यापातात् इतिवाच्यं । वेसध्यादिवत्सपर्णताप्राप्ति ९४

त्वांगसंबंधेनैवप्रकृतेःपर्णत्वमंगीकृत्यविकृतौअतिदेशोपपत्तौपर्णतायाःस्थ्वाग्नेर्वि
धानेनसाधारणोपपत्तेः । अत एवाध्वरप्रेधेसमध्यतिरिक्तेप्रयाजादावतिदेशानाप
त्तैरितिप्राप्ते पर्णत्वविधिरितिकर्तव्यताकर्मेवाविप्रत्युक्त्याअंगसंबंधेनैवप्रकृतेःपर्णत्व
मंगीकृत्यसर्वेसदेशअतिदेशकल्पनायामपिवेषामंगीनांसर्वांगसंबंधेननिराकांक्षत्वाते
षामेवातिदेशोनवैमध्यस्यअंगाविशेषानवगमेनतद्भावनायाअपिपर्णत्वात् । अ
तःपर्णतारूपांगसंबंधंविनाप्रकृतेःपर्णत्वाभावादतिदेशतोजुहूप्राप्त्यनंतरंपुनः
पर्णताविधौप्राप्तिकालवैषम्यापत्तेःप्रकृतावेवपर्णतायथाचैवमतिदेशमास्तुप
वश्चिन्नेतौस्यवअग्नीषोमीयसवनीयानुबंध्ययपरिष्ठातिरिष्टेष्वेदनसाधारणपर्ण
ताकालविधानप्राप्तिकालवैषम्यतयातत्रैवैकादशेवक्ष्यामः ॥ वस्तुतस्तुनैवतत्रसा
धारणेपनविधिः । प्रकृतावेवेनविहितस्यातिदेशतोपिप्राप्तिसंभवात् । तथापिपर्ण

भा॰ कत्वंभिन्नकालकत्वेतागत्यमाणाविशेषत्वात्स्यात्तवदेवनानुपपन्नंप्रयोजनेपत्वंपसेषा
८५ सिद्धोषेवेपंतरीयविरुक्तोयजुर्वेदेहिक्त्वात्तन्मुषप्राप्भिन्नत्तेसिद्धांते अविज्ञातधात्व
भिन्नंविरुक्तिवैदिकंचानुगदिष्ठायाभिन्नानामपिउपक्रमानुसारेणोच्चेस्वात्वेदेप
८५ धर्मत्वात्॥प्रकरणाविशेषात्तु॥समुद्देशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतं
सामिधेन्युद्देशेनविधीयमानंसाप्तदश्यंप्राकरणिकमाचरश्यपावरोधान्नप
वेवस्वकृतोद्देशपरिमाणसंख्याविशतेसामिधेनीस्वरूपेऽप्यानपेक्षणमक्रो
लप्रकरणीयस्यापूर्वविशेषसाधनत्वस्यप्रकरणेनज्ञातत्वेनयस्यापूनात्।साम
रश्येनअन्वयमिवरितकेनुसंबंधेनकल्पांवरस्यैवसामान्यस्योपात्तस्यैतावोपत
द्विवोषसाद्धिकेत्कृत्वेन्यायुनोपात्तस्यतावित्तंवितत्वात्।किंतुविकृतौनचेत्तत्रापि राम
कर्मोपकारापवरश्यावरोधाः आरोपदेशिकत्वमहावदाधकत्वोपपत्तेर्नेवा ८५

नारभ्याधीतत्वेनदौर्बल्यं।निरवकाशत्वेऽप्युपप्राकरण्यपुत्रेष्टिमयवाप्यपितुल्यत्वात्।अतएवय
द्वेष्टिपत्नेनावगम्यमानंसद्यस्कालत्वादिसर्वेविकृतिषुनिविशतएव।अतएवसर्वविकृ
तिषुसाप्तदश्यप्राप्तौकाम्येष्टिसमभिव्याहारविकृतिषुतत्सुनप्रवर्तते।अन्यविकृति
षुतत्प्राप्तेःस्यात्फलकोपस्तुहारार्थंनचवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः।एवंचसामिधेनीसं
बंधोपहारात्तुविशेषसंबंधविधिविषयमेतत्।नचैवमपिप्राकरणिकेनैवोभयपक्षे
वैधर्मिद्वारकतरवैयर्थ्यंवाक्यद्वयाम्नानबलेनाभ्युपगमस्यैकत्वकल्पनादिरशा
मेवमस्यते॥नैमित्तिकं॥यत्तुप्रकरणाश्रवसप्तदशोवैश्यस्येतिनैमित्तिकंसाप्तदश्यंतेनपा
चेरश्यपस्यवाधकं।अत्रहिवैश्याग्निमित्तत्वमेववैश्यस्यास्यतेविज्ञातोयत्वाद्वसामिधेनु
द्देशोपनवापभेदःवैश्यस्वामिकसामिधेन्युद्देशेनवासाप्तदशविधिः।पव्यापरस्यासं
बंधस्यप्राचीप्युत्पन्नत्वेनचविशिष्टोद्देशवैश्योद्देशेनैववास्तवस्वामिकसामिधेनीष

भा॰ तं॰ ८६

त्वसंबंधेनतद्विधिःसाचिवेनीरवुयादित्यर्थस्मृतात्स्पर्यंगनाहकत्वात् । अंगस्पप्रसन्नपेचेवेष्प
भावेसापूर्वस्पानत्तुब्रानाग्निमित्तेस्तस्याधिकृतपाकाम्यमापिगोरोहनादिस्पकविशे
स्पाघत्तुवचनादिवनिसस्पचमसपाचरेशमादिनैमित्तिकस्पचसाम्नरूपादेर्वाधकं
निसस्यसामाम्याविहितत्वेनब्राह्मणादिप्रयोगेसावकाशत्वेनचविशेषविहिताधि
स्वकाशत्वेकाम्यनैमित्तिकातदुर्बलत्वावगतेः नचैवमपिनैमित्तिकस्पकामनार
हितप्रयोगेसावकाशत्वेवकाम्यस्यापिब्राह्मणादिकाम्यप्रयोगेसावकाशत्वा
द्यविशेषतानैमित्तिकापेक्षयाबलवत्वानापत्तिःसामान्यरूपापेक्षयाधनेपुरुष
स्यानुस्वत्वेनकाम्यस्यपुरस्कृत्रिवतयावलवत्वोपपत्तेः नचकाम्यस्यचेत्वनंग
त्वात्तेनकत्वेंगाभूतनिम्याद्देर्बाधेविरुणाकत्वाश्रितात्काम्यादपिफलानापत्रिका राम ८६
म्यस्यलाघवेनप्राप्रपुरुष्कान्वयोपजीवितयास्वातंत्र्येणानुष्ठानशंकानुपपत्तेरास्वप

स्यापिपरप्रयुक्तकाम्यगुणोनैवोपकारासिद्धेर्नित्यनैमित्तिकचमसाद्यनुष्ठापकत्वाक
ल्पनात्काम्यप्रयोगेचमसादेरंगत्वाभावेनैववैगुण्यारोपसक्तेः अत एव तदुर्बलत्वमनित्यादेः
श्वबलानास्कंदितप्रयोगविषयत्वकल्पनयाप्राप्तबाधविषयाबाधकत्वेकाम्यनैमि
त्तिका

देशिकमिति॥ ॥ इष्ट्यपर्थ्यं॥ ॥ अग्नीनां अतिदेशेन पवमानेष्ट्यंगत्वावगमात्संस्कारकत्वे
भातः नाविहितस्याधानस्यापि प्रकरणात् सहकृतत्वात्पवमानेष्टिसाधनाभूताग्निसंस्कारक
८८ त्वेनाविनियुक्तस्य पवमानेष्ट्यंगत्वं पवमानेष्टीनां च विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने ति
प्राप्ते आधानस्याकिमग्न्युत्पादकत्वमुत संस्कारो हि व इति निष्ठानितिशपमात्रेन
कत्वं उभयथापित्वग्नेतेऽग्निहोत्रादिषु आहवनीयायुत्पादकाभावादिति देश
स्यैवासंभवः अतोग्निहोत्राद्यंगाभूताहवनीयाद्युत्पादकमेवाधानो पवमाने
ष्टयोप्यंगाभूतफलवदाधानांगाभूता एव वा प्रकरणात् ततश्च पवमानेष्टिषु
आसिद्धत्वादग्नेरातिदेशस्यैवाभावः प्रयोजनं पवमानेष्टिषु पूर्वपक्षे अग्न्यारंभाणी राम
पासिद्धौ ते प्रयोगारंभाभावात् वैत्यादि॥ ॥ तत्वं तु स्वपर्थ्यं॥ ॥ तदाधानमग्निवदेवपारं ८८
ताग्न्यायेनाव्यभिचरितकर्तृत्वं वत्कर्मात्वेनकृत्वं गत्वावगतेर्हि रुक्तताहेषभिये च १
२५५

प्रकृत्यर्थमिति प्राप्तेनाधानस्य कर्त्वंगत्वं प्रमाणाभावात् जुह्वादिरूपोद्याककत्वे विशेषरू
पाः परीता हि व्यक्तित्वेऽकरणापिकाख्यातरेणाप्रमाना आनर्थक्यभयापत्तेः पर्यवसीता
हेः स्वजन्यापूर्वार्थतावोधयंतीति। आहवनीयादिस्वरूपस्तु अदृष्टविशेषरूपा आ
धानविनोत्पन्नौ प्रमाणाभावाधानरूपकर्माभावेन स्वरूपापत्तिरेवाधानस्याव
बोधयंति॥ अत एव तत्रैवाग्निशब्दे अपूर्वसाधनत्वलक्षणा॥ अतः कर्तृत्वरूपेत्वस्य
वाभावात् स्वकृत्यर्थतादृष्टार्थेवानर्थक्यमेवमाधानाकरणे तत्वेगुणापानापत्तिः अ
न्यभावेन वैगुण्यापत्तेः वस्तुतस्तु तत्काले नाशवेनकर्तुविधीनां आधानविधिमि
द्धाग्निमहतां वैपपत्तेरस्यं अग्निप्रयोजकत्वाभावाद् नाहिताग्नेरनधिकार
एव कर्तृच्छितिवैगुण्यशंका इत्याहास्तेव पवमानेष्टीनाम प्यकृत्वर्थत्वेव्याख्या
तं प्रयोजनं पूर्वपक्षे आधानस्य कालातिराद्वाहेनमग्निप्रयोगविधिविहिततपास

भा॰तः ८९

र्थ्यं सकृदनुष्ठानेऽपि रहस्यात्समवायित्वाद्यत्कारिविशेषणात्वेन प्रमाणाभावान्नित्येष्वा
धानं विनाप्यनुष्ठानं यथाशक्तिप्रयोगे सिद्धमेते विकाराः संपाद्याः स्वकालत्वादिति ॥ ॥ तातं ॥
पवमानेष्टीनां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वादतिदेशेन प्रयाजादिवदेवाग्निप्राप्नोतीति
वाधानपवमानेष्टिसाध्यमिति ततः पूर्वं कर्तव्यमेवाधानं पवमानेष्टिपक्षे । न चा
नवस्याप्यावृत्तौ दर्शपूर्णमासयोः कालेऽकरणोपपत्तेरिति प्राप्ते न तावत्पवमानेष्वा
दिकं प्रकृतावंगं अग्निमात्रार्थत्वस्य स्थापितत्वात् । सत्यपि वांगत्वे तेषां वाति
देशः पवमानेष्वादिषु यस्मिंश्चिदिति कर्तव्यताकपवमानेष्टि पेवसकलांग
संबंधेनैव प्रकृतेः पूर्णतापरिकल्प्य पवमानेष्टिषु अतिदेशकल्पना चेषामंग
नां प्रकृतौ साधारणत्वे धेन निराकांक्षत्वात्तेषामेवातिदेशात् पवमानेष्टीष्ट्यर्थेनांते ता राम
मंगाविशेषानवगमेन तद्भावनायाः परिपूर्णत्वात् । अतो लारंभणीयावेमपो ८९

न्यायेनैवेनातिदेशः न वस्तुतस्तु नांगत्वमपि अग्नीनां तु मन्यपक्षं गत्वे साध्यत्वान्नेहातिदेशः ।
अवश्यं हि पप्रथमतः आधानपवमानेष्ट्यादयः कार्यास्तेभ्यो निसिद्धी रंगाविकत्वेप्या
॥ ततस्तेभ्यः कार्यमिति द्वावेवामकरणं । यथा चैवं सति पवमानेष्टिहोमास्य अ
धानहोमात्रा आधानजन्याग्नित्वस्य पूर्वरूपाहवनीयाहोमवंतित्ति याकोस्तुमेवार
णाविकरणात्रवस्य पर्वं ॥ ॥ तुल्य ॥ इशोतिष्ठोमेऽत्र यस्मिन्निधावगन्नीषोमायः पशुरा
म्नातो वचनात्तत्र च अधो पवसथ्ये हन्यात्तद्व्यवस्थास्मा द्वेतु पैहन्यनुष्ठीयते पश
धर्मा प्रतितत्रैव पशुपाकरणार्थ्यं समाम्नाताः सवनीयपशुपशुः सोऽपि सह नितम्ना
म्नात आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाक
रोतीति । आनुबंध्यपशावतेरम्नाततः ॥ तेरिह पशुधर्माणां । कि पशुत्रयसाधा
रणपशुत्तसवनीयमात्रार्थत्वे उत सवनीयाग्नीषोमीयोभयार्थत्वमुताग्नीषो

भाट्टः
८०

मीयापेत्वमेवेति चिंतायां महाप्रकरणाज्ज्योतिष्टोमसंबद्धानां धर्माणां पशुधर्मत्वेन
साक्षात्संबंधायोगेनानर्थक्यत इंगन्यायेन पशुयागद्वारकत्वावगतेस्तेषां च मध्ये
कस्यचिद्विशिष्यप्रकरणाबाधकबलवत्त्वमाणाभावेनाविशेषात्तेषां पश्वंगत्वमि
त्याद्यः पक्षः। द्वितीयस्तु सत्यपि ज्योतिष्टोमप्रकरणात्स्य पशुधर्मग्राहकत्वे सवनी
यावांतरप्रकरणेन तद्बाधः। तस्य चौपवसथ्येहन्यवोत्पत्तेः। अग्नीषोमीयः पशुरग्नि
ष्टोमश्चालभ्य इत्युत्पन्नस्य द्वितीयपक्षे द्रोणकलशः षोडशिनि तत्रीयः सारस्वती
मेष्यतीति गत्रैव तत्प्रीत्यै तैर्वचनैश्च तदुपसन्नोविधानात्। तस्य चतुर्थौपवसथ्यप्रा
कृतांगासंबंधेपि अपेक्षितानां पशुधर्माणां सन्निहितत्वेन प्राकृतांगसंबंध
त्वेनवावांतरप्रकरणेन गयपत्तिः। ऐंद्राग्नादिपशूनां तु संस्थाधिकाराणां
येन समानविधानत्वाभावादेव न पशुधर्मग्राहकत्वशंका। अत्र तु वा तेषा राम
८०

मप्यवांतरप्रकरणाद्धर्मग्राहकत्वेनैतावता सर्वोपयत्वांगच सौत्ये हनि तद्विधिः। सवनी
यो रेशेन तस्याशिवनम्रहग्रहणोज्ज्ञरकालत्वमात्रविधायकत्वात्। पूपपरिव्याणास्य
त्रिवृत्तापूपं परिव्ययतीति सामान्यविधिता अग्निष्ठं नेमहंगहीत्वोपनिष्क्रम्यप
यं परिव्ययतीति परिव्याणांतरविधिना वा प्राप्तत्वेनानुवादत्वात् परिव्याणांतरे त्रि
वृत्त्वस्यापि रशनासाधारणत्वाधिकरणोक्तपापारपिठ्य मासाल्यात्वेन वत थापि र
रस्यक्रमेणवारेण कालविधिशंका। औपवसथ्याहे विहितानामपि क्रतु
पशूनां च यथा प्रातःसवने चात्विग्गणोरोनमाध्यंदिने चत्रैस्तुतौ पसवनदर्त्तने
नोत्कर्षविधानात्तत्सह निश्चयनुष्ठानोपमानतयापक्षित्स्त्रुपपत्तेः। तेन पश्वैकवच्चम
सन्निधावाम्नातस्याप्यनेकोभोपस्थापवसथ्ये हस्तुश्लोपमानत्वेनैव धर्मग्राह
कत्वमिति द्वैतेतद्वैरहापोतिमसाव।। नवैवमपिकसवनीयविधिरित्यत्रविनिग

भाट॰ ८१

मनादिरहःप्रथमेवाद्रस्यस्यैवविनियामकत्वात् । अत एवांतरप्रकरणात्स्तवनीयार्थी
ति । तृतीयमुत्तमे तवनीयार्थेऽस्यानारात्रीबोमीयापांश्रपितत्वादिवत्प्रत्येकंधौ वि
धिरशापामवकृत्तोपकारप्राकृतौ गौनिराकांक्षीकृतत्वादेव सप्तच्छेदमनुल्लेख्यस्यार्थं
पस्थितिमात्रसत्त्वेनस्थाने । सवनीयवदावृत्तत्रिष्वभावेनप्रकरणासंकानुपपत्तेः । अत प
वीनिकृत्तैवतात्रेनापोग्यसंबंधयोर्वाक्यार्पयोः संनिधिविगितिस्थानलक्षणायायुपिचात्रयमुखा
भीतांकृत्वाहिर्विनियुक्तात्र मकरणस्यस्थानस्य वानीवियोजकत्वसंभावना । तथापिस्पूर्व
साध्यत्वेनतणातासप्येग्यादृक्तत्वएवविनियोजकत्वंवदाताभाकूर्जितिद्वयं । नचैवमपित्र
करणेनस्थानबाधापत्तिः । अग्नीषोमीयस्यपशुधर्मांकांक्षायामेवातिदेशकल्पनवदेवदशि
कत्वानमेवविनियोजकत्वकल्पनौचित्यात् । अस्मपापवलौपदेशिकप्रमाणेनप्रकृतस्यैकत्वा रामं॰ ८१
द्वमणाद्धापिविकृत्यपेक्षानापत्तेः । इदंद्वयांतरेणापिस्पष्टतिसंभवात्ब्रह्मिणाटेःकौत्तिक

स्यकत्वमितिविशेषः । अतउभयार्थत्वमितिप्राप्नेनसवनीयसाधांतरप्रकरणेऽनोसेहस्तुस
त्तेः । अन्यथा स्तुहस्यक्रमानुवादेनकालरूपानुपादेयगुणविधानानुपपत्तेः । नचप्रातः
सवनउत्कृष्टत्वाहवोपस्थितिः आतुघ्नानिकयुपस्थितेरंगग्राहकत्वोपप्रकरणांतरस्मि
न्वेधकत्वस्यकल्प्यदर्शनात् । अस्तुवातत्रेयामपिवयायांमाससमायप्रातःसवनउत्कृष्टत्वे
पिउपाकरणोत्कर्षेप्रमाणाभावात्तदुपस्थितेरनपपत्तेः । यद्यपिचोपाकरणेतितायपशु
स्वत्वश्यतेततयापिशक्यार्थस्यापाकरणस्याश्विनग्रहणोत्तरकालत्वस्यापाप्तेरउवा
रानुपपत्तेस्त्यथापिचवपापवारोत्तरभाविपशाख्यानांतरउत्कर्षेस्यायेनोत्कर्षःसं
भाव्येततथापिनतस्यैवभाविनामुपाकरणाहीनामुत्कर्षेप्रमाणमस्ति । वस्तुतस्तुपवं
शुवैदिकरणस्यापेनापूर्वत्वात् उत्तरभाविनामपिनोत्कर्षः । वस्तुतस्तुगंगायांवोषट्
सांहशकार्यस्यबोसान्वयपदस्यभावेपितस्यागारशैनाज्ञस्योत्तरकालत्वपाद्यभा

वेपितु याकरोति नावयाम्यामलक्षणोपपत्तेः पश्वन्नपकमोपयोगिपूपदार्थसंपादके
द्वितीयपूपपर्व्याणस्याश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालता विहितस्यवत्तुल्यभाविवपाया
अस्यापि आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालत्वमिति हेतद्वावपर्वेणपर्ध्यमिर्येव अभ्यासात्स्वा
ग्नेयावैयग्न्ययुग्याधाठपठितप्रकरणिस्वारास्ते स्वास्यश्रिविधिलं तत्रापि इतरस्य
सर्वस्याद्वितीयपूपपरिव्याणाद्वर्वाक्पातरप्राप्तत्वात्कालविशिष्टस्य हमेव वायुस्य
देवताविशिष्टकर्मैव विधीयते तत्तस्मात्तेनैव वाक्येनाप्तेन पस्वतीयस्यतत्समान
जातीयेष्वपि वाक्यांतरैरेकत्र रोनौ विधानारोपवमस्याहेतेषां पुनरश्वग्रामनुवा
दमात्रं। तस्यापि यथावेमतस्येवेद्धितोजनमवधूनतस्य वमेते पञ्जापमानाजनमवधू
नूतदन्यत्पर्थवाद्दृहतसंततकरणानिमित्तकानिहोपयायाद्वेतत्रव्याप्येमितपपुसम
पेणार्थंनिहोत्रेतदेवपरिहारार्थंचवपयाप्रातःसवनेनैवंतीत्यादिनावपाश्रवाणाद्धे

न प्रातःसवनादिकालविधिकाल्स्वं गः कालमेतेनानुवादेनेहमस्येस्य सर्धमवक्काशत्वेनारोपप
रिहारः पयपिवाद्यापिकालेविधानेराद्यकर्मनुवादेनेनाशक्यंतत्याप्यर्थवाद्रतएवतदुप
क्ष्यतेनंकाश्चिद्रेफायत्तुप्रत्राविश्वकर्मस्योपाद्दियस्यगुणस्यसत्वात्ररोषइतिमूलेनोक्तं स
माधानंतद्धिप्रकर्षस्याशावद्स्यविधेयत्वाभावादुपेक्षितं। अतोनसवनीयस्यावांतरप्रक
रणान्त्यानादग्नीषोमीयप्रागमपशुधर्माःनवङ्गोतिक्षेमप्रकरणेनस्यानवाधः पशुध
र्माणांस्तुत्यादिभिस्यपसंस्कारकत्वावानियुक्तानामयोग्यतयाप्राप्नोतिक्षेमप्रकरणेना
ग्रहणात्॥ अतोपवैवप्रकृतःसंबंधोयुथावाद्रयेयसेस्याशैतत्रैवानर्थक्यतरगान्याप्रे
नैवंत्रयवेस्पधिय।इकस्यापियशोविशिष्यप्रमाणांतरमपूर्वसाधनत्वेपस्थायवे
नस्यान्नतोमहाप्रकरणागृहीतानामेषामानर्थक्यपतंरगान्यायेनभवेत्सर्वपश्वर्थत्वेनतु
तदर्थस्यनानेनाग्नीषोमीयार्थत्वावगमात्तेनसिद्धमग्नीषोमीयपश्वोपदेशोऽन्यत्वाते

नारं ८३

इत्येदतिसामान्यविषयप्रयोजनं दर्शमासीस्पष्टं ॥ ॥ होदृयो ॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोरंधिपूर्वेषु
परेषु द्रव्यप्रयुज्यसाध्यते होद्रधर्मार्थवृशास्त्राहोरा ॥ ६ ॥ पूर्वेषु क्रियंते तेषामनुष्ठानस्य
देशप्राप्तिमात्रंगत्वामितिप्राप्तप्रयोपस्थानं नवेत्तयापिप्रकरणानतद्वाधः नत्वत्र पू
र्वकृत्तप्रोपकारत्वाद्विनाप्रकरणाभावः शंकितुंशक्यः । नच स्थानमपि दार्शपौर्णमास्या
स्ताउत्तरेषु रवोनुष्ठानात । इष्टस्तु विद्यमानमपि पुनानर्थक्यमिति पात्रपूर्वसाधनत्व
लक्षणतात्पर्यमाहकं नवस्माकृविधपारद्धैव यागोपस्थिते स्थानशंकातार
शोपस्थितेनेयत्ताभावेनग्राहकत्वानुपपत्तेः । किंच होद्रधर्माः परेषु रेवाम्नातास्त
त्रैव च भाव्यापेक्षायां प्रकारगोइभयार्थत्वेनावगम्यमाना सामर्थ्यात्परेषु रनु
ष्ठीयमानर्धिप्रियार्थे पूर्वेषुसंत्वेनाक्षिप्यमाणाः स्त्रापि नतन्मात्रार्थाभवंति होद्र राम
नारयत्नुसामर्थ्याद्रेवावर्त्ततद्दतिविशेषः तद्धस्नवनांतरं ॥ सोतिप्रयोगेप्रातःसवनिके ८३

महाग्नसान्नेयोग्नहधर्मा उपोसेन्मेग्नहासाधंतेनुपोमेषुवदित्यायाः श्रुतास्तेनिसंदिग्धस्था
नाख्यातःसवनिके महमात्रार्था इतिप्राप्तेमाध्यंदिनसवनिकाहोनामपिप्रकाशात्तेनथया
नवाख्यातसर्वार्थत्वं प्रयाजाहोनानिवाग्नीषोमीयाद्यर्थत्वमिति ॥ ॥ रशनोवा ॥ ॥ पशुनि
योजनीगत्वेनविधित्सुप्रकृतस्यप्रथमानुष्ठानसादृश्यादग्नीषोमीयपाद्वंसाधनोभूतप
श्रुनियाजनार्थत्वमितिदर्शानुसवनीयानुवंध्यार्थत्वात्वेनदुत्सारकानांश्चेत्रारसका
राणामपिपद्यपिचप्रयस्वरूपेप्रमानर्थक्याभावस्तयाप्यनुवादरसमसन्निहितगामित्वा
देवाग्नीषोमीयेनिवेशविधितोत्वमिति समावद्दमनांतेवानुभेरेनानुष्ठानेप्राप्तेरीसा
कालस्याप्युपदेशातिदेशाभ्यांविहितस्यैकलातत्वेगानुष्ठानारेकस्यास्यप्रपथ्यत्रेः
सर्वोपकारकत्वमेकादशेवक्ष्यतेयेत्रपरिव्याणारयउत्पन्नपूपसंस्कारकालेषामप्प
नुष्ठानसादृश्यातिदेशाभ्यांप्रकृतिविकृत्योर्गत्वापपस्वरूपस्यतद्यातिरेकेणाप्युसत्रेलातप्प

भा॰टी॰
९४

व्यक्तेरेकत्वानुगतत्वमाणाविशेषत्वेपि आतिष्ठ्या धर्मवर्द्दिपो ऽसताभ्यायेन प्रसंगेणाकार्य
सिद्धेर्नोवृत्तिः। नचैवंतस्मायेनैवाग्निपात्रसंमार्गोरे दोशेषणीमासिकस्यापिविद्धेतो प्रसं
गापातेव्रीहियो ऽसणारिवधत्कार्यत्वे येरेशनेपद्यते रूस न्निस्तत्कार्यत्वे ऽगंग भू
ततद्योक्ते गात संस्कारजन्यारंष्प्रतितत्कार्यातिमकार्यत्वेननाशकत्वस्यैकमत्वे
नत्र नायत्ते तत्वागिनपात्रारेपेत्कार्यत्वे दोरेशेनोत्पन्निस्तत्कार्यत्वे ऽगंगसंस्कारसं
मार्गस्यज्योतिष्टोमाघनंगत्वात्। अनस्तिचतद्यत्ति जन्मारंष्प्रत्तावछिन्नंप्रतितत्तना
योगीयफलीभूतातिमकार्यत्वेननाशकत्वे तेषांविशिष्यकार्यकारणाभावेनैवतत्
त्वयोगवन्निफलेननाशइतिवैषम्यमेवंचपरिसाणारशनातद्दुर्मारपत्रोपत्र राम
स्वस्येहम्यनुषीपमानानामपितुउपदेशातिदेशाभ्यांचितपोपकारकाःसवनीयेचाग्नि ९४
नेमहंगरहोत्वोपपत्तिक्रमंमपरूपपरिव्ययतीतिविधिनाभ्यासास्यरिव्याणांतरंविहितं।।

आश्विनोत्तरकालस्यपाठादुपनिक्रमणास्यचार्थोदेवप्राप्तेस्तद्युपकारणास्सवनीयस्यैवा
गांतरेपिचनप्राकृतकार्यापत्तेःप्राकाशस्नवतांविधिवैय्यर्थ्यापत्तेः। अतस्वतत्कार्यंत्र
रेषपपरिधीधिकंपवेसस्यरेतत्।।तदिहरशनातद्दर्माश्चत्रिवरभेमयीत्वारपोना
प्राकृतकार्यापत्तेपरिव्याणांतरेषपावरवहिरणस्तरणास्वभवंतीतिप्राप्तेउत्पन्निवा
क्यविवत्वानुवादरत्नपतासपंगाहकेवशालावेवाद्वयकृतापर्वेसाधनीभूतप्रपपरि
व्याणांत्वमेवारशेपत्नावछेदकंनेनुविजातीयपरिव्याणात्वे।तथात्वेउत्पन्निवाक्येत्रि
वतस्यात्राप्रत्वेनविधानेगोरवापत्तेः। अतउद्देश्यतावछेदकरूपसत्वाचतत्रापिरश
नातद्दर्माः।व्याख्याहसौतुसंगतिल्लोभेनप्रपछेदनपरिव्याणारशनातद्दर्माणास
वेषामुपदेशेनैवविचित्रयसौधाररापमेगौहःससवनीयपरिव्याणांतरेउपदेशेने
वेतत्वाग्निव्यावसाराणानामभिप्रायेनदियग।।। आरछिदं।।।। रहरामसीताम

भा.त.
९५

हत्यरूपेऽप्यानर्थक्यंप्रसक्तौगन्हाभ्यासापूर्वसाधनत्वमेवगृहपदेनलक्ष्यमेरीरणीयात्वा
वृत्तिनियमन्यायेनन्तुज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वेश्रुतस्यैवप्रकरणोपस्थितापूर्वसाधन
त्वस्यैवलक्षणान्नारम्भाधीनांश्वदाभ्यासाप्यचौर्यत्वंधर्माणामितिप्राप्तेप्रकरणा
रम्भपाणिवन्नुष्ठानसादेश्यादनारभ्याधीतानामप्युपस्थितेर्वीकरसंकोचेप्रमा
णाभावादेवसर्वार्थत्वेश्रुतस्यप्रबलेनदुर्बलेनवाप्रमाणेनसाधनत्वेनावगतानां
सर्वेषामेवहविषांवेषादिकेसंगवस्तुतस्तुअश्वदाभ्यपोरनारभ्योत्पन्नयोरपिप्र
करणिकेनवाक्येनेवक्रत्वंगतेतितुल्यत्वमेवगम्यगं॥इष्टकाधर्माणामपकृष्टन
त्वाहीनामनारभ्याधीतविचिणापारिष्टकाविनियोगस्याप्यनारभ्याधीतत्वात्सा
करणिकेष्टकामात्रधर्मत्वमितिप्राप्तेपूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादिष्टकाप्रापोऽस्यचमना राम
पूर्वसंबंधित्वस्यतत्प्रयोऽप्यकत्वपूर्वसंबंधित्वस्यैवचात्स्थाणीयस्यअनारभ्यापी ९५

तीत्वस्याविशेषाच्चात्राप्युभयमुमेतं॥ ॥नैमित्तिकं॥ ॥सोमधर्माप्यभिषवादयःफलचम
सेऽपिसमानविधानाः।सोमस्वरूपेऽप्यानर्थक्यप्रसक्तौनप्पाणीयस्यज्योतिष्टोमापूर्वसा
धनीभूतद्रव्यप्रकृतित्वस्यादेशपतावच्छेदकस्यप्रवेष्टिवफलचमसेऽप्यविशेषात
नद्रव्यसामत्वमपिविवक्षितंफलचमसेऽस्यानाप्रसाप्यभिषवाधनापत्तेः।नचनित्या
नामभिषवादीनांनित्यत्वेनतुसर्वत्वेअनित्यस्यफलचमसस्यद्वारत्वानुपपत्तेः।नित्या
नामपिनित्यसोमस्यवदनित्यफलचमसस्यद्वारत्वेतुदेशपत्वस्यचवाबाधकाभावात्।
इष्यतएवहोतृपाश्रुपजुहेत्यादेनित्यानांनैमित्तिकानांचहोमानांनानुपास्यत्वा
दिविषयता॥नचनैमित्तिकस्यानित्यविनियोगान्तरप्रतीतिकत्वेनविलंबितप्रतीति
कत्वादतुल्यत्वान्तत्याल्वेप्रमाणाभावात्।क्वचित्तत्त्वेऽपिवासांकाङ्क्षविध्यन्तरप्रव
न्नित्वेप्रमाणाभावेनातुल्यत्वाभावाच्चाप्रवादात्तःतथापिसंस्कारविध्युद्दे

भा॰ तं॰ ९६ रूपतावच्छेदकाक्रांतत्वस्य फलत्वमते प्यनिवारणाच्च ॥ नच संस्कारविधावपूर्वसाध
नत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारकसोमविशेष्यकबोधांगीकारान्नफलत्वमतसंग्रहे
तिवाच्यं ॥ एवमपि तदुपदेशस्य सोमतात्पर्यकत्वानिर्धारणेन विकारश्रुतेरपि फलत्व
मते ऽप्रवृत्तिः तद्विशेष्यकत्वप्रसंगाद्व्यभिचारापत्तेः ॥ अतएव सर्वत्र संस्कार
विधौ प्रकृतस्यापूर्वसाधनत्वप्रकारकप्रकृतस्यापूर्वसाधनविशेष्यक एव बो
ध इति तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशेन विकृतस्यापूर्वसाधने समानविधानत्वाभावे
पि धर्मप्राप्तिरविरुद्धा प्रकृतेतु फलत्वमतस्य प्रकृतस्यापूर्वसाधनत्वादेव
एवातिदेशविषयत्वमिति प्राप्ते सत्यं सर्वत्र संस्कारविधौ प्रकृतस्यापूर्वसं राम
बंधित्वप्रकारकप्रकृतस्यापूर्वसंबंधी विशेष्यक एव यापेपि चैवं तदेशवोधः ९६
तथापि सामसंबंधितायद्धर्मावच्छिन्नस्य संस्कारविधिपार्यन्तिकशाब्दबोधात्

वैप्रमीयते तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव संस्कारविध्युपदेशविषयत्वेन व्यवहारो नान्यस्य तत्स्य धा
रेयितत्वेना प्रतीतस्योद्देश्यतानुपपत्तेः ॥ अत्र चैतत्प्रयाहिरध्यानयजनपतीसाहेत्रयम
यंयस्त्वावच्छिन्नोद्देश्यतायापार्यन्तिकत्वान्यपयस्य चाप्युपदेशविषयत्वपार्यन्तिकेपदे
या सानान्नविरुध्यते प्रकृते तेन फलत्वमतस्त्वावच्छेदेनापूर्वसाधनताभिव्यवारवि
धितः पूर्वप्रमितातद्यात्वे सपदि सोमांविमस्यापि वेतत्तमस्यैभ स्य प्रपठ्येन्नसोमाना
त्यापनुवादानुपपत्तेः ॥ अतस्तत्सर्वयागाहकानुरोधेन सत्यपुरोडाशतावच्छेदका
वच्छिन्नत्वयोगेन विधीयमानेपि रध्यानयजनेपयत्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्वबो
धेतरमेवापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतोपदेशविषयत्वं फलत्वमतस्यैव समान
विधानात् ॥ अतएव तत्स्यैव धर्माकांक्षायां सत्यपि वह्नेर्वत्ववैकल्पितेन स्थानापन्ना
स्यातिदेशेनकपाभिव्यवारीनां सोमधर्माणां प्राप्तिः ॥ अतएव प्रकृतोपदेशविष

यमिन्नविषयत्वा रस्य संस्कारो हत्व माच रुते। वस्तुतस्तु गुणाकामवाक्यस्वात्रभावनांतर
मेव विधीयते अनेक उगोपादानाद्। अतस्तु तस्याः स्वेतिकेन्न्यताको पपाति इति व
स्यनामे सपिशंक्यं वक्तुं। अत एवान्यगतो धासे निवीना माहारा त्येवो परे शिवालो
न्नकप इतिके वित॥ प्रयोजनं गुणाकामप्रवृत्तस्य प्रवृत्तो। सोमप रवतो मंत्रस्य लोपो
होव। प्रतिनिधिश्च॥ ॥ श्रीव्रीघनावेनीवारादि सदृश प्रतिनिधेरापे संस्कारवि
धिता पूर्वसाधनत्वान वगमादसमानविधानत्वं॥ सकलांगप्रकृत्रीहिजन्य
यागप्रयोगासंभवे केमे शास्त्रे॥ तदासेयादि तिप्राप्ते मलसभूत्रारकालेतदासे
पस्य चापि ब्रीहि शास्त्रा पाँतो वनवेलाया मेव ब्रीहित्वजातप्यांगसाधनत्वेव
गतेतरस्य धान्य मपश्यात रवच्छिन्नव्यक्तेस्तदारंभकीभूतावयवानां च साधन
त्वमाक्षिप्यते। अतश्च जातिव्यक्त्यवयव साधनतानां पूर्वमेवावगतानां सर्वा

सामसंभवे कृति पपार हरणास्योत्तरकाल प्रतीतिकलेपि स्वरूपेणा पूर्वावगतेः समानवि
धानतोपपत्तेः न हि नीवारत्वेन रूपेणा तेषामुपादानं येन तद्रूपेणा साधनत्वं बोधस्योत्त
रकालिकत्वा दसमानविधानत्वापत्तिः अपि तु ब्रीह्यारंभकावयवसमानजातीयत्वे
तिपयावयवारब्धत्वात्। अतश्च ते वांब्रीह्यवयवनिष्ठ साधनतां स पक्ष मवर्जं
नीयत पापादानेपि अवयव साभनताया संस्कारविधिस्मः पूर्वमेव प्रमितत्वा
त्समानविधा तत्वोपपत्तेः संस्कारविधिप्र हि प्रकृता पूर्व साधनीभूत प्रदेयप्र
कृतित्वावच्छिन्नस्येवोद्देश्यतावच्छेदकत्वा दवयवनिष्ठ साधनता पाश्च वपविनि
ष्ठ साधनता तोमेहेपिन विरोधः एवं च पत्रिनावयवघटित मारस्ये प्रतिनिधित्वेन
समानविधानत्वां नवाकार्यो पत्त्या पिधमेंद्राद्रियपावघात प्रतिनिधित पावरव्
नि श्रुंवना हेकरणोन स्वेषु प्रोक्षणा हेश्यावस्त णावर्हिर्वत्ल्नौकिके त्रिकत्तेष्व

भाट्ट
९८

तोयादानेनापि चरितार्थत्वात्॥ फलचमसे तु तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति श्रुतिलिंगा
देवात्तिरेशेकत्वबोधमिति विशेषः प्रयोजनं व्रीहीणां मेधमिति मंत्रस्य एवं यस्तेनोप
सिद्धौ तेषु यद्ददः मंत्रांतरे तत्त्वं व्रीह्यादिपदानां व्रीहित्व साधनता सिद्धमसाधनता का म
मित्यर्थेनाव यद्वेषापि प्रयोगो यपत्तेः॥ नियमापूर्वीयत्वानुमतौ का दोषत्वेन अभावो वि
धित्वचनकलागायुक्तेः समजन्य यागप्रयोगात् भवेय श्री देवतत्वक्लृप्तेर्न समानविधा
नत्वत्र प्रतीकगतावयवानां प्रतिनिधिनियमः तेषां मेरसारशत्वेन पसेष्य प्राप्त
प्रतीकपरे बलस्त॥ प्रसंगाद्वनचनियमविधित्वाद्वचानुरोधेन तत्रेगोकार
तस्य फलमुख्यत्वेन निषाद्यस्य पत्राधिके॥ म्मायेना किं चित्कात्वा सद्विधा
प्रप्रतीकपदार्थस्य हि प्रतीकत्वस्य मात्रकरणात्वप्रयुक्तोहितो यातत्वात्॥ अतेऽप्व भाट्ट
नियमविधित्वाद्वचानुरोधेन तया न प्रतीकत्वस्यासाधारणसाधनत्वेन स्यते॥ अ ९८

पितुश्च वपवनिक साधनतानां तदापकदघोऽक्लृप्तमेवेति न प्रतीकपरे स्वयबल सारणात
रशनियामक न्यायपूर्वकत्वं पूर्वमेव वासविधेः पूर्व नियमविधित्वोपपत्तिः॥ अतश्चात्र
पिवेतिपयावृयव साधनत्वस्य समासात्वो स्वसिद्धः समाविधानत्वं॥ ॥ संस्थासु॥ ॥ ज्यो
तिष्टोमे च तस्रः संस्था अग्निष्टोमोक्थ्याषोडश्यतिरात्रसंज्ञाः संस्थानामकं तुपयो गाव त्रिस्तो
त्रेपरम॥ तत्र द्वादशस्तोत्रापयग्निष्टोमे तत्राग्निष्टोमस्तोत्रं नेस्तासाग्निष्टोमसंस्थानिस्पा
स्यावृत्तेयागपयक्त्वात रुध्याभिवत॥ उक्थ्ये अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं त्रीण्युक्थ्यस्तोत्रा
णि तोक्थ्यसंस्थः षोडशिनि तदुत्तरं षोडशिस्तोत्रं साषोडशि संस्था अतिरात्रे तदुत्तरं द्वा
दशस्तोत्राणि रात्रौ त्रिपर्याय आश्विनस्तोत्रं चेति सातिरात्रसंस्था पाठक्रमस्याग्निष्टो
मवाजपेयाप्तोर्यामाख्या अत्यग्निष्टोमस्तु गुणापतेतास्ताश्चेवांतर्भूता यत्राग्नि
ष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्थ्यान्यकृत्वा षोडशिस्तोत्रं क्रियते साऽग्निष्टोमसंस्थैवात्यग्नि
ष्टोमपरवाच्या॥ यथा वाजपेयस्तदोर्भूतपुत्ररं वाजपेय स्तोत्रं क्रियते सा षोडशिसं

भा॰दी॰ ववाजपेयप्रयुक्ताया यज्ञातिरात्रे चतुर्थ्या बाधितपर्याय स्तोत्रवत् पञ्चम्या कोवङ्कृते नचा
९९ तिरात्रे तस्यैवाप्तोर्यामप्रयुक्तायाः तत्रास्य गिष्ठोमे राजसूयस्यानिरसः । अग्निष्टोमे रा
जसूयस्य ग्रहो पाहिति वचनात । अन्यास्तु कथ्या रथकाम्या काम्याप्य अकामं कथ्य
गृहीत्वा षोडशिनो वीर्यकाम स्तुवीत अतिरात्रे याजयेत् । कामे याजपेय ॥ इति वचनेन मः
अग्निष्टोमादिशब्दानां प्रकृतेर्योगात्तत्संस्थास्वे वशक्तिरिति द्वितीये ॥ तथाप्येत तिरस्य
लक्षणा । तद्धितेकैतं तरो तां प्रीत को गमहत्रो स्तोत्रेच गोशो स्येवं कौस्तुभे रूपष्टं ॥ अ
तश्च संस्थानामेव फलसंबन्धे गन्तहत्वातोंचारिकं तु तल्लक्षकं वा कल्पान्तरं प्राप्यम
न्य्रघते संस्थापरत्वं च त्रिष्टुयोगस्य प्रतिसंबन्धे स्यापाच वक्तुः णाद्यो तिशाम
तुरेवाश्चपत्वेनाद्वीयतेतेतत्सर्वं मिरिपकामाधिकरणे स्फितमेवाइहतु सर्वगुणा गुरु ९९
कामानायाश्रयसामानाविध्याचिंतायां फलवत्वेन संस्थानामपि ज्ञोतिष्टोमा

दिवत्वक्करणविशेषपरिसरणो पादिर्धमाणाम्भपार्थत्वमिति प्राप्ते फलवत्व ज्ञानं विनाधर्मो
णामङ्गत्वचोदनानुपपत्तेः तस्य च गुणत्वस्थले आश्रयसंबन्धव्यतिरेकेणानुध्यमानत्वादा
श्रयस्य च स्वविधिविहितस्य तामसंभवे गुणोन्नो स्मन्निविनियोगप्रयोगाणां । मन्ता तेपा
दर्मोगाणां गुणत्वपात्यर्वंमेवाश्रयपाद्वयस्यतद्विधिपर्यवसानाय मवश्यवाच्यत्वे नविर
स्य यापारत्वापत्तेर्नोभयोपपत्त्वात् हेवं आश्रयनिष्ठफलवत्वज्ञानं गुणविध्याधीनं तद्योधं
व्यतिरेकेणापि पाणम्भिकोपारूपस्य फलवत्वबोधोपपत्तेः गुणोतु फलवत्व ज्ञापकं विधि
वैयर्थ्यापत्तेश्च वक्ष्यति स्वाध्यायाध्ययनस्य धर्मार्थपात्यर्वंमवश्यवाच्यत्वं । अतस्यवाश्र
योगुणानिष्ठकरणतापासंपादकोगुणाकरणात वच्छेदकोदिप्रविधेयैतिकारणं
का स्यैव विचिता तान्आश्रया काये तिमूलप्रवाहः । अतो धर्माणामाश्रयांगत्वमेवागुणाना
वनापातुश्रयपतो धर्मातिरेशइतिसिद्धं ॥ प्रयोजनाय घपिनगुणाकाम आप्तिरूपसंम

भाट्ट १०० विसंख्यानां विकृतित्वो येन तदाश्रयभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतिभूतस्य तत्त्वेनैव तदेवमा
नाधाश्रितगुणकामानां षोडशपाद्यभ्यासांगभूतमहागुणाश्रितानां वा गुणकामानां
प्राप्त्युपपत्तेः॥ नापि द्वादशाहीनां वैकल्पिकसंख्याप्रकृतिकत्वरूपं। यागत्वमाहश्यादि
कैर्नज्योतिष्टोमप्रकृतित्वस्यैवापत्तेः। तथापि पञ्चापि वभेदैर्ब्वदैवदशाहेनयाग
त्वपरिव्यापकपरस्त्रवणात्तत्रैवैकल्पिकसंख्याप्रकृतिकत्वपर्वं पक्षेसिद्धं ते ज्योति
ष्टोमप्रकृतिकत्वमेवेति द्वादशांसंख्यांगभूतधर्मनेषेपातुवैदिकद्रव्यपश्चित्रेप्र
वेपक्षे।सिद्धांतेत्वविज्ञातमपि तत्यापत्तस्याशीनुरस्यमशीयसादिपञ्चपदेपेनमंत्रे
ष्वविकृतः प्रयोगः पूर्वपक्षेसंख्यायामस्यलोपात्।सिद्धांतेतुपञ्चस्य संख्यापाञ्चाशी
तिसैवमहीतयदस्याद्यपिद्वषव्यं॥ ॥इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायांततोपस्य राम १००
षष्ठपादः॥ प्रकरणाविशेषात्॥ दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिर्वाहिंसीत द्रुमाश्वावनन्नतलवन

दिपर्यंकिमेगप्रधानुसाधारणाहविराहस्यपोडतप्रधमांगाभ्भनहविरात्सनमात्राय
इतिविद्यारेवशाहवीप्यासारपतिवर्हिषिहवींप्यासारयतीतिवचनेनवेदिवहिंरासा
रनेस्य हविदुरेपेनविधानारणनयोगपिहविर्धर्मत्वप्रतीतेहंविस्त्वरूपेचानपेक्षप्र
सक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणतात्पर्यग्राहकेजिज्ञासायां अप्रतिबद्धफलवत्प्रधा
नाधिकारस्यप्रकारतास्यैवतात्पर्यग्राहकत्वावगमात्तेनवांगत्वसंबंधस्यैवशा
ब्दस्यलक्षणाबरकत्वाप्रधानस्यप्रधानापूर्वांगभूतहविर्धर्मत्वमेवेति प्राप्तेप्रकर
णेनवाक्यस्य कौथेप्रमाणाभावादननर्थक्यपरिहारार्थं प्रधानप्रकरणेनता
स्यपनाहकत्वस्यताष्टवेलेनापि अंगविकारस्यतत्प्रकरणेनापि स्वतएवाना
प्रधानप्रकरणस्यैवततातथापिनाप्त्वसंबंधघटकगौरवात्।अपितुउपकारकत्व

मात्रेऽस्यमुद्दिष्टे स्मारविपयमहोपि च संबंधमात्रेणास्वार्था। इति वक्तव्ये तत्र अतश्च प्रधानाप
भाट्ट १०१ र्वोपकारकहविरर्थत्वमात्रावगते रंगत इंगाद्धविषामपि अनारभ्याधीतानां प्राकरणि
कानां वा प्रधानोपकारकत्वाविशेषात्सर्वार्थत्वं फलसंयोगात् ॥ ॥ दर्शपूर्णमासज्यो
तिष्ठोमादौ केशश्मश्रुवपनादि पत्तावद्वक्तुं युक्तं पुरुषसंस्कारार्थत्वाद्वारादुपका
रकाः केशश्मश्रुवपनस्वामिनिष्ठं ततश्चोधावते अत्रैके इत्याराद्यात्मनेपरस्मै
शेन पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रियाफलस्य स्वात्मगामित्वे आत्मनेपदं आराद्रुपकार
त्वे तु न फलस्य कर्तृसाहुराणु स्वकर्तृगतत्वेन नात्मगामित्वं पत्नीवांतरा इष्टनतं
यापलं ॥ यद्यपि क्रतौ अत्रैव धातुपरस्मैपदे एव तथापि पत्नं इस्यात्मनेपरश्रीना
तस्य च साध्यवेत्त्वे संभवति साधुत्वार्थत्वस्यान्यात्प्रत्यासत्तौ हि विधेर्यानि राम १०१
सत्त्वेपरिकल्प्यात्मगामिक्रियाफलकत्वांशोकारेणेरापष्ठ एवं इतोपावतइत्साहेत्तानां

इति यद्यपि तत्र संस्कार्यत्वावगमः पयोव्रतं चास्वगोस्पेसारेव यद्या। तदा न स्यात्तु नत्तापत्वर्थ
त्वीर्थत्वलिंगात् एवं तत्र पत्नीपि कल्प्यते। अत्र ततोपत्नीनाकेविड मकेतत्रहीन्यासमासेष्वेव
तद्या।पमानीरपा।गमहानुहो न पुरुषसंस्कारत्वाविल्वात्।पुरुषस्य च क्रतुरूपपयो।गत्वेकर्त्र
त्वया अत्र तु अन्यफलभोक्तृत्वापावात् इह संस्कारांकिं कर्तृत्वं । शोपयोगिनस्तु भोक्तृत्वा
शोपयोगिनरतिचितापि भोक्तृत्वार्थत्वे सममप्राधान्यापत्तेः प्रकरणावगतकर्तृसंबं
धबाधापत्तेश्च ततः केवलत्वार्थो। इत्यवना हीनांशरीरसंस्कारार्थत्वात्तस्य च प्रलो
कभोग्यफलभोक्तृत्वेनुपयोगाद् इपितयात्वे ॥ अतश्च कर्तुरंगप्रधानार्थत्वात्संस्का
राणामपितयात्वमिति प्राप्ते वक्तं वस्य शरीरादिव देवसंस्कारव्यातेरेवेणापिजा
पमानत्वाद्विपर्यास्य रूपभोक्तृत्वार्थं च मेवयुक्तं भोक्तृत्वस्य कर्तृत्वापेक्षया अव्य
हितात्वाद्धेवं शरीराद्दीनामपिस्वावच्छेयजीवव्यक्तिगतत्वसंबंधेन भोक्तृत्वोपयो

भाट्ट
१०२

गित्वमव्याहतं न चैवं प्राधान्यापत्तिः स्रैव संस्काराणां वीजावपनादिफलस्यैवाग्नसंस्का
राणामपि क्रत्वजन्यफलाधानयोग्यताजननार्थानां स्वांगत्वोपपत्तेः अत एव तैः
देव संस्कारैः स्वावांतरादृष्टद्वारा तत्पुष्टिस्तजन्ये तु प्रधानफलमेव वाग्नस्त्वपू
तद्दतितरदृष्टोत्पत्तिसंस्काराणां गाथा तत्फलस्य क्रत्वनुगामित्वात्॥ पत्रतु दृष्टविधया वन
देवद्वा कृते लोपप्रयोगित्वयप्याम्नायमिकमयुक्त्यर्थत्वानाचमनादेहि दापमाल
नः प्रवर्तीस्यादेव वङ्गवनान्तेच कतेल स्वीयपयोगारंग प्रधानार्थत्वात् अतस्त
वतारशस्यत्वे अंगाविकृतिस्तु तस्यातिदेशात्॥ चिकीर्षया॥ लोमेषट्त्रिंशत्वक्रमा
दिप्यादिमाराणां वेदिविधापस्तुतेदयति शब्दस्य महत्वस्याकत्रुमिति॥ सा वेदिर्यपापि
शलादंगप्रधानार्थतपावस्यत्त्विति पापिहे सा दर्शितान्यायेनोक्त वचनात्प्रधाने राम
मात्रार्थावर्त्तेमिति हितुमुनाद्द्रव्यार्थे केन विकीर्षितार्थत्व प्रतीतेः प्रधानस्यैव ची १०२

र्थे कीर्षितत्वादंगानां चाचिकीर्षितानामपि चिकीर्षितप्रधानार्थत्वेनैवानुष्ठानात्प्रधानस्य
त्रार्थं त्वचेदिः स्यितेतावदपर्यवसितेः॥ तथा मध्यानेन॥ दर्शे दर्शमासयोः स्रुवतुहेत्याप्यो
मार्शी मनिमर्शोस्य च तौ त्राम्रमावास्यामिति श्रुतौ। तत्राप्यतौ मंत्रोपयोगिमास्यमरवा
स्य परत्वाद्यप्रधानमात्रसंयोगाबद्धविरभिमर्शनाद्यावेवनस्वत्वयो॥ मास्यादिश
वो कालपत्तौ। तथात्वेदितीपयात्तत्रस्यार्थत्वं तस्यापत्तेः अभीसत्त्वानि हिदीप्यति स्याते
तिप्रात्राभिमर्शनात्तुवादेन मंत्रकालोभयविधौ वाक्यभेदापत्ते स्वाकालेनानि
त्ते त्र्यभिमर्शनोरोहेन मंत्रविधोप्तिपदार्थे कालीनानिमर्शने मंत्रानापत्ते स्थैपो
र्णमास्यादिपदस्यापौर्णमास्यादिप्रयोगस्याधिकरणत्वविधौ चाभापवदात्मा ति
पदे केवलमपि चेत्संगत प्रसंगो वाक्यभेदस्तत्र स्वस्यस्वाप्रयोगस्यानिमित्ते
लौगीकाद्वैलक्षण्यादप्रसंगो विकृतावप्यापत्तिर्ष्याअतो लाघवात्प्राप्तिप

भा.तः
१०३

वेनैव पौर्णमास्यादिप्रधानमात्रसंबंधविधिहविर्ले सत्रागान्नुदेशेनैव मंत्रविशिष्यनमि
मर्शेन विनियुज्यते। मंत्रमात्रं चानुदेशेन विधीयते। अभिमर्शनेन तु प्रकरणात्प्राप्तानु
वादः उक्तान्निवाक्ये चहाविशब्देन प्रधानमात्रहविष्ट्वे हयारानमुपसंहारविधपानादे रुध्यते। अ
तः प्रधानमात्रार्थो मंत्रो॥ ॥स्थितादुत्तरं॥ ॥पयपिचिकीर्षिता पाव दिस्तपापिसांगस्येव प
लसाधनमीत्वेनावक्रीषितत्वादंगप्रधानार्थैव सा व स्तुतस्तु देशत्वात्तस्मात्प्रकरणादंगप्रधा
नार्थत्वसिद्धेरर्थवाद एवायमिति यतिश स्पामहड़ ति अत एव श अयामहड़ विवचनाक्तत प्र
धानमात्रार्थत्वमंगीलसांगप्रधानार्थत्वमप्युपात्तेः अतः सर्वार्थ पाविदेरग्नीषोमीयादे
ष्वाप्युत्तरहविरासादनार्थं वेदिरेवा ध्रुवकर्तृतं हि कतौ चातिदेशात् सिद्धे भवति। पत्नु दा देशप्राप्ततं
वेदेः प्रगाढ इति वक्ष्यते। तत्के तु प्रधानमात्रार्थत्वं कल्पितया॥ ॥द्वितीयस्योत्तरं॥ सत्यं
पौर्णमास्यादिशब्दानां प्रधानं सर्वं विह बिर्वे सत्रागांतयापि संवंधोनाचौनांगत्वास्यमस्त
यात्तेवाक्यसंकोचापत्तेः अपि तु उपकारकत्वात्स्यादिति अंगप्रधानार्थो वेदः ॥ ॥दीक्षा

राम
१०३

क्षिरां॥ ज्योतिष्टोमे दीक्षा इष्टेन यजमानं दीक्षयतीत्यादिकाद्दक्षिरा वगोष्ठ्याक्रुष्ट्रे सादिकाधु
तासांगप्रधानार्था दीक्षापालावतद्दितीपयायु रूपसंस्कारिकायावयानाधिकारान्यायेन
फलितस्कारकत्वप्रसक्तावपि यादीक्षितोयदग्नीषोमीयपशुमालभते दीक्षितः सोमक्रीणा
तीत्यादौ दीक्षितम्नहराग्निर्मथ्यने पकाः पचंतीत्यादिद्विवद्धिशेषराणां भूतदीक्षायात्र्यपि कृ
संस्कारद्वाराग्नीषोमीयपाद्यर्थत्वप्रतीतेः तस्य चस्वतंत्रविधुत्रा पक्तेगौरवारुनुवाद वि
धयादेहेन दीक्षयतीत्यादौ हिरायमाकिनदति बहुवचनवैकत्वे संस्कारकतावत्र्य पनाद
कत्वावगतेः कतु रंगप्रधानार्थत्वेन दीक्षायाआपि अंगप्रधानार्थत्वा॥ दक्षिरायास्तु क
त्रातमनार्थत्वादेवांगप्रधानार्थत्वसु.ट मेवा एवंच दीक्षा सोमस्य दक्षिणासोमस्येति
वाक्यद्वयं सा प्रात्यरं परासाधारणसर्वधर्मसामान्यमा हायानुवादः इतरथा परिसंख्या
पत्तेरिति प्राप्ते वचनानर्थक्यान्नियायाप्रधानमात्रार्थत्वापत्तेः ततः परिसंख्यात्वाद्वचनत्रैदो
ष्यापत्तेः न च वचनस्य प्रधानमात्रप्रकृत्वमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेर्सांगत्वनिवृत्तिपरत्वमा

भात
१०४ नामावः प्रसंगसिद्ध इति कारकत्वादेर्निराकर्तुमशक्यत्वपावचनस्यां गोरेश्यतामत्रमिव
न्निफलकत्वाव सायायान्नस्यापूर्वप्रयुक्तत्वद्वीगत्वेपिप्रविष्ठत्वेनेमयनिवसुपपत्ते
प्रक्तेत्वेनिवत्तौ अंगत्वागोकारेपत्नोभावाच्चानवद्दोषात् वाक्यपुरिसंख्याधेवोपप
त्तावपि रउनेसारिवाक्यनदोषापाप्रसक्तेस्यप्रधानभावार्थत्वस्यपारोक्षमतदपारिवा
क्यनदोषायात्तन्निरागात्वविधापकेनवाधितस्यप्रातिपद्यसवार्थनादोषासामस्येति
वाक्यस्यास्वत्तिवाच्यगोरवेगान्योषामीयाद्विवाक्यस्यदोषावधायकत्वानुपपत्ते
अतोनुवाद्दविधयेवतद्वाधकत्वाद्युक्तमेवपरिसंख्या।वस्तुतस्तुगोरवमियेवअ
तुनाद्दविधयापिनवाधकत्वंअपितुप्रधानागामेतदोषापुक्तोपुरुषानुवादस्यवप
स्यवंविद्वानितिवदोक्षितपदे।अतएवदोषवाक्यस्यानुवादकत्वमेवदक्षिणाप्रशं
सापलत्वं।अतःप्रधानमावार्थमेवदोषाद्दक्षिणातथापितुनांगेषुप्राप्तेतोअन्यावा राम
द्दक्षिणाप्रसंगेनकार्यसिद्धवदेशेवस्यमाणत्वाततप्रयोजनंअग्नीषोमीयाद्दिविकद्दे १०४

षुदोषस्याद्दक्षितापोनतिदेशेसिद्धेतेतत्स्वतेसुअयेक्षितत्वाद्धृतावच्या।द्विवत्वरूतिपक्तिततोवाही
येद्दक्षिणापारूतेवातिदेशः।अर्थोक्षिपाकिंविरुमतिसाधनेद्दयंवाद्दक्षितोलपितत्रैव-स्यते।।ते
याप्रयत्न।।देशेपूर्णमासपोर्हितुवेंधेक्षःपाधानवतिवर्हिर्वेधेकेद्रतिश्रुतंतत्पासोमेग्नीषोमीय
पपमानप्रकृत्यादिमंतर्वेदितिनोपद्देवर्हिर्वेदीति।।तत्रांतर्वेदिदेशस्यवततदंगत्वेनविधीय
तेउतांतर्वेदिविवर्हिर्वेदिदेशवत्तक्षितदेशविशेषोचेतिचितापालसगायाममभावाद्दंतर्वेदि
देशपवेरूकपादेशेनपपाद्वौदेशेनचविधीयते।तद्विधोयाराद्वौंतरयोर्वेहिर्वेदिदेशःप्रा
प्तस्वात्तूपतद्दतिप्राप्तेआहोराहरतोतावद्वैविद्यालाद्दनार्थायाद्दर्शिवयावेदेवपादे
शेनविधीरुक्ततस्मादेशपविशेषणास्याविवक्षापत्तेर्वेहिर्वेपकरूसानुवादपोगाद्धिधा
नेवाक्यमेसपनेरगात्मादेशविशेषणवत्सगायाहोनुवस्यात्तेद्दशेनविधीयते।नचदेशवि
शेषवत्सगायपेत्रपात्मायवाद्दंतर्वेदित्वविशिष्टवर्हिर्वेदित्वमेवत्त्रगायाविधीयतामि
तिवाच्यं।।विशेषणाविशेष्यभावेविनिगमनाविरहात।द्वितीयोराहरतोपिसोमिकयावेदेदेशा

भाट्ट
१०५

स्येनांगप्रधानार्थत्वमस्यापि तत्राप्यपाङ्क्तत्वेपि वेदे प्राप्तत्वाद्देशेन तद्विधाने परिसंख्या
पत्तिः न चाग्नीषोमीयादिरूपांगत्वेपि वेदे स्तरणाभ्यं तदुपपमानांगत्वे प्रमाणाभावः प्रयोगवि
धिनासंगानामेवांगानां प्रयोगविधानात्॥ अन्यपातरंगप्रयाजपशुपुरोडाशादिहविरा
सादनादेवेद्यासादनापत्तेः न च वाक्येन वेदेदेः पाङ्क्तत्वेन विधानात्स्वकरणाग्न्यसर्वापत्त
स्यवापोपपत्तेः परिहे परिसंख्यात्वानापत्तिः ८ ध्रुवत्रिशास्त्रक्रमपरिमाणाद्यवा दस्यैपत्तिश
स्यामरत्नसाहमात्राथत्वेनुपपद्यमानत्वेन सर्वार्थत्वं वाधानुपपत्ते। नचैवमापपछत
यारेसंख्यात्वाद्देशेख्यानापत्तिः। प्रापकप्रमाणाप्रतिबंधाभावेन शाब्दपरिसंख्यात्वाप
त्त्यावेरे व्यावर्तकत्वात्। अतोवरं देशविशेषलक्षणोवैकान्यवाद्धे देशेनवाहवेदिमा
त्रविधानारंगीते देवेदे स्वप्राप्तत्वादनुवादोपपत्तेर्नेल क्षणापीतिवाच्यं। अनुवादे वेष
न्यमिषे वल क्षणागीकाराते तत्रापिव्रतवेदिप्रदेशवल क्षणागीकारे वेदिहविर्दे रापिविधेयत्वे
नवाक्यमेदापत्तेरद्वेमेतवेदे देवहविर्देशीतिपदेत्ते स्थितदेशविशेषविशिष्टमानस्यैवप्रपेसो
राम
१०५

नविधानंतस्यपोजनंतु प्रयैकादशीनांवेदेरविशिष्टत्वात्तस्तु देशविशेषलक्षणापरमपितामा
न्यतत्रागे विहितापावेदे हविरोधेनाद्यप्राप्त्युपपत्तेर्वेप्रैकादशीनामपित्तदर्थवेदेविशिष्टावश्य
कीअतरवमावश्यपवेदेरभुद्धतीतिवल्यमत्रवग रवदनमपिसंगच्छते। अतोपत्सपोजनेत
रंमसंपदेशविशेषलक्षणोवबानागीकर्तव्योतिचेपं। तामिषेणी। सोमेउतपत्स्वतिसामिधेनी
सहत्वाद्गितिश्रुतंप्रतपत्रदक्षिणाहविर्धानेऽभिषवस्तत्राग्नीषोमीयादिहामिधेनीरनुब्रू
यादित्यधःतत्रहविर्धानशकटसामिधेन्यंगउतनत्र। अतोदेशइतिवृत्तापाप वैवत्सरिसंख्या
वाक्यभेदाद्यभावात्सप्तमापरिहारायसोमधारणोक्तताचैस्यापिहविर्धानस्यैतपुरोडाश
कपालन्यायेन सामिधेन्यंगत्वमितिप्राप्तेहविर्धानस्यातपताद्यामस्यसामिधेन्यंगत्वेनविधाव
प्रवैविधित्वापत्तेः प्रकृतितवाहवनीयप्रत्यक्रुदेशस्यातिदेशप्राप्तस्यानिपमेन हविषासोत्र
रविद्धानसमीयवात्तैतपाप्राप्तेः हविषाहविर्द्धानलक्षितदेशस्यनियमविधोनाधवमिति

भाट्टं
१०६

एवरोधेनलक्षणापिन दोषः वस्तुतस्तु नाधवत्ता प्रमाणानुमाहकत्वात्रिपाद्यस्य पत्युधिकारणा
येनोत्र कालिकत्वाभावेत एतु रोधेनलक्षणानुपपत्तेर्युधत्र देशो स्युरेतिश्रनिषुराधतितत्रभूमि
न्नमिववदेशे सामिधेनी दनुवृया दिसर्थ्यावगमेन हविर्द्रनस्याप्रतीतिरमिषवदेशस्येव श्रोतत्वे
नविधेयतानुलक्षणापि प्रयोजनं पृथंयव्येोऽविधानोपरि सामिधेनीपाठः सिद्धांतेमिषवदे
शेदक्षिणाहानि हीनसमीपे। शास्त्रफलं।।तदेवं पृष्ठैः सहप्रकरणस्यानयोर्विरोधो विरोध
विकारेसमाधेयनास्माः स्वामिया लंकर्तुं प्रथमेतावत्स्वाम्यतिरिक्ते कर्तृत्वसम्भवः प्राप्तिपा
द्यते अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु पदक्षिणायुक्ते कुकमनुयधपितावस्य
गकालोपजेतेति सामानाधिकरण्यात्संगणाघात्र पिपाणादिकार्णिकापाभावनापा
स्वाकामकर्तृत्वप्रतीयतेतथापि कर्तृत्वस्य स्वतंत्रः कर्तेतत्वयोजकोहेतुश्चेति
लक्षणद्वयानुसारात्स्विदिहलेःलक्षयतीतिप्रयोगात्स्वसाम्राज्यप्रयोजकसाधारणपेनैवाचगतेस्स
तिप्रमाणांतरेप्रयोजककर्तृत्वायोगेपि प्रकृतेदक्षिणाम्नानादिनाप्रयोजककर्तृत्वस्याप्यव

राम
१०६

गतेः स्वाम्यतिरिक्तस्यापि कर्तृत्वं कर्मकरानतिसाधनवचनोहि दक्षिणाशब्दो नासलुकर्त्तेते
भृगाउपपद्यते नत्वत्राप्तिकिंचिद्दलचद्दाधकेपैनयदिपत्नीः सयातयजपाकेलमभिगुडपाद
स्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जातेक हायनो गोर्दक्षिणा तंसदेद्यायदद्यादित्यत्रदेयस्यपुत्र
त्वितृत्वप्रतिषेधदेवादद्यार्थत्वं नक्षणापाकल्प्यतसामानाधिकरण्यप्रयोजककर्तृत्वे
नाप्युपपत्ते। व्याख्यानेपदस्यापि चसाक्षात्प्रयोजकसाधारणेपनश्चकर्त्तेहफलप्रतिषेधकालेनैवो
पपन्नेनफलत्वमिति।तस्य कर्तृत्वप्रतिषेधकत्वंअतएवपजेतिपाउकादिपत्नेपरप्रयोगाः।तेनैक
स्यापिवाधकस्याभावान्नदक्षिणादानस्याद्दष्टार्थत्वकल्पना।।अतस्तद्दलादर्शपूर्णमासयोः
स्वत्वात्तत्र त्विजइतिवचनाद्दोत्रादिसमाख्याचरणाद्याम्नानवलात्तासांप्रयोजकत्वाद्वस्वा
म्यतिरिक्ता अपिकर्त्तारः नवस्वामिनो शक्तोदक्षिणादानादिनान्योपादानं।दक्षिणादेरपि
त्ववन्नानविरोधात्।अतः परकीयस्वत्वस्यपरेणोत्सष्टुमशक्यत्वादुत्सर्गमात्रंस्वा
मिनाकार्यं।अन्यत्तुविशेषतः प्रमाणाभावेन्यैनैवेतिसिद्धं।।तत्राधेत।। ।।ते किपंतइस्य

भा॰टी॰
१०७

येष्टापांतत्र कर्मणा अध्वर्युरिति संज्ञा पुरस्कारेण तत्तत्कर्मविधानाद्यावतां पुत्रावेधानात् तावंतस्वृत
त्विज्ञेयाः अत एवाग्निहोत्रे एक एवाध्वर्युः दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारश्चातुर्मास्येषु पंच पशौ षट् सो
मे षड्विंशतिः तत्र परिक्रियवशादेकोपारानावश्यंभावे तस्यैव पावकलाव कादिवत्तन्नन्त्व
मेकरणनिमित्तात्तावत्यः संज्ञा भविष्यंतीति वाच्यं संज्ञानां कर्मकरणात्पूर्वमेवाध्वर्युप्रव
णीतदर्शाद्दिनाप्रयुक्तत्वेन कर्मकरणनिमित्तकत्वाभावात् अपितु तत्तत्वरणात्पूर्वं वे
निमित्तकत्वं तत्तद्वरणजन्यतत्तद्दानतिनिमित्तकत्वं वा उक्तविधानतिजन्याध्यवसायविशे
षनिमित्तकत्वं वा तेपि वरणोऽहमध्वर्युस्यामि ति अध्यवसायाभावे अध्वशराप्रयोगा
त वस्तुतस्तु अध्यवसायस्यापि निरूपपस्य प्रणाकृत्वा वज्जन्योभिमानविशेषस
वनिमित्तं तस्य च सत्त्वे सतस्त्वानतत्वेनवरणाभावेपि दृष्टात एव सत्ता दृध्वर्युत्वाद्यु
पपत्तिः प्रकृते तावपि होताध्वर्युणामिधेनीरवाहुतिवरणात्पूर्वं होतृशब्दप्रयोगोपप
त्तिः अत एव वरणाजन्यारश्च वत्वमध्वर्युत्वादिकमिति प्राभाकरमतमपास्तं सत्रेपि अ राम
१०७

नुपाउपावरणा कृतवरणापत्ते श्चानचैवमध्वर्युस्त्वमेवतत्र दर्शिमानोपपद्येकर्तृत्वे रेष्मारणाभावआ
ध्वर्युत्वगणितत्त्वेह्यसांव्रणीतदृति तत्रद्विविधिविहितवरणनाभिप्रायेण भिन्नानां संस्कार्यत्वे नेदं विनाभि
पपत्तेः अपवत्तस्यपुरुषस्यप्रवर्त्तनेफलकमस्य घटनेहि वरणान वत रेकस्मिन्पुरुषे अनेकं सं
भवतिभिन्नानांच संस्कार्याणांतत्रैकस्य पामपुभिन्नास्वेव विनियोगान्नविकल्पाशंका दर्शपूर्ण
मासयोश्चत्वारऋत्विजइत्यादावनुवारवलादृष्यैवां एवं च ऋत्विजोवरणीतदृत्यपिनवरणा
विधिस्तथात्वे ऋत्विजइतिवक्तत्वानुवादानुपपत्तेः अपितु ऋत्विक् संस्कारकवरणमात्रा
नुवादः ऋत्विक्धर्माणांतदुत्तरत्वयाप्तस्तद्वर्म्यविधानार्थश्च अतोपावंतित्वेनोक्तिकामि
मंत्रवतिवावरणानितावंतः कर्त्तार इतिसिद्धं चमसाध्वर्युपंचस्यश्च अध्वर्यवादिसंज्ञानां
त्वादृत्तुभेदकत्वांच चमसाध्वर्युसंज्ञायास्तुचमसेषु अध्वर्युरित्येवं योगिकत्वाद् ध्वर्युपुरुषा
दपरस्यैवेदइतिशास्त्रे तस्यापिसंज्ञायायोगिकत्वेन चमसाध्वर्युंचवृणीतदृति एकवरणाम्नानाद
तत्वानांचमसाध्वर्यूणांपूर्ववद्देवाम्यत्वाद्सर्वस्तं दसंख्याणीतदृति एवमासस्यापि पास्वंचम

ध्वर्यतः कारिणां चमसस्य भक्षो होत्राकाणां च मसाध्वर्यव इति आर्त्विक्त्वं ध्वव्यपदेशोपि भेदव्य
पदेशस्यैवोपपद्यते॥ ॥उत्सर्गो॥ ॥तेषु चमसाध्वर्यवो वरणाबाधे ऋत्विक्त्वश्रुतेर्वै हवपद्यध्यितत्तोरे
श्प विशेषणात्वादुद्गात्वाद्विवक्षातयापि स्वाध्यायोध्येतव्य इतिवत्संस्कारविध्यन्यथानुपप
त्याविनियोगकल्पनं दशायां तद्विवक्षोपपत्तिः अनयैव दिशा पुरोहितत्ववर्णीते ध्वर्यवःस्मी
तइत्याहवपिपरकत्वविवक्षायुक्तावस्तुतस्तु तत्वतत्राविनियोगोपि चमसाध्वर्यवश्चमस
नुन्नपति अध्वर्युः पुरो विभाजते इत्याहैवडुलेकत्वश्रुतेस्तद्विवक्षोपपत्तिः॥ ॥दशत्वे॥ ॥
तेन दशोकारदशवानतुतत्रपृः चमसानानातावत्वात् अतएव चमसाध्वर्यवः कारिणां होत्रासे
नां चतुर्णां होत्रकाराणां च मैत्रावरुणादीनां चमसाध्वर्यव इति व्यपदेशोपि संम
श्रुते मरस्पष्टेतद्दमते एकादशः एवं च दशयेपेक्षतो मिद्धेव दशच मसाध्वर्यव इसन
वाहोपि सहस्राभावपक्षे सगाद्धति त्रित्वपक्षेनकथंचिदृशोपपत्तिः चामिताचापसोश्र
मितारमुपनयीतेति श्रुतः शमितावाताभेदस्याप्रावाल्यस्यपि सहाभेदयोगिकत्वेतप्रतेतो

वक्तालिदृष्टश्रन्नत्विवस्वावृतेषु तस्याउपपन्नेर्नान्यः तत्रापि अध्वर्योपराङावर्त्तते ध्वर्युपशोःसंज्ञप्य
प्यमानाइतिवचने नासामर्थ्याद्वेसुरूपः प्रतिप्रस्थाता संज्ञपयेत् अतएव तस्य हृदयं शोभिपात्र प्रवर्दन्ते
रस्त्राणादिलोभेन तदंगीकारेणापूर्वत्वसुपपन्नेः अतएव आर्त्विज्यं नैति ब्राह्मणस्य च शामित्र वि
षये वक्तलोप पक्षनिषेधो देवादि व्याख्यापनार्थं अतएव वक्तलो शामित्रे ब्राह्मणालाभेन शत्रै
ताधिकृपमाणोक्तो मान्दूशमितु सद्धा ब्राह्मणाय दद्याद्य ब्राह्मणाः स्यादिति वचनं संगच्छतः एव
चा अब्राह्मणायजमानपरमिति तु प्रांचः॥ उपगाश्च॥ ॥ऋत्विक्तो नेतुमाम्नाता उपगाता तोपिवेते
केवानचोपगाऋत्विगांकर्तुगुणत्वेन लोके प्रसिद्धेर्वैतानां च तुल्यकक्ष्यत्वेन तदभावाद्दन्यद
क्षिवाच्यं तुल्यानामपि द्वेषद्वेषार्थकाः भवत्यरस्य लोपकाहित्वम्येवोचितत्वात् अन्यामिप
रिक्रीतानामपि शिल्पकारिणात्याददर्शनाच्च तत्राप्युपगानस्य सामवेदिकत्वात् उद्गात्रा
दीनां त्रयाणां गणत्व्यावर्तनेपि सुब्रह्मण्यानियतः अन्येतु अवराउपगायन्तिपत्वा उप
गायंतीति वचनात्दरानुसारादनिपतनः अतएव नाध्वर्युरुपगायेदिति वचनात्रामो॥ ॥विक्रयी॥ ॥

सोमविक्रयीत्वस्य स्वरगणादिकं हि कल्पयेत्वान्न रागपसर्पकरणापपुरुमानुपासनं क्रियते विधि
घस्त्वविहितत्वात्स विहितकपास्यथानुपपत्त्या आव रूपकोपि दोषस्वीकारेणागतः प्रवक्तृत्वे पु
रूपकर्तृत्वे कोविकल्पोपजीवने नापिकेपमिद्धेर नाम्हे याचानंगं अत तत्रव ताना मप्राप्तेरन्यस्मै
ति॥ ॥ कर्मकार्याते॥ ॥ वृक्षादपष्ठम माध्यर्थवस्त्र होमकर्त्तारः समाधिगताः ते सर्वेऽत्वि
रूपस्वाव्याः कात्विक्पर स्मत्रात्विक्रके गिव्यादिसत्वाकर्तृवाचिविक्रिनं तत्वानिपाते नपो
गिकत्वावगतेर्वं सतां स्वयं अनुकालीन पागप्रयोगकर्तृवावितलनिर्णायेन रुष्ट रूपकाति
त्के स्त्रैमंगीकृतो गणादिकल्पकल्पनानुपपत्तेस्तस्य च सर्वेषु रूपेष्वविशेषात्तस्य
तस्य पशनेतो तप्रदेशाकात्विज इति तु यत्कं वर्णितं तदसादिस्वपुत्रानुवादः इतरथा
परिसंख्यायांत्रिदोषत्वापत्तेः अरुषरूपकात्विक्त्वकल्पनापाणेरववदेववरणामे
वत जेस्यारुष एव वाकात्विक्पर प्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तं रूटिकल्पनापाप्रमाणा
भावात् वृहदादिवरणानोमे हारनेकारुषशक्तिकल्पनापत्तेश्च व्यापकधर्मस्य वरणा

तरस्यैव शक्यतांगीकारे तु अतिप्रसंगात्स्यादन्यतपवे शः पञ्जमानेवरणाभावेन कातिक्त्वानापत्ते
श्च समतेन कात्विक्त्वसंपन्नपेवरणापत्तेश्च अतरवेकात्विजो वर्णितं तदत्यस्यैव वरणविधित्वात्
केनैव वरणेन कात्विक्पर प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपापास्तं वरणा गांवर्णितं तदव्यादिविधीनां वैयर्थ्यप्र
संगाच्च एतेन वृहदादिनिष्ठ कात्रुपञ्जमान्येव कात्विक्पर प्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तं अनेकशक्ति
कल्पनाता रवस्यातः अतश्च सर्वे रुवकात्विक्पदवाच्यइति सर्वेषामेव हारणपमात्विका दिक
त्विकाप्यमिति तिपाप्रसत्यं कात्विक्परं यौगिकं कानुपञ्जनस्यामाम्यवाची चतथापि सप्तदशत्वस्या
नुपपत्त्यंक जादिव देवरूढिमकल्पपि त्वेवसप्तदशत्वस्वकीतप्राचीनप्रयोगस्यसहकारित्व
कल्पनपैवसप्तदशानामेव कात्विक्परशक्यत्वोपपत्तिः नहि उभिरादिपदेषु अतिप्रसंगनि
राकरणार्थं रूटिकल्पनं॥ तथा च सोमादिवत्तत्वफलस्मरणामंगीकृत्यगुणविधित्वस्येवा
पत्तेः न चैवं सप्तदशत्वश्रुतेः परिसंख्यात्वापत्त्या त्रिदोषत्वापत्तिः कात्विक्पदज्ञानकालात्
कल्पनवेलाया मेवसप्तदशश्रुते तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेन प्राप्तपरिसंख्यात्वाभावात्

भा॰ ट॰
११०

अतश्च सप्तदशानामेवकर्मत्विकार्यं हि ॥ तापमालिखारि ॥ ॥ नियमः ॥ केते सप्तदशोत्सयेप्रा
पौंऽत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति सुपकृत्यामी धेनुस्ता ॥ उद्गात्रे दत्तसाहस्रो षोडशानामेव तेषां
त्रेनामेषामेवकर्मत्विक्त्वं ॥ अतएव सत्रेपउमानानामेवकर्मत्विक्त्वात्तेषामेव यजमानस
हितानां दीक्षाश्रवणात् ॥ अतः षोडशतावत्तमधिगता ॥ ॥ स्वामिसप्तदशः ॥ ॥ ॥ सप्तदशोत्स
सदस्यः ॥ तस्यापि यथ केचा दगात्रा नाद्वृमसविधानाच्चेति प्राप्तेसदस्यस्य कर्त्तव्यपद
र्याश्रवणात् ॥ द्रष्टव्यस्य सत्रेऽन्यायेनविनियोगभंगात्कल्पयितारं स्वार्यत्वावगतेः सदस्य
स्य याज्ञिकत्वेन सप्तदशत्वश्रुतेः याज्ञिकानुवादत्वापत्तेः सत्रे दस्यदीक्षानाधानाद्यस्वा
म्येव सप्तदशः ककमेकं ऋत्विग्दानयत्नी सप्तदशत्वजनकीभूतापेक्षावृद्धौलिंगावैरूप्यं
गीकारेप्रमाणाभावात् ॥ तेसर्वेयाः ॥ तत्र ऋतुषु प्रमितानां तेषां कर्त्तृणां मध्ये वस्य राम
पेव अस्ति विशेष विधौ लिंगप्रकरणाभ्यां तत्र त्सर्त्यकर्तृत्वं तत्र तयोर्द्वैलपाक्ष्यो ११०
र्यवादिसमाख्यायासंकोचः स्थितं तावदस्पर्यवसितं ॥ ॥ अग्नयश्च ॥ ॥ आहवनीया

दयो तास्याधीतवचनैर्होमाधनुवादेन विहिताः यतीतास्या येन प्रकृतिहोमार्थ यागस्वविहिता
हि येतावद्धोमार्थयामाश्रितदेशेन प्राप्यते तेषु प्राप्तिकालवैषम्यात्स्य च मेवकृत्वा येष्यामनहोमार्
दयोपूर्वोक्तेषामपिविहितेति संबध्यते ध्यायतिरेके ॥ ॥ गा ॥ ग ॥ हकत्वानुपपत्तेर्विकृते श्वेदर प्रोपका
तो यागहोमार्थं पूर्वमतिदेशोकल्पना वश्यभावात्तस्यच प्रकृताहवनीयप्राप्तिः ॥ अतो वि
कारणाविनेव तदति ज्ञापनस्य प्रमतिदेशप्राप्ते युताहवनीयाद्युपदेशः अपूर्वे युलस्यानारभ्या
धीतत्वादुपदेशेन प्राप्तिः ॥ विकृ इनाहि अश्वामनहोमाना विकृति सर्व प्रविनानां गप्राहकत्वं
उत्तं चिवाकोदद्यसामान्यस्य भाव्यत्वबोधे नापि शाब्दबोधस्य पर्यवसन्नतपातदनुवा
दैनाहवनीयविधानोपपत्तेः ॥ अतस्तेपि सर्वार्थाः स्थिता इन्द्र ॥ नात्र समाख्यया लिंगप्र
करणायोर्वा धः किं तु ताभ्याम व्यवस्थापाप्राप्तानां कर्तृणां व्यवस्थामात्रमपेक्षितं ॥ पते
अतश्च होत्रं समाख्यातायदर्थ होवाकं तु वा आध्वर्यवं च समाख्याताश्वाध्वर्यु
औद्गात्रं समाख्याता ॥ ऊडात्रा सर्वे पुष्टि ऋग्वेदे यजुर्वेदे सामवेदेषु येपदार्थास्ति हि

भा.त.
१११

ताद्वेषांमेतादृक्त्वमेण समाख्यायां रूढिकानां प्रसिद्धाः यौगिकाश्चैते शब्दा न पदार्थानाम ध्वर्यादि
संबंधव्यतिरेकेण संभवतीति तेषु तेषां योगपत्वात्कर्तृत्वसिद्धिः॥ तस्योपदेशः॥ ॥अथ चौत्त
मौवचनाया जमानस्य पाठ्यत्यादिकाद्विशेषसमाख्यया बाध्येयात्रापि नेष्टो यजमानमित्यादि
कपाञ्च यो घते न चैवं तादृशाधिषये सामान्यसमाख्याया निर्वेशपावापत्त्या आग्नेयं कप
तिहतस्यायेन विकल्प्यापत्तिः यथा शक्तिप्रयोगे योत्राहीनामशक्तौ माविषपत्नौपपत्तेः वस्तु
तस्तु होत्रादिसमाख्यायाः सामानाधिकरण्यसंबंधेन आगवेदविहितं कर्मत्वमुपलक्षणीयं
क्लृप्तवतत्तस होत्रप्रहोत्रादिविधायकत्वेन रूढसंबंधेन आग्नेयेषोमीयप्राकालत्वं नित्व
मुपलक्षणीकृत्वोपात्मत्वविधायकत्वमिव पत्नीं चित्प्राचीनमिति सस्या अत अत रु रे
केषु विसदृशेषु तद्भावेपि न क्षतिः अत एव दक्षिणारहितकाम्या रोप जमानस्यैव क
र्तृत्वेपि समाख्यायानकादिद्रनुपपत्तिः॥ ॥प्रैषानुवचनं॥ ॥ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणः प्रेष्य
ति चानुचाहेति श्रुतं तासं ति वत्तत्रैके चित्केवला प्रैषा अपयेसमिध्यमानायानुब्रूहि इत्याद्याग्न्यमाना

पानुब्रूहीत्याद्यः पाके वलानि चानुवचनानि प्रवीवाजा आमिक्षवः आजति त्वामध्वरेदवत्त्वारी नि उपदेशा
ति देशप्राप्तानि प्रैषाच्च त्वांश्चैषामनुवचनता कानिचिन्नैषे ष ले सत्येवानुवचनानि पथा होता यक्षदित्यादी
नि॥ एषां च प्रैषेषु यथूपुप्रैषोऽन्त्रा न्याकि त्वा द्रो नपजेस्तत्प्रैषत्वाच्चोभयरूपाणि दिह मैत्रावरुणात्प्रैषानुवचनोद्दे
शेन विधीयमानः सर्वत्र आम्नानुप्रैषा तानुवचने षेव उद्देश्यविशेषणास्य साहित्यस्य अविवक्षितत्वात्
शक्यस्यापि प्रैषानुवचनरूपधर्मेनैव यस्यायेनैवासम्मतेपि सिद्धेरनुवादकत्वाच्चे अतश्चैव
चैव समाख्यायाप्राप्तः धर्मि साहित्यस्य प्रैषानुवचनत्वरूपधर्मयोरेकाधिकरणरूपसा
हित्यबोधकत्वाभावात्तस्यचप्रतिप्रधानपद्वर्तैतरवाधेनवाक्यान्मैत्रावरुणानिदेशः न वाचा
नेकोद्देशेवाक्यभेदः दोषः अर्ह मंत्रवेदिमितो नीति वर्त्तव्याख्यातकेत्वाभावात् अत एव कवाक्य
पादानगम्पसाहित्यस्योद्देश्यगतस्याप्रतीतत्वाद्दवनविवक्षापत्तिः न चैवमपि प्रधुद्ध्रे प्रैष
युक्ते केवलस्य प्रैषानुवचने एव होतृकर्तृकत्वस्यैव समाख्ययाप्राप्तेः केवलं तत्रान पेक्षत्वाद्दे
वनमैत्रावरुणावविधियोपातानुवचने ध्रुतुपैषत्वेनाध्वर्युकर्तृकत्वस्यानुवचनत्वेत्तत्वहोतृकर्तृ

भा.दी. कत्वस्य प्राप्तेर्विरोधेनोभयोरपि निवृत्तौ कर्त्रंतरापेक्षायां तत्रैव मैत्रावरुणविधिरिति प्राप्ते सारपु
क्तं पुत्रमिति वाक्यप्रैषानुवचनानामपि होत्रस्वपाठस्य वार्त्तिकोक्तत्वेनाध्वर्युकर्तृकत्वाप्राप्तेः उभ
११२ यत्रपाठेन तत्प्राप्त्यभावेऽपि वा विकल्प्येनोभयनिवेशोपपत्तेर्निवेशप्रसंगाच्चापरेऽपि वार्त्तिके अग्नीषो
मीयागमंत्रेषु प्रैषांतानुवचनेषु यजेतिशब्दस्य प्राकृतत्वात्तत्राम्नाने इति देशेनाधेयोः प्राप्तिप्रैष्ये
तिप्रैषांतराख्यानाद्धा इतरमन्यदिति न्यायेन प्रतिप्रस्थातुः सोमांगानंतर्वेद्यां यजेती शब्दस्तु होतृप
तेति लिंगानुरोधेन समाख्याबाधिता मैत्रावरुणस्य तत्र प्राप्तिपक्षे परांतरेषु होतुरेव ततः स्वां
शमेदेन नानां कर्तृत्वप्राप्तेरेकपरार्थत्वेव कर्तृद्वयासंभवात्स्वच्छतयोस्तत्पाठादिवाचेन हा
त प्राप्तेस्तस्य च होतृयजेतिलिंगेन वाधेऽपि तत्सुरूपस्य मैत्रावरुणस्यैव यजेतिशब्देन तदैक
वाक्यतायन्नपरांतरेषु च प्राप्ते रूपेक्षितं अथवा बेपि वा समर्थाख्यायां दुर्बलत्वेन यजेतिशब्दे राम
तदैकवाक्यतापत्त्यपसतरेषु च प्रतिप्रस्थातुरवैकस्य तस्य प्राप्तेरनेककर्त्रंतरापेक्षायां सर्वं सामांग ११२
मे तेषु पिच्यतः सर्वत्रैव मैत्रावरुणादीतिप्राप्ते वाक्यभेदांगीकारे तु षंगापत्तेश्च शब्दवैरूप्याच्च

परद्वयेन प्रैषांतानुवचनान्येवाद्वमंतर्वेसीति वक्तव्यमपि लातेष्वेव मैत्रावरुणविधानांगत्वशब्देनैवामेदाभोमितोत
रयोगस्य स्वरूपैकार्थ्ये वाऽसंभवात्समुच्चयस्य वस्या यादेव प्राप्तेरानर्थक्यतदंगन्यायेन धर्मयोरेव युक्तत्वानु
वेवनत्वपोहितरेतयोगप्रतीतेर्विपातस्यत्वेव परस्य एवपदस्य प्रयुक्तिरिति तेन वाक्यभेदाभावाद्न्यसांगविनैव
परस्य रयुक्ते प्रैषानुवचनत्वाद्वाक्येनोदेशेन मैत्रावरुणविधीपतोऽत एव प्रैषानुवचनायत्वावधिवे
एवत्वन्नक्षणोपपत्तेनैपुक्तो वाक्यसंकोचदृष्यप्यपास्तं। वस्तुतस्तु समुद्रानुवाक्यास्वपिकास्तुचि मैत्रावरुणाग
यपाज्ञिकत्वमतत्वाच्च शब्दोनेतरेतरयोगात्यं। अपि तु धर्मिसमुच्चयपार्थ्येव सन्नेतु वा दृ नचैवं स्वार्थे
त्रिकत्वापत्तिः। अनुवादस्य सति संभवे मतिहितगामित्वनियमेन यातिप्रैषातानुवचनान्यधिकृत्य सा
पंविधिः प्रवृत्ते तद्विषयकत्वस्यैवांगीकारात्॥ चमसमात॥ चमसेष्वपि विशेषसमाख्यापावमसा
ध्वर्युरूपपाते यामेव हेमा शेकर्तृत्वं समासांतर्गताध्वर्युपदस्य रूपासमुद्राद्रैपरत्व देवचराणा
दिति। भिन्नत्वाद्विशेषात। इयांस्तु विशेषोपन्नस्य सर्वे कार्येषु विनियोगः तेषां तु चमसेष्वेव तेप्व हि
ततद्वरणानाभेदाद्नेकशक्तिकल्पनेगौ। चमाशंकेपतततोस्तु रूप मुख्यवयुशब्दस्य गौणत्वं। नचवि

भा॰रु॰ निगमनाविरहः चमसाद्यर्थपुंवत्गावाको रूढिकल्पनेवमसाद्यर्थपुंपरत्वेवतत्कल्पनापत्तेरद्यपुंपरस्यतौ
११३ मित्रस्यशक्यंतरकल्पनावश्यंभावात् । अतोलाघवात्पुंवरप्रयोगाद्यापुंपरत्वेवप्रमितिद्याद्यर्थावेव
शालीनेमितरेषुतुगोगीतयापितुगहाहोतसायिहोमाद्विकर्तृत्वाद्गोमकतत्वस्यारश्यमात्रेगोतेषुगा
गालोपपत्तेः सामान्यसमाख्यांवाभिलावचमसेपुरस्तेषामेवुहोमाद्विकर्तृत्वमितिप्राप्तेगोणा
त्वस्यावश्यकत्वेवसत्वन्तिहोमाद्विकर्तृत्वेनापिगोणालोपपत्तेःसामान्यसमाख्यावाधेप्रमाणा
भावाद्यमसेष्वपिअध्वर्युरेवहोमाद्विकर्तातस्यान्यत्रेव्याप्ततत्वेतुगोणासमाख्यायाचपसाद्यर्थ
वःतेषामप्यसंभवेइतरमप्यदृश्यंप्रतिपत्त्याकारयःवेदेपदेशात् । अोद्गात्रेसामवेदश्यन
श्रुतोसोतिश्चोमवमेवानतत्रेप्राकृतांगस्युतिदेशेननानाकर्त्विजःप्राप्तौअोपदेशिक्या अौद्
त्रसमाख्ययावाध्यंतइतितेषुप्रातैवकर्ता समाख्याहिकर्तृप्रापिकाकर्त्ताचप्रयोगांगप्रयो
गस्यप्रयोगविधिनासांगस्यैकोविधीयतइतिसमाख्ययावोध्यपिकर्तृविधिरूपदेशेनान्य
तस्यप्रयोगवाक्यस्यवमप्रयेनवदीनोतयपदेशत्वात्सांगभावनाविषयत्वप्रतीतेप्राप्तेतेषुप्रयाजादि राम
गिववाधकत्वंतयाप्रहतेपिनचसमाख्यायाप्रधानमात्रेश्रुतायाअपिअंगविषयत्वस्यकल्पतौ ११३

यत्वेनप्रयोगविध्याश्रितत्वात्तस्यातिदेशप्रापितांगविषयत्वेनतद्रूपेसत्वात्ततुपजीव्यविरोधकप्रापितेना
नाकर्तृकत्ववाधानुपपत्तेरितिवाच्यंसत्यपितत्तौयास्त्रवक्तोअपामपिअंगविषयत्वस्यकल्पनीयत्वे
नोक्तविधयाअनिवाधकत्वानापत्तेःनहितत्तौयायाःसांगवत्तिकरणत्वेशक्तिरपितुप्रधानक
रणत्वएवतत्तुअंगवैशिष्ट्यंविनानुपपन्नमिति । अंगविषयत्वकल्प्यमेव । अतएवशरेषेत्यत्रो
पदेशस्थलइवकल्प्येपदेशस्याप्यतिदेशवाधकत्वंवाच्यं । अतएवपत्रप्रकृतावेवतोत्रशस्त्राशेषे
हेतत्तौयविशेषसमाख्यारूपेणोपदेशेनैवकर्तृतरप्राप्तिस्तत्रअंगविषयेकल्प्यायाःप्रधानस
माख्यायावाधइष्टएवावशिष्टंततद्धेतदुगामुख्यव्यतिक्रमाविकरणेप्रस्तृतेत्वातिदेशिकत्वात्
प्रधानसमाख्यायाएवपावल्यमितिप्राप्तेइहापिप्रयोगविध्याश्रितायास्तस्य । अंगविषयक
ल्प्यत्वेनोपजीव्यातिदेशापेक्षत्वान्नेनवकर्तृविशिष्टानामेवप्राप्तत्वेनकर्तृत्वेऽभावात्समा
ख्यायाआकांक्षाविरहेश्रुत्यकल्पकत्वात्कल्पकत्वेपिवाप्राकृतांगविषयत्वाभावान्नप्राकृतक
र्तृवाधकरणाकभावनायामव्ययावगतेरेशात्वेनचभावनोत्पत्तयत्वपिभात्वावेननतत्प्रयोगावि

भा॰ तृ॰ १५ त्वात्प्रयोगस्य चोणप्रधानसाधारण्यात्भावनान्वयद्वारापाद्यस्य तद्विशेषणत्वपि अविशेषे लोभप्र
न्वपतास्य प्रयोगस्योपदेशेनैव प्रधानस्यांगेष्वपि अगनिवाधात्। अतस्त्वयत्र तत्तौ पात्रवत्साभावे
पथापद्मार्थवत्तां वैकास्यादूहषपस्ताउपांशुकत्रैव्याहत्या सैतत्र प्रधानकर्मकभावनायामेवान्व
यान्नस्यांचाणांत्वयाभावेन प्रधानस्यैव प्राप्तेः तस्य रादिविधकत्वाप्रसक्तेस्तु समाख्यायाः प्रधानमा
त्रविषयत्वलक्षणस्य स्वामिकर्तृकत्वेनान्यकर्तृकत्वानुपपत्तेस्वनिर्विषयत्वापत्त्यानुपपत्त्याकंपे
विहनर्थकातरेगान्यायेनांगमात्रविषयत्वकल्पनेपि ऋत्विक्कर्तृकांगविषयत्वकल्पनेप्रमाणा
भावात्केरकविनोहनात्गौणपदेशिकांगविषयत्वमेव कल्प्यते। वस्तुतस्तु तेषामपि विशिष्यत्व
समाख्येयैव कर्तृप्राप्तेर्न प्रधानसमाख्याविषयत्वं। अपि तु यानि वेदत्रया विहितानुमितां
न्यंगानि तद्विषयैवसेति ध्येयं। अतः प्राकृतांगेषु नानैव कर्तारः। किंच समाख्यायाः पाठमात्रनि राम
वंधनत्वेनो हैर्न्नोचेतदि वद्विधाननिवंधनत्वाभावान्प्राकृतानांवत्तामवेदत्रयपाठत्वादर १५
यितद्विषयत्वाभावः॥ ॥ इति श्रीखंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां तृतीयस्य सप्तमः॥ ॥

स्वामिकर्मे॥ ॥ वरणांहविराणस्यैवं समाख्ययाध्वर्योरितिमिश्रेवकार्यं। अध्वर्युस्तूपयातास्त्वद्वये
तापरिक्रीणातेतमुपायपउञानंकुर्यात। अध्वर्यो स्वेतरमन्यदूतिन्यायेनवरणादिकं प्रतिप्रस्थाताकु
र्यात्। तत्रवाध्वर्युदक्षिणाप्राप्त्यानान्येनानतः स्वकृत्यकुर्यात। अतलिंगतरा प्रैषवदध्वर्युरनुपठमानउ
पायांतरं कुर्यादिति प्राप्ते अनुपत्व तोध्वर्युरन्यानववृणीतेन्यथाध्वर्युत्वासंभवात वरणास्याहध्व
र्युत्वाद्यापत्तेः स्वातद्वरणांचयेनारोके नैव तस्याध्वर्युगणत्वसंपत्तेर्वरणस्यावश्यकत्वात्स्वा
समाख्यातकर्तृकत्वावश्यंभावाद्वरणांतावत्समाख्यावाधश्चावश्यकः एवं दक्षिणादानेपिउपा
यांतरकल्पनेगौरवापत्तेः प्रयोगवाक्यावगत स्वामिकर्तृकत्ववाधापत्तेश्च समाख्यायास्तु केवलाया
वाधः। वस्तुतस्तु सर्वत्र स्वामिकर्तृकत्वप्राप्ते व रणोनैवदक्षिणादानेनाप्यन्यकर्तृकत्वसिद्धे
समाख्यापिनियममात्रं क्रियतइति स्वल्पाधवानुरोधेनापि न समाख्यावरणाभरणादिषु प्रतिर्णी स
स्यपिवातेस्मिन् उपायांतरप्रकल्पनाधनुरोधेनैव हानमात्रेस्वामिकर्तृकत्वं पत्नतुवचनेनपयास्य
तामिष्टकामुपदध्यात्तंवीनवरान रघा दिस्यां सैतत्राध्वर्यपवादिनामपि हानकर्तृत्वात् अत्र तु हिरण्य

भा. तं.
१९५

मिकर्तृकत्वे तु पधानस्य सामानाधिकरण्येन तत्समानकर्तृत्वावगतेस्तस्यापितकर्तृकत्वे तु परस्मा
तिपरस्मैपदानुपपत्तिः तस्य ज्ञिस्य रत्वेनोपधार्त भिन्नगामिक्रियाफलकत्वावगतेः परित्रुक्रियाफल
स्याग्याधिगतत्वात्सरत्वे परोपपत्तिरित्याशंक्य तततः प्राप्तोपधानानुवादेन रागस्य तत्कर्तृत्वकस्य
वेधो वाक्यभेदापत्ते येद्रलने नहि द्रुकर्तृत्वाप्रिप्रतीते स्त्रीपधानस्याध्वर्युकर्तृकत्वावतापान्तेस
मानकर्तृकेस्य हानस्यापितत्वकर्तृकत्वसिद्धिः॥ ॥ संस्कारारुः॥ ॥ वपनारपः फलिसंस्काराःस
मारव्यानारध्वर्युकर्तृकाः तेनाध्वर्युणा श्मश्रु ईतकाष्ठं जलं च गृहीत्वा यजमानस्य केशवपनादि
केद्रतथा वर्तमानं कारणीयं श्रेजनाम्पेजनवद्रितिप्रा। ग्रेवयतडे स्यात्मनेपदं वपनं फलाश्वपस्य
पजमानस्यैव तत्कर्तृत्वं प्रतीयते। अस्तित्वतस्यापि छेरनाख्यवपनाधारत्वेन स्यात् लीपचती
तिवतत्कर्तृत्वात् तदर्थे वृतस्यात्केशाव यामि रमितिप्रयोगः पस्तुनापितो वपतीत्यादिप्रयोगः
तछोरनानुकूलस्य रक्रियाफलकर्तृत्वमारयाद्यात्स्य पोजककर्तृत्वमारायेणोव नोपितोराउमानवा राम
पपतीत्यादिप्रयोगः। अतस्त्ववपतइस्यात्मनेपदस्य लेश्राधारत्वमारायेण कर्तृत्वोपपत्तो मुराम १९५

हणाकर्तृत्वे पितास्यैपकल्पने प्रमाणाभावः। तेनार्थाक्षिप्तस्य तस्य पजमानकर्तृत्वनियमस्य प्रमाणा
भावे अध्वर्युकर्तृकत्वनियमस्य कः प्रसंगा इति नापितकर्तृके कमयितत। सोमेनु प्रवपति रेवमुद्रतिपरस्मै
पदाध्वर्युकर्तृके गोदानवपयनोन्नरे नापितापमुरेपपछतीति विधानात् तत्कर्तृके नेवतता। एवम
सत्राप्यात्मनेपरपुत्तोइ वपंश्च तस्य वपतत मश्मनक्रिशरेशीकपानन्निरंडेनदी सपतीत्यादिपर
स्मैपदानिर्देशोप्ति कृच्छ्रतत्त्वे चसतामी सप्याधारत्वमादायात्मनेपदोप पत्त्यापजमानकर्तृकत्व
व्यापारांतरस्यापि विधेयत्वादध्वर्युकर्तृकत्वे क्वचित्निषु मेवाहनानेनु स्वनिष्ठव्यापाररवस्तातीति पर
स्मैपरस्यापि प्रयोगा रस्यकर्तृके केच हापपतीत्येवप्रयोगा पजमानेनिष्ठव्यापारस्येवावधे
पत्वेनान्यकर्तृकव्यापारस्याविधेयत्वेनाध्वर्युनियमः। नत्वत्र परस्मैपदाद्यकर्तृकत्वनिप
मः। तोधातोः स्वारितेत्वाद्यभावेन तरभावात्। अतः फलिसंस्काराणापि कर्तृकाः एव कर्तृसंस्का
स्तु हिरणपमालित्वारयः। ता मान्यविहिताः सर्वेषामेवाविशिष्य विहितास्तु तेषामेवेति नतत्रापि
समानकर्तृकत्वनियमः। तस्यानियामकमाचत्वेन व्यापकत्वाभावात् इति वेष्पते। तपश्च। सोमेघ्न हेना

भाट्ट
११६

स्यादित्यहवाआहतीतिष्कतातत्रापमशनप्रतिषेधोन्यत्वरनप्रतिषेधवदेवाराडुपकारकोलफलिसंस्का
रकः अलनेपराधमावात् तत्वैधिवादविरितेत्वाधमावाचाङ्‌ अत स्वस्व समाख्यानारध्वर्युकर्तृकत्वे
वस्तुतस्तु अरतवरनवदेवप्रतिषेधाशनस्याविहितत्वादभावस्यवानुष्ठेयत्वात्त समाख्यावि
षयत्वमितिकर्तृमात्रविषयत्वे प्राप्ते आराडुपकारकत्वपक्षे अशनस्यक्रतुवैगुण्यापादनकत्वे
तस्य च फलप्रतिबंधकत्वमित्यादिकल्पनापेक्षपालाघवेन अशनाभावस्य दुःखजनकत
पाल्लेपत्वात् दुःखस्य च स्वजनकीभूतपापनाशकत्वस्यापि क्लृप्ततया केवलं तस्यापस्य
मफलप्रतिबंधकत्वमात्रकल्पनया अशनाभावस्य यजमाननिष्ठफलप्रतिबंधकाभा
वरूपादकत्वमेवयरनशनस्तरामे धार्हं इति वाक्यशेषानुसारात् कल्प्यापि तु मुचितं अत
श्रुतस्य लिंगादेव यजमानमात्रनिषेधत्वं न हि अयमस्मदुक्तदुःखेनान्यदीयपापनाशपरत्वान्न
आत्विगात पापस्य स्वकर्मगतफलप्रतिबंधकत्वकल्पनं गौरवात् अत एव पत्नी आत्विजपद राम
सैतीत्यादिवचनं तत्रान्तव रन्यापेनाराडुपकारकत्वकल्पनं व्याधिकरणापत्तेर्वप्रतिबंधकत्वादिकं ११६

नमिति द्रष्टव्यं ॥ अतस्य च न तत्र समाख्यानियमाकाण्यमात्वाद्याये आत्विक् संस्काराणाहिरणपमात्विजादि पत्नी
त्रद्वेदपृच्छातेसमाख्यानाध्वर्युणाहिताकर्तव्याः ॥ बद्रत्वस्योदेश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वात अपाप
नुवादापिरक्तत्वात् स्तुरोपे कार्या इति प्राप्ते अनिपतत्कर्तृप्राप्तौ समाख्यापालाघवेनापेक्षितनिय
ममात्रकल्पात्म हेतेच संस्कार्यस्य प्रातप्रधानात्वत्रिन्यायेन सर्वस्यैव नियतप्राप्तत्वानिय
मानपेक्षत्वात् समाख्यापालनिपामकत्वं कर्तृतरपारिसंख्यापकत्वं तु वैरूप्यापत्तेः पुनः
पक्षेतु समाख्याप्राप्तत्वस्य राधवाविन्यमेहेनास्याहिरणपमात्विजविधिपिताप्रापरिसंख्या
पकत्वमेवेत्याशंकेतत्तथापि समाख्यायावचनस्य संकोचायोगादेव सर्वविषयत्वनिश्चय
॥ ॥ तथाकामः ॥ ॥ येगुणा जन्याः कामायादिकामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादितीवैः सप्तमीनुपा
सारपृत्ते माना घास्य यस्यताबरध्वर्युवत्वात्रत्वामानाधिकरणापादवकामयते तत्तस्मा
नेकर्तृत्वप्रतीतेराध्वर्युतिरुद्धारवा अत एवपत्र दधेंद्रपकामस्येतिवोपधिकरणं तत
तत्र यजमानगामित्वमेवयद्वेषापास्यस्यहोमस्याध्वर्यवत्वा तद इति प्राप्तेभिनुपादि तिङ्ःत्प

भा॰टू॰ रस्यैव परनिर्देशाद्ध्वर्युमित्यत्र कर्तृकत्वावगतेः सामानाधिकरण्यबाधेन याजमानत्वमेवापत्रापि पोक्ष
११७ धिकामः स्तोभेरगात्स्तुवीतेत्यादेन परस्मैपदं तत्रापि नोद्गातृगामित्वं। आर्त्विक्त्वान नानुरोधे
न यजमानफलसाधनीभूतनित्यगुणावाधानुपपत्तेः। अतस्तत्र सामानाधिकरण्यमात्मनेव रेवप्र
योजककर्तृत्वाभिप्रायेणैव व्याख्येयं। अत एव पत्न्यनित्यगुणावाधोबाधे पिवासमस्त्येवं
वचनं तत्र स्वामिभिन्नगामित्वेपि न क्षतिः यथा मनेवायजमानाय वा यं कामयते तमस्मा उपेरि
तिमत्र यष्ट्यायजमानपरस्त्वेव णा। द्वाशकस्त्रैव णाच्चात्मनेपदेनोद्गातैवोच्यापते अतएवात्
संगो गावाक्यमेदेष्यरोषतामित्यनेनोभयनिर्द्धं वैकल्पिकं कामं परामृश्य पोडेयन्न विधानाद्ध
तवाक्यमेदः। ग्रायनेष्वृगापत्तिपंसामगाइत्यादेरवर्थामित्यनेपि प्रायोगान्तकामरूपार्थ
स्योहेपत्त्वविघातः॥ ॥मंत्राश्च॥ ॥ इह पे अकारणामृताः वमेफलप्रकाशकाः केमांगमृताः
ना आपुरेस्यागने अगान्मः स्तुवेरित्यादयस्ते समाख्यानाद्ध्वर्यवा इतिप्राप्ते प वर्ष्यते लिंगा राम
दिनाहवनीयोपस्थानादैविनियुक्तानहर्त्ताकाद्भवतीपपा इतिकरणेनवाविनियुक्ता ११७

त्वाभावात् न तुषंगिकफलंवक्ल्पकारस्तथापिकर्मफलमेवोपस्थानादिप्रयोजनं प्रोत्सहन्तार्थं प्रकाशयंतीतित्रय प
वैतत्प्रकाशयफलंवक्ल्मजनम्लेन स्पूर्तत्रयस्थ कर्मेवविनियतमभिनयतेवा प्रकाश्यते अतएव दर्शपूर्णमासादिस्त्वमापु
रादिफलत्वान्नफलार्थप्रयोगस्यैव तत्र मंत्रेण फलांतरार्थप्रयोगोपवृत्तेनेतत्प्रकाश्यकर्मफलमतत्र फलं हरण्याव
मेफलमेवेतेनमंत्रेणाप्रकाश्यत इति स्वष्टं यं। तत्र फलं यजमानगामित्वाचामत्विक्फलस्योपस्थानाद्यप्रयोज
त्वेन तत्प्रकाशनेतदंगत्वानुपपत्तेः। तस्य यजमानाशासस्तुत्वेनाभिप्रायनाशान्यत्वाच्च। न यजमानफलमेव अ
ध्वर्युणा आशास्यतामइतिस्थ गत्मेइतिचाध्वर्यावप्रकाशकत्वेन लिंगविरोधात्। अतो याजमानास्वैते अतस
वपत्ववनैचतादर्शलिंगतत्वाध्वर्यवा एव॥ ॥धायातेषु॥ ये मंत्रा सामान्यत आध्वर्यवसमाख्याते कांडे स्म
ताः पुनश्च यजमानेपि विशेषतः समाख्याता यथा अग्नहृणामंत्राणां मुक्तम्यरहूनं मंत्राश्रूयते तावत्समन्यप्यभ्या
मेघस्य मितायमानत्वादिथ्यभावाच्चाभिच्याः। अतस्तत्र गुणाभूतकर्तृद्वयस्य विकल्पः। विशेषसमा
ख्याबलाद्यजमानस्यैवकर्त्तृत्वा अग्नहरणा स्तु कृत्वाहृना देवाँ निमेत्यध्वर्युवत्वान्नदनामृता
मंत्रा अपितत्कर्तृकास्यवानेचेवाद्विःया ठैवे ध्यर्थ्यार्थकत्वस्य रूपज्ञानमन्यत्राविनियोगादस्यैव सार्थक्या

भा.ट.
११८

तदल्लेवं प्राप्ते एकपाठे नैवोभाप सिद्धो द्वितीयस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तस्योच्चारणांतरविधायित्वावगतेस्त
स्य च सयाख्यातरेणाकर्मंतेरसिद्धिः उच्चारणांगतरप्रयोजनेत त्रिपाप्रत्यवे—का रामिति नारषक
ल्पनापियद्यपि चनन्नियमेन यजमानस्यन प्राप्तं तथापि द्वियाठवेलारैवतत्कल्पनमिति वरो
षः पचतु नैवंविधं प्रयोजनं कर्तृमे रेवास्तं भवीपथ्या अपंसहस्रनामवदल्पस्यामोद्भूप्तप्रवप्र
गीताप्रगीत मेदेन सन्नातायातत्रागत्याम्पुरयाशिरस्कुत्वपरिकल्पो स्यत्रिविनियोगपरत्वेन मा
र्थकमिति विशेषः ॥॥ जातेच ॥॥ वाजपेया रोयत्रेकव्याग्रयुज्यमानं वाचयतीति श्रुतंतत्र याजमाने
मंत्रः वावनमाद्यपेवमित्य विवारोपरंतुवाचयते वैल्लवरिणागायत्र्युपरत्नाहोरिस्मरणा वाविनत्वे
नक्लृप्तत या प्रसक्तेपि शिष्टाणा विधायित्वावगतेस्तस्य चारवार्थत्व प्रसंगेन ज्ञातयसंभवादु
क्तविधांगानुरोधेनाष्टरूपवाजपेयास्वधिकारी। अतो मेषांक्रतूनो अध्ययनविधिसिद्धज्ञा राम
नायतीवनेन स्वत्वधिकारकत्वेपि वाजपेयासेतरसंभवार्द्धेस्पैववाचनमितिप्राप्तेवाचयते ११८
वैवनानुक्तलक्ष्यायार मात्रवाचिवेनक्वचिदन्यथानुपपत्त्याशिष्टणागमहणोपिस्मरणमात्रमहेणा

नापिपुरुषतेवाचनोपपत्तेरर्थज्ञानसेपक्वत्वेप्रमाणाभावाद्यपिवंवाक्तांतत्रयलंडशोवाईमेमेत्रं
ब्रूहीलेवंवेत्यन्यदेततः॥ याजमाने॥॥ दर्शपूर्णमासयोर्वेतसमुपायवस्तृतीयसदीनिचतुर्विंशतिकं
मीमापाद्यपेवसमस्यापुरुक्तानि प्रत्येकं विभिन्नदेशेविधायपुनस्त्येवयजमानसमाख्यापुत्तो
निवर्ततेचोगावसजनिउपांवाधिग्रयतीत्याद्युक्तास्तानिचेद्दारशहेदानदर्शपूर्णमासयोस्त
तिमेपाययजेतेतिप्रकृतांतरेषांद्या ध्यात मंत्रेवतुर्भ पकर्तृकत्वेतावन्नसंभवत्स्ररधार्थेतापत्तेः नवा
स्यासाल्कमींतरं॥ अन्यत्र यत्रात॥ अतएवमकेकर्तृकत्वावश्यंभावेविशेषसमाख्यायाघाजमा
नत्वेप्राप्तेनैवायाजमानकांडविधानं अग्रेयपवेभिन्नदेशेविहितानामेवबुद्धेः। निर्मुः प्रत्यासत्त्वा
त्वीकब्यदृहृतारूपगुणाविधानार्थमनुवादात्। अतः परादं पुतीवरधर्मोवक्तव्यो नचेदं हृता
यामेवयजमानशब्दः। अमेनाक्रप्रमाणानामनेनदृहृतापाः संपादयितुमशक्यत्वात्तानचतत्कार्ये
नुरोधेनप्रधानमप्तपरत्वानोक्तः वाचः। अगुणाविहोधस्मा येननरसंभवात्तानचतानिसंपा
द्यपजेतेतिप्रत्यपवलेनैवदृहृतापाद्यागसमानकर्तृकत्वावगतेर्वचवादेवांगनिष्ठारपिपर

भा.त.
१९८

र्थोपुरसमाख्याबाधइतिवाच्यंक्वचित्प्रत्यक्षस्यप्रयोजकत्वेनापिउपपत्तेःप्रधानसमाख्याबाधकत्वात्
पपत्तेःएवंहूँदत्तानिष्ठसमाख्यापिप्रयोजकत्वाभिप्रायेणोक्तावव्याख्येया॥अतःस्वरसामात्रेपाऊ
मानंयदाधीस्त्वाध्वर्यवास्व॥ ॥विप्रातेधेचे॥॥हिरण्यशोऽपूपपरिव्याणोऽप्याध्वर्यवःकरणमंत्रं
यशिवीरसीत्ययंस्मृतस्तथायुवासुवासाइत्ययंत्रिपमाणानुवादिहोत्रोपितोवस्वावपिष्पाप
यशिवीपमाणायानुद्रुहिइतिषेधेवशादेतदुत्तरपाठद्वैतत्वेधात्यवहितोत्तरसूगोस्त्वका
लीनोदोगपरिव्याणभावनाकरणीममनकालीनत्वाद्येत्रिपमाणानुवादित्वाविरोधःतोम
विहृतौवकोऽयंयायनामपनेतयेवप्राप्तौतत्रचयोहोतासोऽध्वर्युरितिस्मृतातस्यवमंत्रत्वा
त्तत्रैवानतिप्रयुक्तेवरणाजन्यहोतृत्वाध्वर्युत्वादेरानन्यभावेनाभावापत्तेहोतेत्यदेवताद्वि
नामैकपावत्सापावमर्जनत्रिपयाधेनुवत्समोःप्रत्यासन्नत्वंतपाइनमत्वेपावावहन्
नत्रिपयोत्तूत्वलमुमलत्तत्रहोत्रध्वर्युयहस्मांतत्कार्यलक्षणापाकार्येद्वपेप्येकव राम
तेत्वविधीयते।अतस्त्वोपदेशिकेकर्तृकेतुवलेनप्राप्तेतेककालकर्तृत्वबाधात्प्रथमतःकर १९८

णायध्वरपरत्वात्पदयस्यहोतृत्वादेरध्वर्वसायपदाचनिमित्तकत्वस्यस्थापितत्वात्तत्रैपिअतंभवे
नयदद्वयेकार्यलक्षणायांप्रमाणाभावात्घस्यस्वाध्वर्युपदेतल्लक्षणामंगीकृत्याध्वर्यवप्र
योनांहोतृसंस्कारकत्वेनविधानंअथवाहोतकार्यकारित्वापन्नेहौत्रपदेकमेलक्षणायत्नेध्व
होतैचवातत्कर्तृत्वेनविधीयतेतत्थापितुपरिधौपशुंनियुंजीतेत्यत्रपरिधित्वाविरोधेनेवहोतत्वावि
रोधेनैवकर्तृत्वविधानात्होत्रे।त्रिपमाणानुवादेवतेनप्रयोक्तव्यः।अपरस्तुतेनकालांतरेऽस्येन
चातत्पुरुषेणातस्मिन्नेवकालेप्रयोक्तव्यइतिप्राप्तेपुरोडाशकपालवदग्निपरिधानार्थस्यैवपरि
धेःपशुनियोजनेविनियोगायुक्तंपरिधिधमाणांसत्वकेत्वादीनांप्राबल्यांप्रकृतेतुअध्यवसाय
निमित्तहोतृत्वेनैवाध्वर्यवैर्विनियोगाद्धोतृकार्यस्यप्रयोजकत्वकल्पनेप्रमाणाभावात्स्वध्वर्यव
स्यकरणस्यैवप्रत्यक्षवाक्यावगतशेषित्वेनप्राबल्यान्नातिदेशिकसमाख्याप्रमाणाकृति
यमाणानुवादिनःप्राधम्यान्नवाकालांतरेतस्यहोत्राप्याठ।।तउक्तेपानभवतीतिलिंगावगतत्रिप
माणानुवादित्ववाधापत्तेः।नापिकरणमंत्राव्यवहितोत्तरस्पणोहोतातस्यपाठःप्रयायेस्याद्वि

मा.टी. होतुः कर्तृत्वेन प्रैषार्थेतरत्संभवात् अतस्तस्मिंस्तत्कालस्य होतृपुरुषोन्यः कश्चिदंतरंगोध्वर्यादिः कर्ता
१२० तस्य कार्यांतरव्याप्ततौ तु बहिरंगोपि॥ प्रैषेषु प्रोक्षणीरासादयेत्युः प्रैषाः प्रैषार्थाध्वर्यो प्रोक्षणपा
सादनादपः समाख्यानाद्ध्वर्युर्गोवैके न कर्तव्याः न वस्वस्मिंस्वस्य प्रैषानुपपत्तिः चेतोध्वर्यावि
ष महत्या सविवक्षस्मिंल्लपित्वस्योपदेशसंभवात् वस्तुतो नैवायं प्रैषः अपि तु प्रैषाति स
गिप्राप्ते काले पुनस्तत्याद्वेति च कारेणालोरोपि प्राप्तकालतापां विधानात्स्वाप्रकालतापाम
यं लोहि प्रोक्षणपासादनस्य प्राप्तः कालः इति पृष्ठम र्थं को मध्यमपुरुषस्तु साधुत्वार्थं
अथवा हे प्रोक्षणपासादन तव मा प्राप्तः कालः इति क्रियायां चेतनत्वाध्याहारो येन सः प्रत्युअग्ने
ग्नीः हग्नीविहरसेवं प्रैषस्तत्रास्तु संबोधनानुरोधेन प्रैषार्थस्याग्नीध्रकर्तृकत्वे वस्तुत
स्तु हे अग्नीन् मा निविहरणस्य प्राप्तः कालः इति व्याख्यातुं शक्यत्वात् तत्रापि समाख्या राम
वाधइति प्राप्ते समाख्यानुरोधेन मध्यमपुरुषस्य साधुत्वे न क्रियायां चेतनत्वाध्याहारोपे १२०
साख्याख्याने प्रमाणाभावात् संबोधनमध्यमपोध्वारध्वर्यपतापत्नीः प्रैषतत्समाख्याबा

धापन्ने अध्वर्युप्राप्तकालार्थकत्वानुपपत्तेः प्रैषस्यापि स्वस्मिंन्नौपचारिकालापसारकत्व अध्वर्युस
माख्याबाधेनोभयोर्भिन्नकर्तृकत्वमेव॥ ॥ अध्वर्युः॥ ॥ तत्रापि बहुप्रधानस्तेषु प्रैषार्थेषु स
माख्याबाधे प्रमाणाभावात् कस्मिंश्चित्प्रोक्षणीरासादयेत्यादिप्रैषेष्वध्वर्युर्वाधेनान्यकर्तृकत्वं
अतस्सर्वतिर्यच्चे स्फ्यं पारपित्वा संप्रैषमाह परवें वंधाये स्माच तत्रेणाध्वर्युं शिक्षण्वीतेनिधा
पितुर्भिन्नमध्वर्युं दर्शयतीति प्राप्ते प्रैषार्थेष्वन्यकर्तृकत्वेपि प्रयोजकत्वेनाध्वर्योः कर्तृत्वो
पपत्तेः समाख्यायाः कुत्राप्यबाधात्प्रैषार्थानन्यस्यैवकुर्यात्प्रैषे प्रोक्षाराणां त्वध्वर्युः स्वयं सोमारे अ
मतिविशेषवचनेपूतिप्रस्थात्रादिस्तत्पुरुषः। दशीहोत्वाग्नीध्रस्य वकर्मकर्तृत्वेन प्राशिके
प्रसिद्धत्वादिति ध्येयं। यत्तु लिंगतत्त्वप्रध्वर्युरवं चं धारयेन्न हास्य संतिष्ठिरस्वीतेत्यर्थे पित्रा
धका भावाद्वारसादेर्षयोराध्वर्यवत्वे पुपपन्नास्य भारणामपि कल्पसूत्रेषु आध्वर्यवच
मेव प्रासेद्धामस्य तत्सर्वाधिक्रं प्रोदिवाहः॥ ॥ अविक्रफलं॥ ॥ येइतिकरणोनन्तरीपयावाविनि
युक्ताः करणमंत्रास्तेषां मात्रवर्णिकक्रियाजन्यफलकल्पकत्वं न तु आपूर्व आगनद्रस्यादि वस्तुवा

भा त
१२१

न फलानुवारकत्वमिष्टकं वोऽस्तु मे तस्त्र ममाग्ने वर्चो विहवेष्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णातीत्यादावस्य
बाधानक्रियातावदध्वर्युपर्वी मंत्रलिंगवशेन प्रधानभूतक्रियापाः समाख्याप्राप्तकर्तृबाधानुप
पत्तेः न च याजमानेन मंत्रेणाध्वर्युगतक्रियाप्रकाशनं च व्यर्थं विधानादिति मंत्रलिंगेनाक्षेपात्स
मानकर्तृकत्वस्य मंत्रेष्वप्रतीतेः । अतश्च मंत्रक्रिययोरुभयोरप्याध्वर्यवत्वात्फलमपि वर्वं प्र
भूतिर्दुतमेवाऽन्यथा ममाग्न इति मह्यं नमंतामित्यादि मंत्रलिंगविरोधापत्तेः न च सांगप्र
धानविमापि फलवाक्यगतात्मनेपदानुरोधेनांगफलानामपि स्वर्गकामकर्तृकत्वावग
तेर्यजमानगामित्वमिति वाच्यं प्रकृतस्याप्यात्मनेपदस्य साधकाशतपातेन कल्पितस्यापि
लैंगिकस्याध्वर्युवृत्तित्वस्य बाधानुपपत्तेः न चात्मनेपदार्थस्यैतद्विषये वा धो विधेरन्य
थाधानविषयेनुपायकत्वस्यापि वाधापत्तिः प्रमाणाभावात् । अतोऽग्निसंस्काराधानुपा
पितक्रियाजन्यानुषंगिकफलस्य कर्तृत्वमुपयोगितोप्याध्वर्यवत्वेपि न काचिद्धानिरिति प्राप्ते पांकाव राम
न्यतेक्तृत्विजआशिषं आशासते यजमानस्यैव सेत्यनन्यथासिद्धलिंगानुरोधात्मनेपदश्रुत्या १२१

यजमानगामित्वावगतेः स्वतल्लिंगावलादेव च सैत्यनन्यथा प्रत्ययात्मनेपदश्रवणाद्यथाजुहुयादित्यादे
तत्राप्ययजमानगामित्वं अतश्च तदनुरोधेन ममेति ममयजमानस्येति व्याख्येयं मंत्रमित्यादेरनुम्र
न्यवदेनयजमानस्यैवोपचारादभिधीयतइति न हि पूरः प्रयोजनं स्तवेऽग्न्यन्वाधानाभावादहाप्र
रूपप्रयोजनासंभवेपि अर्थानुसंधानविशेषरूपं दृष्टं यं ॥ कर्माणि ॥ यत्र नु मामा संतापमित्यादे
इतिकरणाविनियुक्तोऽस्वाहे तापनादिरूपफलेऽन्वत्विगामित्वोपकृतु विरोधिसंतापनिवृत्तेक तया
तदुपयोगित्वयजमानस्य सेतिषमाः परपरिपाप्यपयन्नेतिलिंगानुरोधान्न कालिगाम्येव ॥ व्यपदेश
द्या ॥ एवं यत्रापि तत्वौ सहेत्यारैहिकव्यनायनुपपन्नित्तत्रापि कालिगामित्वं ॥ ॥ द्रव्यसंस्काराः ॥ यति
मांगांपहृतावंगप्रधानसाधारणत्वमङ्गे अतश्चरेस्यपशावपि वर्हिषापूपाचरमवस्तरणाती
तिविहितेपूपावस्तरणाद्बार्हिष्यपि राशिकवर्हिर्धर्मा भवेयुरिति प्राप्ते प्रकृतो वेहिषि हवींष्या
सादयतीति वचनांगप्रधानसाधारणाद्धविरासादनार्थस्य वर्हिषि धर्मा न कार्यमात्रार्थ इति उत्त
राधिकरणोक्तस्यतोपघपि वायरि मोऽनीयादिवत् प्राकृतकार्यमात्रापीत्यस्यान्नयापिनाप्राके

भा.तं.
१२२

तत्कार्येदपावटस्तरणार्थं वर्हिषि मवेपुः। उपकारप्रमुखमाद्वेनैव परार्थानामतिदेशेन विकृतावप्राकृतकार्य
कारित्वकल्पनानुपपत्तेः। नहि प्रकृतौ येन केनचिदंशेन वेद्येनापूर्वसंबंधः। वर्हिर्हि मुख्यदेशपतावच्छेद
कंपेनाप्राकृतस्यापि तत्संबंधो द्वाभ्यामगाहकत्वांशकेपत। संबंधविशेषगाहकत्वमागावलेन तावद्वि
शेषाणामेव प्रवेशेनानुपस्थितस्मान्यस्यादेशपतावच्छेदकत्वेनाप्रवेशात्॥ नचतत्पापिप
यावटस्तरणाभावनापाधर्मोकांक्षापामेवफलत्वमनन्यापेनधर्मगाहकत्वेलौकिकधर्मग्रहे
णोनाप्याकांक्षानिवृत्तौ उपदेशातिदेशयोरभावात्। फलंचमहेनुस्यानापसाभत्त्वानुवादवत्
लत्तिदेशकल्पनमितिविशेषः॥ विरोधे॥ प्रकृतावपि चनसमेवकवेहितेच नादृष्टमांगाप्रकृतप
वेसंबंध्य वर्हिर्मात्रार्थत्वांअपितु हविरासादनार्थवर्हिरर्थत्वमेवास्त्विति तस्यवपवित्रा विद्धस्यापि
वर्हिषि नैते संस्कारा त्रिधातु पंचधातु वा वर्हिर्लुनातीति विहितलवनसंस्कृतस्यवर्हिषस्तत्रैव
सन्नद्धस्याहतस्यत्रिधातु पंचधातु वा वर्हिस्तृणातीतिवचनेन सर्वस्यैवस्तरणे विनियोग राम १२२
तामन्त्रकलवनमात्रसंस्कृतस्यपरिभोजनीयवर्हिषः प्राकृततदितरसर्वकार्यार्थत्वेनततस्यपवि

त्रादिकार्याणोपपत्तेः॥ अयनफः॥ सोमेपुरोडाशत्राकलमेदुवापवपात्रेप्राप्तमिति आमिक्षांमैत्रावरुणा
यत्रिधाना आश्विनपात्र इतिश्रुतातत्र शकलपदस्योत्तरात्रिद्वियदपरेकदेशवाचित्वेनसतेत्रपु
रोडाशाहैपकलापप्तस्मैप्रातः सवनिकसवनीयपुरोडाशावयवपरत्वेतावन्निर्विवादं॥ आमिक्षा
सेतुतदभावात्सपसामेत्रावरुणाश्रीणातीतिवल्लौकिकामिक्षागाहकत्वेनोपपत्तौत्तिल्लत्र
तिपत्तिवाधेनसवतीपगतत् हित्वेप्रमाणाभावइतिप्राप्तेद्वितीयपाप्राप्तनस्यामिक्षादत्ति
पत्तिवावगमात्तदेशेऽत्रोपदेशिकात्पाआतिदेशिकोप्रतिपत्तिवाधोपपत्तेः प्रातःसवनिक
सवनीयसंबंधविनामेवपरोडाशहीनांग्रहणां। विकृतौ। अनारभ्यपठ्ञाभ्यवैगांवैकाम्यादुघप
स्ताउपांशुकर्तव्याद्दतिश्रुतमुपांशुत्वप्रधानवदंगेष्वपिमंत्रोच्चारणात्वात्काम्यशब्दस्य
चेकामप्रयोजकत्वेनांगेष्वपिप्रयोगोपपत्तेर्तनकलमात्रपत्रत्वेपिवोदेश्यपेक्षितविशेषणत्वे
नाविवक्षितत्वाद्देशोनामेवाविवक्षितत्वेसोमेपितदुपपत्तेः सांगेष्वंगामिति प्राप्तेऽत्रगोदुहःवि
रपिकाम्यशब्दप्रयोगाभावात्कलसंबंधेनप्रधानमात्रपरत्वावगतेःकाम्यत्वेस्थितोभयपरामर्श

भा॰दी॰
१२३

कृतत्वस्यावरोधस्य प्रत्वेनोन्नपविवक्षोपपत्तेः प्रकृतो प्राकरणिकत्वेऽस्य पयोवरोधे निवेशासंभवे
ऽपि कार्यविकृतौ हि प्रधानमात्रे निवेशः न ह्यङ्गेषु भवत्येव । गात्रस्य च स्पष्टेनैतादृशत्वकरणाविभ
क्तिनिर्देशो येन संगतस्य भवेत् । तच्च प्रत्यये न वक्तुं शक्यम् इत्यभिधानं त्रिप्रधानमात्र एव निवेशः ॥ ॥ संनिधा
न ॥ ॥ श्येने इति नवनीतमाज्यं भवतीति श्रुते इति नवनीतं प्रकरणाच्छ्येनप्रधानांगं नन्वत्रा उपानुवा
देनेत्यधिकरणात् नवनीतप्रकृतिविधिः आज्यस्य नवनीतप्रकृतिकत्वस्य प्राप्तत्वात् तत्रानु
वादेन रसविधिकरणात् विधाने प्रकृतप्रक्रताभंगापत्तेश्च । अतो बहुव्रीहिसमासार्थं चैकोरस
विकरणात् नवनीतप्रकृतिकसतिधानाच्छ्येनेऽन्यतया विधीयते । आज्यपदं तु तस्य नवनीतप्रकृति
कत्वादिनुवादः । अन्यपरत्वे तात्पर्यग्राहकं चेति नानेकविधेयता । अत एव श्येनोप्याज्यं तु स्य
कत्वात् दुपाश्रुपाज विकारस्य वा गमकान्तरं स्वेवतु सामप्रसाम्नाय मात्रमाज्यमिति प्राप्ते विशि
ष्टविधिगौरवापत्तेरनिर्देशे प्राप्ताज्यो देश्यपस्वमेवाज्यशब्दस्यापि केवलतत्र्येनेन दश राम
विकरणात् नवनीतप्रकृतिकत्वमेव प्रयोगान्तःपातितया विधीयते आज्यं वाग्गोष्ठे वभ्याप्तानि १२३

तन्मात्रविषयतोपपत्तेः इति नवनीतनीतपदस्यतत्स्वरूपत्वमंगीकृत्य दधिकरणात् नवनीतमेवाज्यप
लक्षितं तत्कार्ये देशेनोत्पत्तया यद्वा घृतरूपाज्यप्रसाम्नानेन विधीयत इति न्याय सुधाकृतो नैरा
ज्यपदे सा प्रतिकलस्य गापत्तेस्तद्रूपस्य आनुशासिकानिरूपलक्षणापाय इव बहुव्रीत्वंगीकार
स्यैवन्याय्यत्वात् दुपेक्षितं पदहितं किंचिद्दूषणं कान्तरं भवेन्नरातरेवास्तु ॥ ॥ आधाने ॥ सर्वत्र धर्माणां अ
नारभ्याधीतप्राकरणिकसाधारणत्वेनायवायकारकस्वाद्युपलम्भमानेष्वाधानादीनामपि
च धर्मांगं श्येपना पूर्वोपकारकत्वान्नत्वापि इतिनवनीतमिति प्राप्ते यदुपकारकता वैधप्रमाणा
प्रमिता तदुपकारकस्यैव धर्माणां निवेशः । ननु अपेक्षमाणस्तोपकारकत्वेपि श्येनोपका
रकं पदमानो । उपभोजनादावपि इति नवनीतत्वापत्तेः । न चाधानादेरपि तोपकारकत्वं शास्त्रप्राप्त
ते अग्निमात्रापेक्षत्वस्यैव तत्स्वमितत्वात् । अत श्येनप्रयोगावर्तितदुपकारकाज्य एव तन्निवेशः ॥
तत्कालेदा ॥ ॥ स्वयंचैतस्याकालस्य च श्येनवैशेषिकाणां सह पसूनालभत इत्यादीनां दर्शनात्
उतिनवनीतस्यापि सत्याकालांगाज्य एव निवेश इति प्राप्ते तावन्मान्यतो द्वयेन वाक्यसंकोचापापात्

भा.त.
१२४

कर्त्वार्थत्वं नहि पशुसाहित्यस्यापि स्तुत्याकालांतरेष्येनांगत्वं प्रयोजकत्वापितु प्रधानप्रत्यासत्तिरुत्स
कालांतरकर्मकालाबाधरूपस्तु उपन्यासत्रत शास्ता। अतः सर्वार्थं तेव॥ ॥मां संतु॥ ॥ षट्त्रिंशदादिके
शाख्या नामयनारब्धे सत्रे हं स्थितेस्मिं संतेव निरूह्यपतिमं गवांपा तितेत्रयान्न्यगान्हे तितेषां तरमा
स्तवनीयाः पुरोडाशा भावंतीति श्रुतं मा संभवंतोतिविधिभावनाप्रत्यासन्नत्वात्पुरोडाशस्य तदुदे
शेनैव विधीयते। विधेरेव हि प्रवर्त्तनार्थ भावना भाव्यसाकांक्षत्वं अतस्तत्प्रत्यासन्नस्यैव तदु
चितं न सवनीयानां। यदातु पुरोडाशाः सवनीया इति भवरेवादिपक्षः पाठस्तदा प्राथमिकत्वादि
धेरात्तरसप्रत्यासन्नत्वाद्धपुरोडाशस्य कार्यस्यैवोद्देश्यत्वं स्यात् एवं न च पुरोडाशस्य सवनी
यपदेन वेदोषयोगाविशिष्ट्योद्देशापत्तेः। अतः सर्वं पुरोडाशकार्यैतरसंविधीयते॥ सवनीयप
दं तु सवनीयासवनीयपुरोडाशमात्रे गौणलाक्षणिकं वा अतः पुरोडाशमात्रस्यानेतरसं राम
न धामानि स्यात् इति प्राप्ते सवनीयपदवत्पुरोडाशपदेपि कार्यलक्षणापत्तेः बाधापामेकस्य स १२४
वनीयपदमेव सवनीययागोद्देश्यतापरं। प्रथमा यास्तु द्वितीयार्थेलक्षणया सामान्यबाधितिद्धेव। अतस्से

भा.त.
१२५

वनीययागोद्देशेनैव धानादिपंचकं वाक्येन तरसंविधीयते पुरोडाशपदं त्वेकं उपलक्षणं च पु
रोडाशवत्संबंधेन सवनीययागे भुत्वा न्नाशाकमनुवादः द्रव्य पुरोडाशातलं कुर्वि
त्याहे पुरोडाशशब्दः सवनीपसंबंधिहविःपर इति तस्य सवनीयपयागांत स्थकत्वेसु
करमेव तदेवं श्रुत्यादिषट्प्रमाणानां अंगत्वं निरूपितं। अतः परं प्रयोज्यत्वेन निरूप
यिष्यते॥ ॥इति श्री खंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां तृतीयस्याष्टमः पादः॥ ॥
संमत १८४९ ज्येष्ठवदी १४

राम
१२५